

ISSN 0130-5719

Філософська думка

6 1985

Принциповою, вивіреною основою природничо-наукового і соціального пізнання була й лишається діалектико-матеріалістична методологія. Її треба й далі творчо розвивати, вміло застосовувати в дослідній роботі.

З проекту нової редакції
Програми Комуністичної партії Радянського Союзу

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

Про досвід роботи методологічних семінарів республіки, а також завдання, які постають перед ними в 1985/1986 учбовому році, йдеться в передовій статті «Методологічні семінари республіки: підсумки й завдання».

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми розвинутого соціалізму, вміщуємо статті: С. Й. В о в к а н и ч, П. Ю. С п і в а к. Підвищення творчої активності трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу; Е. М. Ж л у д ь к о. Ідеологічна діяльність бібліотек та її оцінювання за допомогою системи показників; М. Ф. Т а р а с е н к о. Світоглядна специфіка екологічної культури і екологічного виховання.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Методологічні семінари республіки: підсумки і завдання; І. В. Б о й ч е н к о. Категоріальний апарат історичного матеріалізму: особливості, стан і напрями розробки; В. М. С в и р и д е н к о. Нільс Бор і методологія науки.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 6 Листопад — грудень 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

Назустріч XXVII з'їзду КПРС

Методологічні семінари республіки: підсумки і завдання 3

Соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Вовканч С. Я. (Львів), *Співак П. Ю.* (Львів). Підвищення творчої активності трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу 10

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Жлудько Е. М. Ідеологічна діяльність бібліотек та її оцінювання за допомогою системи показників 23

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Тарасенко М. Ф. Світоглядна специфіка екологічної культури і екологічного виховання 31

Методологія наукового пізнання

Бойченко І. В. Категоріальний апарат історичного матеріалізму: особливості, стан і напрями розробки 41

Свириденко В. М. Нільс Бор і методологія науки. (До сторіччя з дня народження вченого) 54

З історії вітчизняної філософії

До 160-річчя повстання декабристів. (Від редакції) 67

Куркіна Л. Я. (Москва). Суспільно-політичні шукання О. Поджіо 68

Горський В. С. Світоглядно-філософський зміст «Слова о полку Ігоревім»: історія і сучасність у давньоруській культурі XII ст. (Стаття друга) 79

Колодна А. І., Колодний А. М. Атеїстичні погляди О. О. Потебні. (До 150-річчя від дня народження вченого) 89

Критика буржуазної ідеології

Відносини особи і суспільства як об'єкт ідеологічної боротьби. (Круглий стіл «Філософська думка». Закінчення) 101

Логвиненко І. Ф., Рябенко В. О. Фальсифікація історії Великої Вітчизняної війни в доктрині «воєнно-технічного детермінізму» 111

Хроніка наукового життя

Мартинюк І. О. Науково-технічний прогрес і людина 22

Попов М. В., Загордонцев О. О. Світоглядне значення соціально-медичного вивчення людської діяльності 66

Рецензії

Ключников В. П. Соціальна активність трудящих в управлінні виробництвом 122

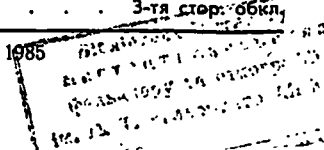
Крисаченко В. С. Філософський аналіз теорії природного добору 123

Курносів Ю. О., Кизима В. В. Культура й ідеологічна боротьба 124

Література з питань науково-технічного прогресу 20

Показачик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1985 року 125

Наші автори 3-тя стор. обкл.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

НАВСТРЕЧУ XXVII СЪЕЗДУ КПСС. Методологические семинары республики: итоги и задачи, с. 3. СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. *Вовканич С. И.* (Львов), *Спивак П. Е.* (Львов). Повышение творческой активности трудовых коллективов в ускорении научно-технического прогресса, с. 10. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *Жлудько Э. М.* Идеологическая деятельность библиотек и ее оценка с помощью системы показателей, с. 23. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Тарасенко Н. Ф.* Мировоззренческая специфика экологической культуры и экологического воспитания, с. 31. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Бойченко И. В.* Категориальный аппарат исторического материализма: особенности, состояние и направления разработки, с. 41. *Свириденко В. М.* Нильс Бор и методология науки. (К столетию со дня рождения ученого), с. 54. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. К 160-летию со дня восстания декабристов. (От редакции), с. 67. *Куркина Л. Я.* (Москва). Общественно-политические искания А. Поджио, с. 68. *Горский В. С.* Мировоззренческо-философское содержание «Слова о полку Игореве»: история и современность в древнерусской культуре XII в. (Статья вторая), с. 79. *Колодная А. И., Колодный А. М.* Атеистические воззрения А. А. Потебни. (К 150-летию со дня рождения ученого), с. 89. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Отношения личности и общества как объект идеологической борьбы. (Круглый стол «Философская думка»). Окончание, с. 101. *Логвиненко И. Ф., Рябенко В. А.* Фальсификация истории Великой Отечественной войны в доктрине «военно-технического детерминизма», с. 111. ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ. *Мартынюк И. А.* Научно-технический прогресс и человек, с. 22. *Попов М. В., Загордонцев А. А.* Мировоззренческое значение социально-медицинского изучения человеческой деятельности, с. 66. РЕЦЕНЗИИ, с. 122. ♦ Литература по вопросам научно-технического прогресса, с. 20. Указатель статей, помещенных в журнале «Философська думка» в 1985 году, с. 125. Наши авторы, 3-я стр. обл.

CONTENTS

TO MEET THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. Methodological Seminars of the Republic: Results and Problems, p. 3. SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF TECHNICAL PROGRESS INTENSIFICATION. *Vovkanych S. I.* (Lvov), *Spivak P. E.* (Lvov). A Rise of Creative Activity of Working Collectives in Technical Progress Intensification, p. 10. THEORETICAL PROBLEMS ON DEVELOPED SOCIALISM IMPROVEMENT. *Zhlyudko E. M.* Ideological Activity of Libraries and Its Estimation by the System of Indices, p. 23. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Tarasenko N. F.* Weltanschauung Specificity of Ecologic Culture and Ecologic Education, p. 31. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Boichenko I. V.* Categorical Body of Historical Materialism: Peculiarities, State and Trends of Development, p. 41. *Sviridenko V. M.* Nils Bor and Methodology of Sciences (On a Centenary of the Scientist's Birth), p. 54. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. On the 160th Anniversary of the Decembrists Uprising. (from the Editorial Board), p. 67. *Kurkina L. Ya.* (Moscow) Sociopolitical Seeking and Striving of A. Podgio, p. 68. *Gorsky V. S.* Weltanschauung and Philosophical Contents of «The Song of Igor's Campaign»: History and the Present in Old Russian Culture of the 12th Century (the second article), p. 79. *Kolodnaya A. I., Kolodny A. M.* Atheistic Views of P. A. Potebnya (On the 150th Anniversary of the Scientist's Birth), p. 89. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Relations of the Personality and Society as an Object of Ideological Struggle (the Round Table of «Philosofska Dumka». The End), p. 101. *Logvinenko I. F., Ryabenko V. A.* Falsification of the History of the Great Patriotic War in the Doctrine of «Military Political Determinism», p. 111. CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE. *Martyniuk I. A.* Technical Progress and a Man, p. 22. *Popov M. V., Zakordonetz A. A.* Weltanschauung Significance of Sociomedical Study of Men's Activity, p. 66. REWIEVS, p. 122. ♦ Literature on the Problems of Technical Progress, p. 20. Index of Articles Published in Journal «Filosofska Dumka», in 1985, p. 125. OUR AUTHORS, the third page of the cover.

МЕТОДОЛОГІЧНІ СЕМІНАРИ РЕСПУБЛІКИ: ПІДСУМКИ І ЗАВДАННЯ

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС розробив широку програму прискорення соціально-економічного розвитку країни. Вона спрямована на дальше підвищення добробуту народу, на зміцнення економічної і оборонної могутності, міжнародних позицій СРСР. Головні напрями економічної і політичної стратегії партії в реалізації цієї програми визначені на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу. Про шляхи і способи здійснення накреслень партії йшлося на зустрічах Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з трудящими у Москві, Ленінграді, Києві, Дніпропетровську, Мінську, Тюмені й Цілінограді.

Розв'язання поставлених завдань потребує якнайефективнішого використання всіх організаційних, економічних і соціальних чинників, а головне — мобілізації людського фактора. «...Мало що можна змінити в економіці, управлінні, вихованні, якщо не здійснити психологічну перебудову, не виробити бажання і вміння мислити і працювати по-новому»¹, — підкреслив товариш М. С. Горбачов. Нині вся ідейна, політико-виховна робота партії спрямована на переорієнтацію масової свідомості, на піднесення творчої ініціативи трудящих мас як головної соціально-перетворюючої сили в усіх галузях життєдіяльності соціалістичного суспільства.

Серед засобів ідейної, політико-виховної роботи партії чільне місце належить марксистсько-ленінській освіті трудящих. «Вивчення комуністами, всіма трудящими марксистсько-ленінської теорії, політики КПРС, історичного досвіду будівництва соціалізму в СРСР і братніх країнах було, є і буде одним з найважливіших напрямів у роботі по ідейному озброєнню мас, формуванню матеріалістичного світогляду радянських людей, підвищенню їх політичної свідомості і трудової активності»².

За роки одинадцяті п'ятирічки система марксистсько-ленінської освіти перетворилась на всеохоплюючу й ефективну форму навчання трудящих. Нині тільки в УРСР кількість слухачів сягнула 13 млн. Удосконаленню марксистсько-ленінської освіти таких соціально-професійних категорій населення, як науковці, викладачі вузів, творча інтелігенція та ін., слугують методологічні (філософські) семінари.

Методсемінари становлять найвищу за теоретичним рівнем форму марксистсько-ленінського навчання. На них обговорюються світоглядно-методологічні питання, фундаментальні проблеми суспільних, природничих і технічних наук, зміни в науковому стилі мислення, якісні зрушення в способах з'єднання науки і виробництва, зв'язку теорії і практики соціалістичного управління, загальні напрями прискорення науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку країни. Тематика засідань методсемінарів вибирає і проблеми, пов'язані з формуванням нової людини, організацією ідейної, політико-виховної роботи, пропагандистської і контрпропагандистської діяльності, з розвитком культури, освіти, міжнародного життя і зовнішньої політики СРСР та ін. Не буде перебільшенням сказати, що методологічні семінари

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу.— К., 1985, с. 22.

² Марксистско-ленинское образование трудящихся — на уровень современных задач: Ред. ст.— Правда, 1985, 7 авг.

мають задавати тон у роботі інших ланок політичної освіти. Отже, вони повинні відповідати тим високим вимогам, що їх ставлять Комуністична партія, сучасний розвиток марксистсько-ленінської теорії, практика вдосконалення розвинутого соціалізму до працівників сфери духовного виробництва.

За роки одинадцятої п'ятирічки робота методсемінарів республіки значно активізувалася. Визначальну роль у цьому відіграла постановна ЦК КПРС від 26 травня 1981 року «Про дальше вдосконалення партійного навчання у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». На заняттях більша увага приділяється вивченню праць Маркса, Енгельса, Леніна, творчому застосуванню спадщини основоположників марксизму-ленізму для усвідомлення актуальних проблем сучасності, розробки питань прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства. Поглиблюється методологічно-світоглядна культура, зміцнюється ідейно-політичний гарт наукових, педагогічних кадрів, працівників мистецтва й культури.

Якщо в 1980 році на Україні працювало 1400 методологічних семінарів, в яких брали участь 42,5 тисяч слухачів, то нині відповідно — 2011 і 53,2 тисячі. В академічних установах діють 318 методологічних семінарів, у вузах — 1289, у відомчих наукових установах — 343. Вони дістали поширення в усіх областях республіки (найбільшого — в Києві: 642 семінари, що об'єднують 15560 слухачів). Йдеться, отже, про багатотисячну, загалом добре підготовлену аудиторію, здатну до освоєння результатів розвитку науки і суспільної практики і до самостійного творчого пошуку, взаємообміну і взаємозбагачення духовними цінностями, до колективної творчості.

У роботі кращих із семінарів можна побачити риси перетворення ідей і принципів марксистсько-ленінської науки «...у те живе, що об'єднує безпосередню роботу»³. Так прагнуть працювати, зокрема, семінари науковців у Донецькій, Київській, Львівській, Харківській областях, у Кримській організації Спілки письменників України, на Київській кіностудії імені Довженка, у Львівському відділенні Спілки художників УРСР, багатьох вузах і академічних установах республіки. На засіданнях обговорюються актуальні теоретичні й методологічні проблеми суспільствознавства та природознавства, гуманітарних і технічних наук, прискорення науково-технічного прогресу, реалізації Продовольчої та Енергетичної програм, вдосконалення вищої освіти, питання розвитку ідейно-політичної, виховної роботи, культури, охорони здоров'я. Останнім часом більша увага приділяється і методологічним основам контрпропаганди, критики буржуазної ідеології.

На методологічних семінарах практикується попередня апробація наукових ідей і великих колективних досліджень. Скажімо, на них було розглянуто такі праці, як «Історія філософії на Україні» (в 3-х томах), «Історія філософської думки на Україні: вигадки і дійсність», «Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історико-філософського процесу» (Інститут філософії АН УРСР); «Історія Української РСР» (Інститут історії АН УРСР); «Розвиток духовних основ соціалістичного способу життя» (філософський факультет КДУ); «Структурні зрушення в світовому капіталістичному господарстві» (Інститут соціально-економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР); «Методологічні аспекти геологічних наук» (Інститут геохімії і фізики мінералів АН УРСР); «Людина — техніка — природа» (Українська сільськогосподарська академія) та ін.

Триває пошук нових форм роботи методсемінарів. Так, в Інституті філософії, Київській організації Спілки письменників, на філософському факультеті КДУ, в НДІ психології набули популярності «круглі сто-

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Рос. Комун. Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 41, с. 293.

ли», присвячені важливим філософським і методологічним проблемам сучасності. Відбуваються і спільні — міжфакультетські та міжінститутські — засідання. У ряді творчих організацій Києва, Львова, Одеси проводяться відкриті (показові) заняття семінарів, на які запрошуються керівники методологічних семінарів з інших організацій для обміну досвідом роботи. У Харкові, Дніпропетровську розгорнуто спеціальні соціологічні дослідження ефективності роботи семінарів.

Зростає престижність участі в роботі семінарів, особливо — серед художньої інтелігенції. Можна відзначити як тенденцію переростання теоретичних семінарів художньої інтелігенції в методологічні (нині 61 методологічний і 174 теоретичні семінари митців мають аудиторію 7,5 тисяч чоловік).

Піднесення авторитету методсемінарів значною мірою зумовлене постійним піклуванням про вдосконалення їхньої роботи з боку партійних комітетів. Значну допомогу керівникам і консультантам семінарів у підвищенні їхнього ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності подають Будинки політосвіти ЦК Компартії України, будинки політосвіти обкомів партії, Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР. Це — й організація регулярних виступів відповідальних працівників обкомів, міськкомів партії, провідних вчених республіки, діячів літератури й мистецтва, і консультації, здійснювані членами Бюро за спеціальним графіком у будинках політосвіти.

Плідною формою навчання зарекомендував себе періодичний обмін досвідом керівників і консультантів методсемінарів, насамперед конференції та науково-практичні наради. Чимало нового і корисного для вдосконалення роботи методологічних семінарів республіки дала Республіканська науково-методична конференція «Шляхи підвищення якості та результативності партійного навчання в світлі вимог XXVI з'їзду КПРС, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС», організована відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, журналом ЦК КПРС «Политическое самообразование», Донецьким обкомом партії (Донецьк, 21—22 листопада 1983 року). В червні 1985 року в Києві відбулася Республіканська нарада з питань підвищення ідейного загартування художньої інтелігенції, де було узагальнено позитивні моменти і піддано критичному аналізу хиби, в діяльності методсемінарів.

Піднесенню ефективності роботи методсемінарів сприяли також обласні та регіональні наради. Так, наприклад, в Донецьку було проведено конференцію «Філософські і методологічні проблеми фізики і суміжних наук»⁴ (жовтень 1984 р.), у Придніпровському науковому центрі — триденний семінар організаторів методологічного навчання в регіоні (квітень 1984 р.), у Львові — науково-практичну нараду керівників методологічних семінарів регіону (квітень 1984 р.), у Харкові будинок політосвіти спільно з Харківським філіалом Бюро при Північно-Східному науковому центрі організували конференцію «Філософсько-методологічні і соціальні проблеми технічних знань і науково-технічного прогресу» (листопад 1984 р.)⁵. Матеріали цих конференцій опубліковано.

Важливе значення для розвитку методологічного навчання в республіці має Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання», на якому розглядаються найактуальніші проблеми наукового пізнання, його світоглядні та соціокультурні аспекти. Черговий (шостий) семінар відбувся в Білій Церкві (вересень 1984 р.)⁶, сьомий — у Тернополі (червень 1985 р.).

⁴ Див.: Пархоменко Л. П. Регіональна наукова конференція.—Філософ. думка, 1985, № 2, с. 113—114.

⁵ Див.: Савчук В. М. Філософія і технічні науки.— Там же, с. 31.

⁶ Див.: Крисаченко В. С. Наука — світогляд.— Філософ. думка, 1985, № 4, с. 114—118. Звіт про семінар в Тернополі буде вміщено в одному з перших номерів журналу в 1986 р.

Вдосконалюється планування й координація роботи методсемінарів республіки. Виправдала себе практика поєднання перспективного (на п'ятиріччя) і поточного (на рік) планування. Узгодження цих планів у відповідних будинках і кабінетах політосвіти дає можливість ефективніше координувати тематику занять в республіці, вчасно забезпечувати керівників методсемінарів методичною літературою, організовувати консультації. Цьому ж сприяє і видання семінарських темпланів.

Взагалі, видавнича діяльність відіграє в організації координаційної та науково-методичної роботи семінарів значну роль. У 1983 році вийшов у світ перший збірник, підготовлений Бюро методсемінарів при Президії АН УРСР, «Актуальные методологические вопросы современной науки». В ньому, зокрема, проаналізовано досвід організації роботи методсемінарів у республіці, подано науково-методичні рекомендації їх керівникам, бібліографічні огляди відповідної літератури. Цього року у видавництві «Наукова думка» вийшли друком ще два збірники — «Гносеологический анализ математизации науки» і «Материалистическая диалектика и взаимодействие наук», в яких розглядаються і теоретичні, і науково-методичні питання. Все більше матеріалів з методології наукового пізнання вміщують «Філософська думка», «Вісник АН УРСР», «Український ботанічний журнал», «Украинский биохимический журнал», «Вестник зоологии», «Гидробиологический журнал» та інші періодичні видання.

Як бачимо, за роки одинадцятої п'ятирічки методсемінари республіки загалом значно поліпшили свою роботу. Викристалізувалась їх система, є позитивні зрушення в координації діяльності, зростає рівень методичної підготовки керівників, чіткіше вимальовується коло питань, які виносяться на засідання.

Водночас великомасштабні й відповідальні завдання у прискоренні соціально-економічного розвитку країни, висунуті квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, вимагають нових істотних зрушень у вдосконаленні роботи методсемінарів як специфічної форми ідеологічної діяльності, що поєднує вивчення філософських і світоглядних, загальнометодологічних і спеціальнонаукових проблем з виробленням новаторських підходів до аналізу назрілих практичних питань життя соціалістичного суспільства. Потрібно домогтись значного посилення **результативності** семінарських занять: піднесення філософсько-методологічної культури їх учасників, зростання творчої і громадсько-політичної активності вчених, викладачів, митців, поліпшення кооперації й координації наукових пошуків, досліджень фундаментальної і прикладної, «галузеві» науки, вироблення практичних рекомендацій для вдосконалення управління різними галузями суспільного виробництва.

Щоб піднести роботу методсемінарів до рівня сучасних вимог, треба подолати недоліки, які стоять на заваді якісного поліпшення їх діяльності, насамперед формалізм і полегшене ставлення до цієї важливої справи. Не можна миритися з тим, що подекуди семінарські заняття нічим не відрізняються від ординарних лекцій, мають суто інформаційний характер, що на них багато часу витрачається на «доведення доведеного» замість постановки і розв'язання назрілих проблем (Дніпропетровський сільськогосподарський інститут, Кримський медінститут). Не зжито й такі вади, як школярство і схоластичне теоретизування — два крайні вияви невміння або небажання по-справжньому організувати живе, творче спілкування фахівців з проблем розвитку і застосування марксистсько-ленінської методології. Не зарадять справі і спроби звести семінарські заняття до обговорення суто практичних, організаційних проблем професійної діяльності. Методологічні семінари — не виробничі наради, і використовувати їх не за призначенням — значить відволікатись від суті й мети політичного, партійного навчання, марксистсько-ленінської освіти.

Для поліпшення роботи методсеінарів слід більшу увагу приділяти її організації на всіх етапах — під час планування тематики, підготовки основних доповідей і повідомлень, сміливіше практикувати дискусійні обговорення, ширше залучати до керівництва заняттями досвідчених, авторитетних спеціалістів, які відзначаються високою філософсько-методологічною культурою і вміють організувати творче спілкування фахівців, обговорення і розв'язання поставлених проблем. Заслугують на увагу і новітні рекомендації щодо оптимальної чисельності і складу аудиторії, в якій спілкування учасників семінару проходить найбільш плідно⁷. Треба всю справу організації методсеінарів поставити так, щоб на них були не нарізно «слухачі» і «доповідачі», а ініціативні учасники, однаково заінтересовані в спільному творчому пошуку. Для цього важливо, крім усього іншого, наполегливіше впроваджувати активні форми і методи навчання, ширше практикувати підготовку до занять за індивідуальними планами, здійснювати ефективний контроль за такою підготовкою.

Наспів час істотно поліпшити і планування тематики занять — особливо перспективне, формувати її в такий спосіб, щоб усі виступи й обговорення об'єднувалися однією, наскрізною, головною проблемою. Тільки таке планування сприяє набуттю не простої суми, а системи знань кожним учасником семінару.

Особливо актуальною є проблема істотного підвищення філософської, світоглядної, методологічної культури учасників методсеінарів. Її не розв'язати самими лише адміністративно-організаційними заходами — скажімо, складанням якоїсь спеціальної програми тощо. Тут потрібна тривала, послідовна і наполеглива виховна робота, свідомо орієнтація зусиль на досягнення зазначеної мети в кожній із історій діяльності методсеінарів — ідейно-теоретичній, громадсько-політичній, культурно-освітній, організаційно-методичній.

Піклуватися про піднесення цієї культури, всіляко прискорювати підвищення її рівня — почесний і відповідальний обов'язок суспільствознавців, і передусім філософів. Методологічні семінари мають стати справжньою школою діалектико-матеріалістичного мислення для науковців, викладачів, митців, прищепити їм уміння аналізувати загально-методологічні і світоглядні проблеми, творчо осмислювати і застосовувати на практиці принципи, закони, категорії матеріалістичної діалектики, марксистсько-ленінське вчення про суперечності, про єдність і боротьбу протилежностей. На семінарських заняттях слід більшу увагу приділяти і таким соціально-філософським питанням, як прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства, формування його безкласової структури, розвиток радянської державності і соціалістичної демократії, соціалістичного самоврядування народу, зближення соціалістичних націй, гармонізація відносин особи й суспільства, колективу й індивіда. Філософи повинні активніше поширювати серед учасників методсеінарів ідеї і положення марксистсько-ленінської теорії, впливати на формування їх світогляду, вироблення методологічної дисципліни мислення, вміння давати чітку партійну оцінку тим чи тим тлумаченням суспільних проблем, підходів до їх аналізу.

Поліпшення філософського «забезпечення» діяльності методсеінарів істотно залежить від дійової участі в них і тих суспільствознавців, які керують заняттями або виступають у ролі консультантів. У республіці чимало філософів плідно працюють над удосконаленням роботи методсеінарів. Серед них: по Києву — І. В. Бичко, Н. П. Депенчук, В. П. Іванов, В. І. Мазепа, М. О. Парнюк, М. В. Попович, Л. В. Сохань, співробітники відділу логіки наукового пізнання і філософських основ

⁷ Див.: Захаров В. Методологические семинары в системе партийной учебы. — Коммунист, 1985, № 5, с. 60—61.

природознавства; по Західному науковому центру — М. М. Верніков, Н. М. Дячкова, А. І. Євтушенко, Е. П. Семенюк, Т. Є. Старченко; по Донецькій області — Е. А. Завадський, М. М. Морозов, В. М. Мельников; по Південному центру — Л. М. Курчиков, Л. В. Черкасов, А. І. Уйомов; по Придніпровському — Г. А. Заїченко, І. А. Мороз, О. М. Шабаліна; по Північно-Східному — Ю. Ф. Бухалов, В. Ф. Зеленський, В. М. Нікітін, О. О. Якуба. На жаль, ще мало активних учасників роботи методсемініарів серед філософів Вінницької і Житомирської, Кіровоградської і Миколаївської, Ровенської і Сумської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької областей. Цей недолік не може не позначитися на теоретичному рівні занять, на методологічній культурі їх учасників, навіть на розгортанні дослідницької роботи загалом. Показово, що із згаданих областей надходить найменше рукописів і до журналу «Філософська думка», а також мінімум інформаційних матеріалів про діяльність методсемініарів. Тим часом зрозуміло, що гласність в їх роботі, її оцінка філософською громадськістю республіки, нарешті, обмін досвідом необхідні тут аж ніяк не менше, ніж у тих областях і регіонах, де діяльність методсемініарів (і її філософсько-методологічне забезпечення) добре організована.

Чимало належить зробити для поліпшення роботи методсемініарів республіки і нашому філософському журналові. Протягом майже 10 років щодомера «Філософська думка» рекомендує кілька статей керівникам і учасникам методсемініарів, веде спеціальну рубрику «На допомогу учасникам методсемініарів», подає інформаційні матеріали про діяльність семінарів, друкує рецензії на методологічну літературу. Редколегія має намір істотно збільшити кількість таких публікацій, оперативно інформувати філософську громадськість про досягнення і ще наявні недоліки в роботі методсемініарів республіки. За погодженням з Будинком політосвіти ЦК Компартії України і Бюро методологічних семінарів ми вміщуватимемо теоретичні статті, підготовлені на основі кращих доповідей учасників семінарів, які визначатимуться за підсумками навчального року. Регулярно друкуватимемо інформацію про діяльність республіканського і регіональних бюро методсемініарів, подаватимемо бібліографічні довідки про новітню методологічну літературу, видану в республіці і в країні.

Організатори й учасники методологічних семінарів республіки, готуючись до XXVII з'їзду Компартії України і XXVII з'їзду КПРС, повинні уважно проаналізувати досягнення й недоліки у проведеній роботі, в усіх ланках реального втілення системи «знання — переконання — практичні дії», визначити, чи надійно забезпечується такий взаємозв'язок. Як ефективно впливає політнавчання на підвищення соціальної активності слухачів, а через них — і всього колективу? Що слід зробити для посилення її дієвості в майбутньому? ⁸

Вчасної і продуманої відповіді на ці запитання вимагають завдання, сформульовані в концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, розробленій КПРС. Обговорення комуністами, всіма трудящими республіки проектів нової редакції Програми партії, Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, матеріалів XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України будуть центральними в тематиці занять методсемініарів у 1985/1986 навчальному році.

Рекомендації ЦК КПРС щодо організації навчання в системі марксистсько-ленінської освіти, дані в редакційній статті газети «Правда» «Марксистсько-ленінську освіту трудящих — на рівень сучасних завдань» ⁹, стосуються і діяльності методологічних семінарів. Одні з них

⁸ Див.: Капто А. Повышение социальной активности — важнейшая задача идеологической работы. — Правда Украины, 1985, 17 авг.

⁹ Див.: Правда, 1985, 7 авг.

мають завершити до з'їзду вивчення запланованих тем. Тим же, котрі вже вичерпали свої п'ятирічні темпани, рекомендується в передз'їздивський період вивчення таких тем: прискорення соціально-економічного розвитку країни — невідкладне завдання партії, всього радянського народу; актуальні проблеми якісного перетворення матеріально-технічної бази суспільства; вдосконалення політичної системи радянського соціалістичного суспільства; зміцнення порядку, організованості, дисципліни; зміцнення міжнародного миру, позицій країн соціалізму на світовій арені. Після XXVII з'їзду КПРС робота методологічних семінарів, як і всіх інших форм партійного, комсомольського, масово-політичного навчання, економічної освіти в республіці спрямовуватиметься на вивчення матеріалів з'їзду.

Рішучого поліпшення роботи методсемінарів республіки потребують саме життя, відповідальні завдання у прискоренні соціально-економічного розвитку країни, поставлені Комуністичною партією і здійснювані радянськими людьми.

* * *

В передовій статті аналізуються досягнення і упущення в діяльності методологічних семінарів республіки, розкриваються задачі по дальнішому совершенствованию их работы.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ЗАСІДАННЯ БЮРО МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ ПРИ ПРЕЗИДІІ АН УРСР

22 жовтня 1985 р. під головуванням віцепрезидента АН УРСР академіка Ф. С. Бабичева відбулося засідання Бюро методсемінарів при Президії АН УРСР. На ньому було підбито підсумки роботи протягом 1984/85 учбового року, затверджено

звіт Бюро. Обговорено й затверджено план роботи на нинішній учбовий рік.

Про актуальні завдання методсемінарів республіки йшлося у виступі консультанта-методиста Будинку політосвіти ЦК Компартії України В. І. Кущерця. Бюро заслухало також інформацію про організацію вивчення питань прискорення науково-технічного прогресу і вдосконалення народногосподарського механізму на засіданнях методсемінару Інституту економіки АН УРСР.

Соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

С. Й. ВОВКАНИЧ, П. Ю. СПІВАК

ПІДВИЩЕННЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ У ПРИСКОРЕННІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Прискорення науково-технічного прогресу — комплексна проблема, від розв'язання якої великою мірою залежать якісні перетворення продуктивних сил, темпи переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку і підвищення добробуту радянського народу. Як головну стратегічну підйому інтенсифікації народного господарства, кращого використання нагромадженого потенціалу партія висуває на перший план кардинальне прискорення науково-технічного прогресу¹. Ставиться завдання не просто підвищення темпів зростання народного господарства. «Мова йде про нову якість зростання, перехід на інтенсивні рейки розвитку, швидке просування вперед на стратегічно важливих напрямках, структурну перебудову економіки, використання ефективних форм управління, організації і стимулювання праці, повніше розв'язання соціальних проблем².

Традиційно проблема прискорення науково-технічного прогресу була предметом технічних і частково економічних наук. В підходах до розв'язання її переважав погляд «зверху» (поліпшення централізованого виділення матеріальних, фінансових та інших ресурсів, проведення єдиної науково-технічної політики, розробка загальних методик оцінки ефективності нової техніки та ін.). Ці аспекти проблеми, характерні в основному для галузевих форм управління науково-технічним прогресом, розробляються давно і досить широко висвітлені в науковій і спеціальній літературі.

Останнім часом у зв'язку з розвитком регіональних рівнів управління науково-технічним прогресом дедалі більше спеціалістів вважає, що цю проблему треба аналізувати також «знизу», тобто з позицій посилення ролі трудових і, зокрема, виробничих колективів в управлінні, підвищення соціальної і особливо творчої активності інженерно-технічних працівників виробничих об'єднань (підприємств), виявлення і використання соціальних чинників і резервів інноваційної діяльності всіх учасників процесу впровадження досягнень науки, техніки і передового досвіду в народне господарство, нових форм творчого зв'язку між ними та ін. «Не можна забувати просту істину: науково-технічний прогрес — це насамперед люди, які його рухають, учені, інженери, новатори»³.

Проникнення в інноваційні процеси на промисловому підприємстві з метою вивчення назрілих соціальних проблем прискорення науково-технічного прогресу, з одного боку, актуалізує формування у керівників підприємств і організацій, усіх членів інженерних колективів економічного і соціологічного мислення, бережливого ставлення до розвитку за-

¹ Див.: Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 23 квіт. 1985 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. К., 1985, с. 10.

² Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985, с. 4.

³ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы парт. орг. Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении науч.-техн. прогресса.— Киев, 1983, с. 25.

водських соціологічних служб і підвищення їх ролі у визначенні стратегії розвитку підприємств, з другого боку,— сприяє організації широкого вивчення громадської думки трудових колективів, проведенню конкретних соціологічних досліджень, без яких виявлення соціальних чинників, що стимулюють (або, навпаки, стримують) науково-технічний прогрес, часто просто неможливо.

На потребу в розв'язанні цих двох завдань указував червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС. Для того щоб зробити методи промислової соціології ефективним засобом зворотного зв'язку в системі управління науково-технічним розвитком підприємств, потрібні спільні зусилля заводських соціологів і учених, соціологічних центрів, партійних, профспілкових і громадських організацій. У подоланні труднощів, які стоять на заваді реалізації цих завдань, важливу роль має відіграти і інтенсифікація обміну регіональним досвідом.

Величезні соціальні резерви прискорення науково-технічного прогресу криються у підвищенні соціальної активності трудових колективів. Партія завжди надавала і надає великого значення всебічному забезпеченню активного виявлення невичерпних творчих можливостей трудових колективів і кожного працівника. Важливу роль тут відіграли заходи партії і уряду по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві, які спрямовані на посилення ролі трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу, підвищенні їх трудової і творчої активності.

Водночас соціологічні дослідження показують, що в розв'язанні соціальних проблем науково-технічного прогресу конче потрібно враховувати специфіку участі трудових колективів в регіональних формах управління його прискоренням. Так, наприклад, у Західному науковому центрі АН УРСР добре зарекомендувала себе нова організаційна форма зв'язку науки з виробництвом — міжвідомчі цільові науково-виробничі комплекси і об'єднання (МЦНВО)⁴. Вони створені на основі територіальної близькості й спільності науково-технічних і виробничих інтересів інститутів Академії наук, вузів, галузевих інститутів і виробничих об'єднань. Як якісно нова регіональна форма управління науково-технічним прогресом, МЦНВО мають додаткові соціальні резерви для включення трудових колективів у процес впровадження нововведень, збільшення і використання творчого потенціалу регіону⁵.

З метою виявлення цих резервів на 12 підприємствах (в об'єднаннях) західного регіону УРСР у рамках центру вивчення громадської думки при Львівському міському Компартії України проведено конкретне соціологічне дослідження.

Узагальнення і аналіз результатів дослідження дозволили розробити практичні рекомендації щодо підвищення соціальної активності трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу в регіоні. Вони, зокрема, використовуються у розробці комплексного плану економічного і соціального розвитку Львова на дванадцять п'ятирічку і в складанні аналогічних планів на підприємствах. У ході дослідження виявлено три групи проблем, від розв'язання яких залежить прискорення науково-технічного прогресу на регіональному і заводському рівнях. Це насамперед соціально-організаційні проблеми включення трудових колективів у впровадження досягнень науки й техніки. Одержані висновки підтвердили ефективність і мобільність нової організаційної фор-

⁴ Нині функціонують сім комплексів, що включають 14 об'єднань: машинобудівний, приладобудівний, геолого-географічний, хіміко-технологічний, сільськогосподарський, соціально-економічний і комплекс «Здоров'я». Вони не ускладнюють господарського механізму додатковими ланками, оскільки функціонують на громадських засадах, а їх організаційну основу становлять договори про науково-технічне співробітництво і порядок взаємодії сторін у процесі дослідження, проектування і впровадження досягнень науки у виробництво.

⁵ Див.: Рудич Ф. М. Демократический характер управления производством при социализме.— М., 1983, с. 126—127.

ми зв'язку науки з виробництвом. Міжвідомчі цільові науково-виробничі комплекси і об'єднання сприяють повнішому використанню ресурсного потенціалу регіону⁶. Комплексність підходу до розв'язання проблем науково-технічного прогресу в їх рамках забезпечується співробітництвом учених і інженерів, продуманим використанням нових винаходів і відкриттів, виробленням загальної заінтересованості в оптимізації циклу «наука — техніка — виробництво», удосконаленням форм територіальної організації наукового обслуговування народного господарства не тільки за «вертикальною» структурою (академічна, галузева і вузівська наука), а й за «горизонтальною»⁷. У колективах МЦНВО, як показали дослідження, працівники виробничих об'єднань нарівні з іншими партнерами беруть участь у дослідженнях і розробках, фінансуванні, визначенні пріоритету, строків запровадження останніх та ін., набувають навичок для масштабного економічного мислення, що сприяє реалізації наскрізного принципу планування, значно скорочує процес запровадження розробок. Так, у рамках МЦНВО працівники виробничого об'єднання «Кінескоп» і науково-виробничого об'єднання РЕМА достроково закінчили розробку ряду багатоканальних медичних осцилоскопів з цифровою пам'яттю. Зокрема, на рік раніше розроблений апарат для електроанестезії при дефібриляції. За своєю якістю прилади відповідають кращим зарубіжним зразкам. Загалом за період діяльності приладобудівного комплексу (з 1977 р.) виконано 105 науково-дослідних тем і 39 дослідно-конструкторських розробок, 18 із них впроваджено у виробництво. Економічний ефект від запровадження становив 27 млн. крб.

Респонденти вказали на те, що МЦНВО сприяють збільшенню і кращому використанню творчого потенціалу регіону за рахунок розвитку заводського і громадського секторів науки на підприємствах. Взагалі виділяють такі їх структури: самостійні підрозділи досліджень і розробок (НДІ, конструкторське бюро, спеціалізоване конструкторське бюро); заводські наукові й проектно-конструкторські підрозділи (по науковій організації праці, обчислювальний центр, АСУ, науково-технічні інститути, заводське бюро по раціоналізації і винаходах); відділи головного механіка, технолога, конструктора, соціологічні служби, лабораторії нормування і економічного аналізу, профвідбору і профорієнтації та ін.; громадські організації сприяння науково-технічному і соціальному прогресові об'єднання (низові організації НТТ, Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників, товариства «Знання», громадські творчі бригади впровадження, ради новаторів, громадські лабораторії тощо).

З 1977 по 1984 рр. кількість наукових працівників, що беруть участь у роботі МЦНВО, зросла з 740 до 2 тисяч. Однак тепер не можна досягти дальшого технічного прискорення без залучення так званих громадських організаційних форм інтеграції науки й техніки. В тому, що за цей період у рамках міжвідомчих цільових науково-виробничих комплексів і об'єднань впроваджено понад 600 наукових розробок з сумарним економічним ефектом більш як 350 млн. крб., заслуга саме «малої науки». Аналіз практики МЦНВО показує, що на тих підприємствах, де розвинуті й добре працюють названі сектори науки, процес впровадження нової техніки, різних інших нововведень відбувається в 1,5—1,8 раза швидше.

Важливим соціальним чинником науково-технічного прогресу, який успішно реалізується в системі МЦНВО, є формування науково-дослідних, проектних і виробничих організацій, стабільних творчих колективів, де працюють не тільки спеціалісти з технічних наук, а й економісти,

⁶ Див.: Добрик В. Ф. Комплексный подход к формированию и использованию трудовых ресурсов.— Социол. исслед. 1983, № 4.

⁷ Медведев В. А. Управление социалистическим производством: проблемы теории и практики.— М., 1983, с. 145—147.

соціологи й психологи. Це сприятиме залученню в процес практичного впровадження досягнень науки і техніки всіх учасників суспільного виробництва.

Однак у такій системі ще не всі ланки господарського механізму добре відпрацьовані. Так, регіональне управління науково-технічним прогресом в основному здійснюється на громадських засадах (зокрема, позаштатними громадськими лабораторіями, які об'єднують учених інститутів і виробничників). Проте досі не визначена структура позаштатних лабораторій, не розроблено положення про їх статус і функції, про права й обов'язки співробітників лабораторій. На нашу думку, потрібно скласти і спеціальне положення про стимулювання вчених за виконання додаткових завдань, пов'язаних з їх участю в роботі і керівництві лабораторією. Серйозну увагу треба звернути на підготовку дисертаційних праць представниками заводської науки. Під час підбирання підсумків у соцзмаганні показники роботи учасників творчих бригад і лабораторій мають бути основними критеріями для визначення переможців. Розв'язання потребує і питання про спільні відрядження працівників лабораторій або цехових бригад для заповзнення передового досвіду; введення оплати консультантів, що підвищило б роль ділового консультування і сприяло б підготовці вчених на виробництві, удосконаленню соціальної структури їх колективів. Система територіального управління науково-технічним прогресом має органічно включати підсистему державного і громадського управління науково-технічним прогресом, заснованого на МЦНВО.

Істотною умовою дальшого вдосконалення механізму управління міжвідомчими цільовими науково-виробничими комплексами і об'єднаннями є розв'язання питань, які виникли під час виконання цільових програм і пов'язані з узгодженням науково-технічних і виробничих інтересів регіону (області) з інтересами галузі, відомств і підпорядкованих їм підприємств. Треба істотно розширити права рад цих об'єднань у розв'язанні питань раціонального використання науково-технічного і соціально-економічного потенціалу регіону. Треба всебічно використовувати творчий потенціал таких колективів. Якщо, наприклад, технічна наука склалася організаційно і економічно, а юридично оформилася в самостійні структурні одиниці — конструкторське бюро, спеціалізоване конструкторське бюро, НДІ, якщо вона широко подана в колективах МЦНВО, які здійснюють проектування і конструювання нових виробів, то економічні і особливо соціологічні, соціально-психологічні дослідження, які проводяться в тих же колективах, дістають таке оформлення тільки на окремих підприємствах. А, проте, очевидно, що формування у їхніх керівників, як і в усіх членів трудових колективів, соціологічного мислення, розвиток заводських соціологічних служб і підвищення їх ролі в соціально-економічному плануванні ще більше підвищило б комплексність і ефективність розв'язання міжвідомчих проблем.

Потребують розв'язання організаційні й особливо фінансові питання, пов'язані зі стимулюванням учасників розробок і досліджень, з розрахунками за виконану роботу. Поки що немає єдиної системи матеріального й морального стимулювання виконавців таких робіт. Очевидно, доцільно створити спеціальний фонд преміювання, використання якого зі врахуванням реального трудового і творчого внеску здійснювалося б головною організацією міжвідомчих цільових науково-виробничих комплексів і об'єднань. Джерелами такого фонду могли б бути внески організацій-співвиконавців програм із власних фондів економічного стимулювання, а також участь в ньому регіональних органів (негрошове стимулювання.)

МЦНВО, в якій поряд з установами Академії наук входять і вузи, галузеві НДІ й виробничі об'єднання, повинні ставити своєю метою не тільки скорочення строків спільних досліджень і впровадження їх ре-

зультатів у виробництво, а й підготовку (перепідготовку) кадрів. Це зумовлює потребу в створенні навчально-виробничих об'єднань і комплексів, в інтенсивнішому використанні форм інтеграції науки, виробництва і системи освіти. Зокрема, досвід МЦНВО свідчить, що досить корисною є розробка спільних планів підготовки спеціалістів, передбачення курсових і дипломних проектів з тематики цільових комплексних програм, проведення конкурсів на кращу студентську наукову роботу з проблематики міжвідомчих цільових науково-виробничих комплексів і об'єднань. Ці заходи сприяють виробничій адаптації молодих спеціалістів, швидшому їх включенню у творчу діяльність щодо прискорення науково-технічного прогресу.

Однією з перспективних форм творчого співробітництва учених і виробничників є інженерні центри⁸, робота яких орієнтована на об'єднання зусиль науково-дослідних установ і заінтересованих організацій промисловості й будівництва у виконанні конкретних завдань, пов'язаних із створенням і освоєнням у виробництві науково-технічних нововведень.

Друга група проблем, які безпосередньо впливають на прискорення науково-технічного прогресу, пов'язана з розвитком інформаційної мобільності трудових колективів. У дванадцятій п'ятирічці належить досягти якісного перетворення продуктивних сил. «Ми повинні, зобов'язані,— підкреслював М. С. Горбачов,— в короткі строки вийти на найпередовіші науково-технічні позиції, на найвищий світовий рівень продуктивності суспільної праці»⁹. Успішне розв'язання поставленого завдання безпосередньо пов'язане з одержанням і використанням інформації про останні досягнення вітчизняної і світової науки, техніки і виробництва.

Дослідження показали, що створення МЦНВО значною мірою сприяло позитивному розв'язанню проблеми інформаційного забезпечення: з одного боку, активізувалося протікання інформаційних процесів у системі «наука—виробництво», виникли регіональні підсистеми інформаційного пошуку, з другого — інформаційний підхід став ширше застосовуватися у визначенні перспективності розробок і досліджень у регіоні, оцінці їх новизни й відповідності світовому рівневі — як за якістю, так і за строками виконання робіт.

В умовах міжвідомчих цільових науково-виробничих комплексів і об'єднань сформувалися різні рівні досліджень і розробок, які можна подати як «об'єкти» інформаційної взаємодії (суб'єктами виступають безпосередньо «виробники» інформації — інститути Академії наук, вузи, галузеві НДІ, конструкторські бюро, спеціалізовані конструкторські бюро). Ця об'єкт-об'єктна і об'єкт-суб'єктна взаємодія виступає стимулятором творчої активності працівників виробничого об'єднання. Так, МЦНВО, потребуючи оптимізації інформаційних процесів, ширшого залучення до пошуку необхідної інформації працівників підприємств, розкриває і наявні тут недоліки. Як показує аналіз, у практиці інформаційного забезпечення творчих розробок тепер використовуються в основному традиційні форми обслуговування, що ґрунтуються на документальних джерелах науково-технічної інформації, яка, до того ж часто з запізненням, надходить через існуючі на підприємствах відділи інформації. Такої думки дотримується 51,8% опитаних.

Досить велика у працівників індивідуальна потреба у поглибленні знань. 54,8% опитаних відповіли, що особливо їм не вистачає інженерних знань за своєю спеціальністю. Близько 42% інженерів не знають техніко-економічних характеристик кращих світових зразків продукції, профільної для підприємства, де вони працюють. Більше як

⁸ Див.: Патон Б. Є. Науково-технічний прогрес: тенденції і перспективи.— Комуніст України, 1984, № 10, с. 63.

⁹ Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 берез. 1985 р., с. 10.

70% відзначили відсутність сучасної інформаційної розмножувальної техніки, що знижує оперативність забезпечення інформацією.

Усе це свідчить про те, що інформаційне забезпечення потребує комплексного підходу. Тут однаково важливі організація виїздів для запозичення передового досвіду, стажування в провідних наукових центрах країни, створення і ефективне використання сигнальної інформації (експрес-інформація), копіювання (розмноження) документів, статей, креслень (табл. 1). Тому чимало респондентів, як бачимо з даних

Таблиця 1

Ставлення респондентів до інформаційного забезпечення на підприємстві (в % загалом по вибірці)

Різновиди інформаційного забезпечення	Поліпшити	Створити наново	Лишити без зміни
Забезпечення сигнальної експрес-інформації	48,5	13,0	13,9
Складання бібліографічних довідок і оглядів з теми дослідження	27,7	20,5	19,0
Копіювання (розмноження) документів (статей, креслень та ін.)	50,0	10,5	18,7
Організація виїздів по запозиченню і обміну передовим досвідом	68,4	10,8	9,3
Підбірка і аналіз реферативних тематичних журналів	25,0	20,5	22,3
Складання списків надходжень нової літератури	34,9	13,3	26,2
Індивідуальна інформація осіб у режимі «запитання-відповідь»	41,0	22,0	9,6
Переклад іноземної літератури	28,9	25,0	13,0

табл. 1, відзначають не тільки необхідність поліпшення окремих різновидів інформаційного забезпечення, а й створення їх наново, оскільки його рівень не задовольняє зростаючим потребам. Результати дослідження показали також, що працівники підприємств мають потребу не тільки в науково-технічних та економічних, а й у соціологічних, соціально-психологічних знаннях.

Значний інформаційний резерв для прискорення науково-технічного прогресу криється і в запозиченні й поширенні передового досвіду через неформальні канали комунікації, безпосередні інформаційні контакти, чому значною мірою сприяють міжвідомчі цільові науково-виробничі комплекси і об'єднання. У процесі неформальних зустрічей, ділових контактів, проведення нарад, семінарів, конференцій, консультацій відбувається активний обмін думками, що сприяє чіткішому усвідомленню завдань і перспектив творчого пошуку.

В умовах швидкого морального старіння інформації важливого значення набуває інформаційна мобільність, що виявляється на рівні особи і колективу загалом. Будучи збірним поняттям, інформаційна мобільність інтегрує такі важливі в умовах науково-технічного прогресу якості трудового колективу, як ініціативність у набутті й використанні нових знань, нагромадженого досвіду, сприйнятливність до інформації про новинки науки і техніки, свідоме і активне їх упровадження, готовність до виробничого ризику, відповідальне ставлення до запланованих нововведень та ін.¹⁰ Вона характеризує насамперед позитивне ставлення людей до використання нагромадженого інформаційного ресурсу і його примноження з метою прискорення науково-технічного прогресу, приведення рівня знань у відповідність з вимогами часу, пра-

¹⁰ Вовканич С. И. Информационная мобильность трудового коллектива как фактор ускорения НТП.— Науч.-техн. информ. Сер. 1, 1983, № 11, с. 1—7.

гнення працівників спиратися на нову інформацію як інтенсивний чинник розвитку економіки.

Від рівня інформаційної мобільності залежать використання творчого потенціалу працівників підприємств, їх соціальна активність у прискоренні науково-технічного прогресу. Розроблені соціально-економічні критерії і показники мобільності відображають зв'язок рівня виробничої активності працівників з рівнем здобутих ними знань.

Інформаційна мобільність, з одного боку, враховує об'єктивні чинники: рівень виробництва на сучасному етапі його розвитку, зростання не тільки матеріалізованого, а й «живого» знання, необхідність безперервного підвищення освітнього і кваліфікаційного рівня працівників, їх інформованості та ін. З другого — вона має і внутрішній вияв, орієнтує особу на пізнавальну і творчу активність, на освоєння нових соціальних ролей і функцій, формує структуру цінностей, визначає тактику поведінки і світоглядну стратегію у здобуванні знань і досвіду. Тут мобільність характеризує готовність особи до пошуку нового, до взаємодії з надзвичайно динамічним світом інформації.

Отже, підвищення інформаційної мобільності — важливий соціальний резерв прискорення науково-технічного прогресу, а його використання — справа усіх членів трудових колективів. Однак найгострішою лишається проблема використання в цьому напрямі творчого потенціалу інженерно-технічних працівників, які виконують авангардну роль у прискоренні науково-технічного прогресу. Тому особливої актуальності набуває розв'язання третьої групи проблем — поліпшення використання творчого потенціалу інженерних колективів підприємств.

Традиційно у визначенні творчого потенціалу трудового колективу домінує ресурсний підхід. Водночас проведена нами порівняльна оцінка творчого потенціалу колективів різних промислових підприємств показала, що принциповим тут є співвідношення ресурсів діяльності, оскільки саме в ланцюгу «ресурси—діяльність—результат» можна виявити конструктивні критерії визначення перспективних напрямів прискорення науково-технічного прогресу, спираючись на «людський» фактор.

Ми виходимо з того, що поняття творчого потенціалу імпліцитно припускає не тільки наявність відповідних особистісних властивостей людини і умов (ресурсів) їх реалізації, а й діяльність, оскільки саме в результатах діяльності й виявляються потенціальні можливості колективу. За такого підходу, оцінюючи рівень творчого потенціалу, наприклад інженерного колективу, потрібно враховувати чисельність спеціалістів, їх кваліфікацію і насиченість повсякденної праці ІТП складними виробничими функціями. Водночас аналіз одержаних даних показав, що творча робота, пов'язана з одержанням технічних ідей, прийняттям більш чи менш складних технічних рішень займає тільки близько 50% робочого часу інженера. Понад 40% опитаних інженерів вважають, що працюють нижче за свої можливості. Невиправдану велику питому вагу в їх роботі посідають операції нетворчого характеру, які не потребують знань і кваліфікації інженера (креслення, графічні й копіювальні роботи, звірка документів, машинопис, рознесення паперів та ін.). У результаті творчі можливості колективу використовуються, на думку 57% опитаних інженерів, лише наполовину. Основною причиною цього більшість респондентів назвала необхідність виконувати в робочий час різні роботи, які не належать до кола безпосередніх службових обов'язків. Якщо навіть критично поставитися до самооцінки інженерів, то все ж видно, що здебільшого інженери переконані в тому, що їхній творчий потенціал використовується значно гірше, ніж це потрібно.

Змістовність праці надзвичайно впливає на рівень творчої активності інженера. Якщо він постійно виконує складну роботу, яка потребує великого розумового напруження, то змушений підходити до неї творчо, безперервно поповнювати свої знання. Низька творча змістов-

ність праці інженера призводить до швидкої декваліфікації, до втрати творчої активності. Більше того, оскільки діяльність інженера на підприємствах часто-густо оцінюють не за творчою частиною роботи, а за ступенем і оперативністю виконання поточних, далеко не інженерних обов'язків, створюються організаційні передумови зниження творчої активності, ініціативи і відповідальності. В результаті, як показали дослідження, на 20% усіх інженерів припадає понад 80% внеску у розвиток підприємства. А чи не є це наслідком того, що часто орієнтовано виробничу активність для деяких спеціалістів насправді є, за висловом І. С. Кона, лінія найменшого опору?

Активність інженера, як і будь-якого іншого члена соціалістичного суспільства, можлива лише тоді, коли її рухають громадсько значущі мотиви. Не можна не погодитися з висновками тих дослідників, які твердять, що коли людина активна тільки на якійсь одній ниві, але з багатогородними, високо соціально значущими мотивами, то її діяльність значно вища, ніж багатовидова безініціативна громадська робота¹¹. При цьому часто індивідуальна активність по громадській лінії «компенсує» знижену (або навіть нереалізовану) віддачу в процесі виконання прямих службових обов'язків, а то й взагалі виявляється лише імітацією громадської активності. «Вияв активності в деяких її формах,— пише В. Г. Бритвін,— не може оцінюватися як діяльність, яка сприяє якісному здійсненню службових функцій»¹². Згідно з даними вибіркового соціологічного дослідження на ряді уральських і сибірських підприємств, саме в робочий час виконують громадські доручення близько 60% робітників і 80% інженерно-технічного персоналу¹³.

Тому очевидна актуальність розробки таких критеріїв і показників оцінки творчої активності працівників підприємств, які, з одного боку, враховувалися б та істотно впливали на підсумки соціалістичного змагання, планування трудової кар'єри, формування резерву на службове просування, а з другого — були б тісно пов'язані й позитивно впливали на систему оцінки і оплати праці. В оцінці ефективності праці інженерно-технічних працівників відображається ставлення суспільства до самої праці, до методів і підсумків роботи, а це є важливим засобом орієнтації працівників у напрямку удосконалення їхньої професійної майстерності, кваліфікації, ділових, громадських і особистих якостей.

Численні дані свідчать, що необ'єктивна оцінка праці будь-якого трудівника, яка виявляється у завищенні або в заниженні його реального внеску в розв'язання спільних завдань, негативно позначається на зростанні його трудової активності. Водночас результати анкетного опитування показали, що 35,3% інженерно-технічних працівників схильні думати, що оцінки праці не відповідають фактичним досягненням працівників, 30,9% опитаних інженерів вважають несправедливим розподіл обов'язків і окладів, а 40,2% відзначили, що існуючий розподіл окладів лише частково відповідає здібностям працівників і значущості виконуваної роботи. Як правило, це наслідок того, що діяльність інженера часто оцінюється на підприємствах не за рівнем його внеску в науково-технічний процес, а за оперативністю виконання поточних, далеко не інженерних обов'язків.

Творчий потенціал інженерно-технічних працівників стримується і системою їх стимулювання, зокрема порівняно невисоким рівнем заробітної плати і незначною її диференціацією залежно від внеску в прискорення науково-технічного прогресу. При існуючій системі оплати праці матеріальні й моральні стимули, посадові оклади і преміальні

¹¹ Николаевский И. Ф. Идеино-правственный климат инженерного коллектива.— Харьков, 1981, с. 14.

¹² Бритвин В. Г. Производственно-техническая среда предприятия и поведение работника.— Социол. исслед., 1982, № 2, с. 145.

¹³ Вопросы социального планирования и воспитательная работа.— Коммунист, 1982, № 2, с. 51.

винагорода загалом погано пов'язані з творчими досягненнями інженерно-технічних працівників. Середньорічна винагорода за створення нової техніки становить 5—7%. Навіть у керівників інженерно-технічних колективів частка цих виплат не перебільшує 10% від усіх одержуваних ними преміальних виплат¹⁴. Існуюча практика підбору і розміщення кадрів, заміщення посад не дає можливості замінити працівників, які справляються з поточною нетворчою роботою, але не роблять належного внеску в науково-технічний розвиток виробництва. Водночас в ініціативного, творчого працівника відсутні можливості поліпшити своє службове становище, а, отже, і збільшити заробіток. Так, результати опитування показали, що тільки 13,6% інженерно-технічних працівників вважають, що вони мають можливість посадового зростання на найближчу перспективу, тоді як, на думку 50% інженерно-технічних працівників, така можливість відсутня, і 33,7% утруднюються визначити, чи взагалі є така можливість.

Дослідження показали, що розв'язання проблеми поліпшення використання творчого потенціалу інженерних колективів підприємств викликає необхідність впровадження в практику науково обгрунтованої системи оцінки праці інженерів і її результатів. Це дозволить подолати зрівняльність, що склалася, і розрізнити зарплату працівників, які перебувають на тій самій посаді, але досягають неоднакових результатів, враховувати зростання досвіду і кваліфікації інженера, поліпшити систему заохочення «по горизонталі», яка забезпечує зростання статусу працівника без підвищення його в посаді, що особливо важливо для стимулювання постійного прагнення кожного працівника підвищувати свою кваліфікацію. Це, зрештою, піднесе роль атестації у доборі, розміщенні і вихованні кадрів, формуванні резерву на службове просування, на що зверталася особлива увага у рішеннях березневого (1985 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про хід виконання рішень XXVI з'їзду партії з питань кадрової політики і завдання партійних організацій республіки по дальшому удосконаленню роботи з кадрами».

Розв'язанню цих питань, на наш погляд, сприятиме запровадження комплексної оцінки інформаційної мобільності спеціалістів, заснованої як на врахуванні якості виконуваної праці, безпосередніх виробничих завдань, так і виявленої ними творчої активності у підвищенні свого кваліфікаційного рівня¹⁵. Адже сьогодні маломобільний в інформаційному плані спеціаліст не зможе завтра якісно виконувати ні свої інженерні функції, ні свою авангардну роль у прискоренні науково-технічного прогресу.

Запропонований метод ґрунтується на тому, що творчу активність спеціалістів треба розглядати в загальних рамках соціальної активності, яка в практиці інженерної діяльності реалізується в трьох основних напрямках: в якісному виконанні службових обов'язків і виробничих завдань, в інформаційній мобільності інженерів щодо прискорення науково-технічного прогресу, яка включає їх творчу діяльність у галузі науково-технічних пошуків, і, нарешті, в участі у роботі різних громадських організацій підприємства і регіону загалом. Отже, оцінюючи, потрібно розглядати в комплексі виробничу, громадську роботу і творчу активність інженерно-технічних працівників, бо ці різновиди діяльності в трудовому колективі переплітаються.

Доцільно, гадаємо, виробничу діяльність оцінювати з допомогою коефіцієнта якості праці, а дві інші — з допомогою системи бальних оцінок. Так, у цьому разі одержана, скажімо, в табл. 2 сума балів множується на коефіцієнт якості праці (*K*), який визначається якістю виконання інженерами своїх посадових обов'язків, конкретних вироб-

¹⁴ Покровский В. П. Новое в планировании и стимулировании научно-технического прогресса.— М., 1980, с. 58.

¹⁵ Вовканич С. Я. Соціально-економічні показники інформаційної мобільності трудового колективу по прискоренню НТП. Вест. АН УССР, 1984, № 5, с. 73—76.

ничих завдань і розпоряджень. Щоб установити величину « K », пропонується використати чотиримірну оцінну шкалу. Так, при незадовільній якості виконаної роботи $K=0,00$, при задовільній — $0,5-0,7$, добрих — $0,8-1,0$ і відмінній — $1,1-1,5$. Якщо протягом оцінюваного періоду спостерігалася виконання завдання на різному якісному рівні, то підсумкова величина K визначається як середньоарифметична.

Таблиця 2

Соціально-економічні критерії і показники * оцінки інформаційної мобільності працівників трудового колективу

Різновиди інформаційної мобільності	Одиниці виміру	Оцінка в балах	Сума балів
Опрацювання інформаційних матеріалів (монографій, звітів, статей та ін.)	Друк. арк.	За 1 др. арк. два бали	
Відвідування інформаційних фондів (сховищ): бібліотек, відділів інформації	Кількість відвідувань	За 1 відвідування 1 бал	
Участь у раціоналізаторській і винахідницькій діяльності	Кількість пропозицій	10 балів за пропозицію	
Із них прийнято до запровадження	Теж	8 балів	
Запроваджено у виробництво	>	10 балів	
В тому числі за участю автора	>	15 балів	
Економічний ефект від впровадження пропозицій	Тис. крб.	За 1 тис. крб. ефекту 10 балів	
Участь у виконанні комплексних цільових науково-дослідницьких програм	Кількість програм	10 балів за участь	
Участь у впровадженні оргтехзаходів по вдосконаленню організації виробництва нової техніки	Кількість заходів	10 балів за захід	
Участь у новаторських починах, соціалістичному змаганні (в тому числі за прискорення НТП)	Кількість фактів	8 балів за участь	
Участь у громадських формах сприяння НТП (НТТ, ВТВР, товариство «Знання», ради новаторів та ін.)	Кількість організацій	5 балів за участь	
Підвищення кваліфікації (навчання): тематичні курси (з відривом і без відриву від виробництва); УКК, технікуми, вузи, інститути підвищення кваліфікації, стажування та ін.		5 балів за навчання	
Індивідуальне відрядження, участь у виїздах комплексних бригад по запозиченню передового досвіду	Кількість відряджень	4 бали за виїзд	

* Запропоновані показники можуть бути змінені з виділенням значущої ознаки, яка має вирішальне значення для досягнення поставленої мети.

Ця система показників відзначається простотою підрахунку і легко пов'язується з механізмом соціалістичного змагання працівників підприємств у прискоренні науково-технічного прогресу та існуючою практикою обліку і оцінки інженерної праці. Новизна ж запропонованого підходу полягає в тому, що традиційні системи оцінок інженерної праці в основному враховують в роботі помилки, а не виявлену інженерами активність щодо впровадження нововведень. Це в кінцевому підсумку приводить до того, що оцінка фактично будується на основі врахування штрафних коефіцієнтів. Крім того, в існуючих методиках оцінки інженерної праці за допомогою «творчих паспортів» обмежувалася сума балів, яку можна набрати за творчу і громадсько-політичну активність. У запропонованому підході визнано доцільним не обмежувати згадану активність спеціалістів, а пов'язувати її з якістю їх праці на робочому місці.

Водночас вплив такої системи потребує також удосконалення і системи морального стимулювання інженерної праці. Підприємства мають чималі можливості для вираження міри громадської поваги до сумлінного й ініціативного працівника. Однак недостатня гнучкість і оперативність керівництва призводить до того, що моральне стимулювання часто не досягає мети. Дослідження показали, що треба відзначати саме окремих працівників, і передусім індивідуально, за успішне, ініціативне виконання тих чи тих робіт. Причому більшість працівників інженерних колективів акцентує увагу не так на змісті стимулювання, як на його оперативності й послідовності, на тому, щоб заохочення йшло відразу за фактом активності, а не відсувалося в часі, коли люди вже забувають, за що їх заохочують.

Має стати традицією трудових колективів проведення «Днів спеціаліста» для обміну досвідом і виявлення кращих, присвоєння звання «Кращий інженер» за різними напрямками роботи з врученням значка і посвідчення і з виплатою протягом року персональної надбавки до окладу. Доцільно було б встановити також почесне звання «Заслужений інженер республіки». «...Ми повинні,— підкреслив М. С. Горбачов,— піднести роль і авторитет майстрів, інженерів, конструкторів, технологів, підвищити матеріальні і моральні стимули їх праці»¹⁶.

Упорядкування матеріального і морального стимулювання інженерної праці, впровадження науково обґрунтованої системи оцінювання інженерно-технічних працівників і основаної на ній системи підбору і розміщення кадрів у поєднанні з підвищенням якості підготовки спеціалістів і з докорінним поліпшенням організації їх праці сприятиме усуненню такого становища, коли на одну новинку припадає понад 800 людино-років праці дипломованого спеціаліста¹⁷.

* * *

Огромные социальные резервы ускорения научно-технического прогресса заключаются в повышении социальной активности трудовых коллективов, расширении их творческих возможностей. С целью выявления этих резервов на ряде предприятий западного региона УССР в рамках центра изучения общественного мнения при Львовском горкоме Компартии Украины было проведено конкретное социологическое исследование. Анализ и обобщение результатов этого исследования дали возможность разработать практические рекомендации относительно повышения социальной активности коллективов и трудящихся, которые успешно используются в составлении комплексных планов экономического и социального развития предприятий в двенадцатой пятилетке.

¹⁶ Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС, 23 квіт. 1985 р., с. 11.

¹⁷ Кулагин Г. Дефицит подлинный и мнимый: (О некоторых пробл. исползов. трудовых ресурсов в условиях НТР).— Соц. труд, 1985, № 1, с. 89.

ЛИТЕРАТУРА З ПИТАНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ, ВИДАНА В РЕСПУБЛІЦІ

БАЙДАК Л. Прискорювати науково-технічний прогрес. — Під прапором ленінізму, 1985, № 14, с. 39—43.

БОЙКО М. С., СТАРОВОЙТ И. С. Атеизм и религия в условиях НТР. — Киев: Политгиздат Украины, 1985. — 95 с.

БУРКИНСКИЙ Б. В., БОРИСОВ Е. Г. Особенности территориального управления НТП. — Киев: О-во «Знание» УССР, 1984. — 47 с.

ВРУБЛЕВСЬКИЙ В. К. Особа як суб'єкт праці і виробничих відносин в умовах поглиблення НТР. — Комуніст України, 1984, № 3, с. 51—60.

- ГОРБЕНКО С. Н. НТР и лжегуманизм буржуазных культурологических теорий: (Морал.-эстет. аспект). — Этика и эстетика, 1984, вып. 27, с. 46—53.
- ДОВБРОУ Г. Наука передбачення: (Прогнозування наук.-техн. прогресу в нар. госп-ві). — Наука і суспільство, 1984, № 12, с. 7—9.
- ДОПЧЕВА Х. Соединение достижений научно-технической революции с преимуществами социалистической системы хозяйства — черта зрелого социализма. — Вопр. науч. коммунизма, 1984, вып. 56, с. 40—45.
- ДЬЯЧКОВА Н. Н. Соотношение общественного прогресса и научно-технической революции в условиях развитого социализма. — Вестн. Львов. политехн. ин-та, 1984, № 187, с. 20—25.
- ЕРМОШЕНКО Н. Н. Механизм управления научно-техническим прогрессом в регионе. — Киев: Наук. думка, 1985. — 191 с.
- ЗАБЕЛЛО В. И. Оптимизация моделей оценки производительности труда в условиях НТР: (Политэкон. аспект). — Киев; Одесса: Вища шк. Голов. изд-во, 1984. — 174 с.
- КАЛАШНИКОВ Б. В. Научно-технический прогресс и сокращение ручного труда. — Киев: Политиздат Украины, 1984. — 134 с.
- КАСЬЯН В. І. Соціальна направленість НТР: З'єднання досягнень НТР з перевагами соціалізму. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 47 с.
- КОЗАЧЕНКО С. В. Економіка і науково-технічний прогрес. — К.: Наук. думка, 1984. — 152 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. НТР: мифы и иллюзии буржуазной футурологии. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1985. — 125 с.
- КОСТЕВ В. М. Идеологическая направленность естественных и технических наук в условиях НТР. — Филос. пробл. соврем. естествознания, 1985, вып. 58, с. 129—135.
- ЛЯЛЮК Т. Е. НТР и социально-правовые аспекты труда при социализме. — Этика и эстетика, 1984, вып. 27, с. 14 — 20.
- МАДИССОН В. В., ШАХОВ В. А. Вплив НТР на розвиток робітничого руху. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 47 с.
- МАРАХОВ Г. И., САЛТОВСКИЙ И. А. Создание материально-технической базы коммунизма и научно-техническая революция. — Вопр. обществ. наук, 1984, вып. 57, с. 98—102.
- МЕЛЬНИК В. П. Диалектика соотношения фундаментальных, прикладных и технических наук в условиях НТР. — Филос. вопр. соврем. естествознания, 1984, вып. 57, с. 6 — 11.
- МИКИТИШИН З. В., КРИКЛИВЕЦЬ М. Ф., ФРАНКО А. Ф. Резерви і шляхи підвищення ефективності впровадження наукових досягнень у виробництво. — Вісн. АН УРСР, 1985, № 2, с. 79 — 84.
- МИКИТИШИН З. В., СЛЬОТОВА Т. Л. Господарський механізм управління комплексними науково-технічними програмами. — Там же, № 3, с. 62 — 66.
- МИРОНЕНКО Н. М. Внедрение новой техники: управление и право. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1984. — 48 с.
- Науково-технічний прогрес: прогнози на завтра: (Бесіда з віце-президентом АН УРСР, акад. АН УРСР К. М. Ситником). — Трибуна лектора, 1985, № 4, с. 38—41.
- Партком и ускорение научно-технического прогресса: Сб. ст. — Харьков: Прапор, 1984. — 144 с.
- ПАТОН Б. Е. Науково-технічний прогрес: сучасні тенденції і перспективи. — Комуніст України, 1984, № 10, с. 54—65.
- ПАТОН Б. Е. Основні підсумки діяльності Академії наук УРСР в 1983 році й завдання установ АН УРСР по розвитку наукових досліджень і збільшенню вкладу в науково-технічний прогрес. — Вісн. АН УРСР, 1984, № 7, с. 5 — 21.
- ПАТОН Б. Е. Прискорювати науково-технічний прогрес у народному господарстві. — Там же, № 1, с. 87 — 97.
- ПИСАРЕНКО Г. С., КОЧЕРОВЕЦЬ Р. Р., ГОРОДЕЦЬКИЙ В. М. Організація прискорення науково-технічного прогресу в регіоні: комплексний підхід: (Досвід Півд.-Зах. наук. центру АН УРСР). — Там же, № 12, с. 73 — 78.
- ПОСТУПНОВА А. Н., КОНОНЕНКО В. В. Влияние НТР на рост производственной активности советских рабочих. — Вестн. Харьк. политехн. ин-та, 1984, № 212, с. 62 — 64.
- РУДИЧ Ф. М. Социальное значение совершенствования управления научно-техническим прогрессом. — Идеол. работа: Опыт, пробл., 1984, вып. 4, с. 92—108.
- СЕРДЮК А. М. Экологическое мышление в условиях НТР. — Коммунист Украины, 1985, № 1, с. 54 — 61.
- СИВОЛОВ Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання. — Укр. іст. журн., 1984, № 10, с. 26 — 37.
- СОЛОШЕНКО В. Н., ДИГТЯРЬ П. А. Некоторые вопросы деятельности КПСС по совершенствованию управления научно-техническим прогрессом в годы девятой пятилетки. — Науч. тр. по истории КПСС, 1984, вып. 132, с. 16 — 23.
- СТАСИШИН В. М. Науково-технічна революція і математизація знання. — Вісн. Львів. ун-ту, 1984. Сер. сусп. наук, вип. 22, с. 114—119.

Ускорення науково-технічного прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов : В 3-х т. / Редкол : С. М. Ямпольский (гл. ред.) и др. — Киев : Наук. думка, 1984. — Т. 1. Развитие материально-технической базы социалистического производства. 1984. 335 с. Т. 2. Совершенствование управления научно-техническим прогрессом. 1984. 263 с.

Экономические проблемы научно-технического прогресса : Сб. науч. тр. / Н. и. экон. ин-т Госплана УССР; науч. ред. В. С. Тарасевич. — Киев : ЭНИИ, 1984. — 152 с.

ЯРЕМЧУК Р. Ю., ШАВАЛЮК Б. П. Научно-технический прогресс в производственном объединении. — Киев : Техніка, 1984. — 54 с.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І ЛЮДИНА

26 вересня в Києві у приміщенні Будинку вчених відбулося перше засідання організованого Інститутом філософії АН УРСР постійно діючого Круглого столу, присвяченого проблемі формування людини в умовах прискорення науково-технічного прогресу. Тема зустрічі — «Людина на порозі ХХІ сторіччя» — викликала великий інтерес учених: в її обговоренні взяли участь понад 30 фахівців з Києва, Мінська, Одеси.

Керівники Круглого столу член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Шинкарук і доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки УРСР Л. В. Сохань у своїх виступах визначили загальні напрями його роботи. Головними серед них є дослідження проблемних ситуацій, що виникають у соціалістичному суспільстві в зв'язку з інтенсифікацією розвитку науки і техніки, віднаходження шляхів і засобів наукового передбачення соціальних наслідків НТР, виявлення закономірностей її впливу на людину, її творчість.

У наступних виступах було узагальнено підсумки соціологічного дослідження життєвих планів та перспектив старшокласників (кандидат філософських наук Є. І. Головаха), розглянуто співвідношення науково-технічної та культурної революцій, причини таких негативних явищ, як бездуховність, споживацькі настрої частини населення (доктор філософських наук В. С. Пазенок), фимовірні зміни у житті виробничого колективу під впливом НТР (кандидат філософських наук В. І. Патрушев), шляхи поліпшення системи правового регулювання виробництва (доктор юридичних наук М. І. Козюбра),

сукупність факторів, що зумовлюють чільне місце людського фактора в революційному розвитку науки і техніки (доктор філософських наук І. Я. Левяш). У дискусії, що розгорнулася, взяли активну участь кандидати філософських наук В. О. Тихонович, В. О. Курганський, І. І. Кольной, З. О. Банабаєва, О. А. Донченко та ін.

Підбиваючи підсумки обговорення, присутні оцінили роботу Круглого столу як корисну з творчого погляду і з точки зору соціально-політичної актуальності розглянутих питань.

У майбутньому редакція планує докладно знайомити читачів з результатами роботи Круглого столу. Наводимо програму наступних засідань:

1985 рік. 31 жовтня: «Розумні потреби особи та їх формування в умовах науково-технічного прогресу». 28 листопада: «Розвиток здібностей особи в умовах науково-технічного прогресу». 26 грудня: «Світоглядні орієнтації соціалістичної особи».

1986 рік. 30 січня: «Психологічні резерви людини». 27 лютого: «Моральна гідність особи». 27 березня: «Естетичні цінності соціалістичної особи». 24 квітня: «Правова культура особи». 29 травня: «Науково-технічний прогрес і культура життя особи».

Тих, хто бажає взяти участь у роботі Круглого столу, просимо надсилати тезисні виступи до редакції з позначкою «Круглий стіл «НТП і людина». Авторів, які запропонують цікаві матеріали, будуть запрошені на наступні зустрічі.

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Е. М. ЖЛУДЬКО

ІДЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК ТА ЇЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ СИСТЕМИ ПОКАЗНИКІВ

На сучасному етапі розвинутого соціалізму одним з головних завдань є вдосконалення всіх засобів і методів політико-виховної, ідеологічної роботи. При цьому, як зазначалось на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, ідеологічну роботу треба якнайтісніше пов'язувати з життям, а «ідейно-політичне виховання в усіх його формах повинно бути максимально пов'язане з головним завданням наших днів — прискоренням соціально-економічного розвитку країни»¹.

В системі засобів масової, політико-виховної роботи важлива роль належить бібліотекам, різнобічна діяльність яких спрямована на ідеологічне забезпечення розв'язання економічних, соціальних і культурних завдань вдосконалення нашого суспільства. Їх особливе місце серед інших ідеологічних закладів визначається як соціальними функціями, так і засобами й методами, що використовуються бібліотеками в культурно-освітній та ідейно-виховній роботі. Постановою ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» відзначається, що на сучасному етапі суспільства розвинутого соціалізму відбувається даліше зростання ролі цих осередків культури як ідеологічних і науково-інформаційних установ. Їхнє головне завдання полягає в активній пропаганді політики Комуністичної партії та Радянської держави, в повнішому використанні величезних книжкових багатств для освіти і виховання нової людини, прискорення науково-технічного прогресу². В Положенні про бібліотечну справу в СРСР, затвердженому Президією Верховної Ради Союзу РСР, підкреслюється, що бібліотеки, як найбільш масові ідеологічні, культурно-освітні і науково-інформаційні установи, організовують громадське користування книжками, іншими творами друку, рукописами, звукозаписами та іншими матеріалами, що становлять фонди бібліотек³.

Розглядаючи діяльність бібліотек, радянські бібліотекознавці виділяють такі їх соціальні функції, як пропагандистсько-агітаційну, політико-виховну, освітню, культурно-технічну, педагогічну, інформаційну, комунікативну, гедоністичну та ін.⁴ За всієї різноманітності підходів

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 23 квіт. 1985 р.— В кн.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 21.

² Див.: Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі: Постанова ЦК КПРС (травень 1974 р.).— В кн.: Довідник бібліотекаря. Х., 1977, с. 29—32.

³ Див.: Положення про бібліотечну справу в СРСР.— Відомості Верхов. Ради СРСР, 1984, № 12, с. 4—13.

⁴ Див.: Каневский Б. П. Идеологическая борьба и библиотечное дело.— Сов. библиотечное дело, 1984, № 1, с. 3—16; Фрумкин И. Библиотечное дело: объект, предмет, функции.— Библиотечкарь, 1977, № 2, с. 64—68; Пашин А. И. Деятельность библиотек на уровне новых задач.— М., 1976; Инькова Л. М. Социальные функции советской массовой библиотеки.— Сов. библиотечное дело, 1973, № 2, с. 16—30; Неразделимый комплекс.— Библиотечкарь, 1973, № 6, с. 54—56; Чубарьян О. С. Массовая библиотека в условиях социализма.— Библиотечкарь, 1967, № 11, с. 18—26.

більшість дослідників найважливішими серед цих функцій визнає ті, які мають безпосередньо ідеологічну спрямованість. Це передусім пропагандистсько-агітаційна, морально- і політико-виховна функції, хоча всі соціальні функції бібліотеки тією чи іншою мірою виступають як ідеологічні. Але у формуванні ідейної переконаності, політичної свідомості та соціальної активності читачів саме перші три найбільш вагомі і в кінцевому підсумку визначають ефективність ідеологічної діяльності бібліотек. Їх практичне втілення передбачає тісний зв'язок поточної роботи бібліотек із пропагандою марксистсько-ленінської теорії, основ соціально-гуманітарних та природничих наук, піднесенням масової свідомості до рівня тих соціальних завдань, які ставить партія на сучасному етапі вдосконалення розвинутого соціалізму.

Соціалістичне суспільство заінтересовано ставиться до того, що читають трудящі, яка ідейна і пізнавальна цінність друкованих творів. Одним із головних напрямів реалізації ідеологічного аспекту соціокультурних функцій бібліотеки є її активний вплив на зміст і характер читання окремого абонента або певної читацької категорії. Цей вплив як частина загального суспільно-педагогічного процесу полягає в цілеспрямованому формуванні вибору книг для читання на основі активної пропаганди кращих друкованих творів. До системи установ, причетних до формування читацьких інтересів і запитів, входять видавництва, навчальні та культурно-освітні заклади, громадські організації, а також канали масової інформації та пропаганди. Бібліотека ж як основний організатор масового читання посідає в цій системі, так би мовити, флагманське місце, насамперед завдяки можливості безпосередньо активізувати і спрямовувати читацький інтерес. У бібліотечній практиці склалась струнка система дійових і ефективних методів, які дозволяють поєднувати індивідуалізований вплив на цей інтерес з широкою масовою пропагандою книг серед населення. На фундаменті великого досвіду радянських бібліотек у справі виховання нової людини, формування матеріалістичного світогляду і піднесення культурного рівня трудящих всебічно розкриті та обгрунтовані такі основні принципи ідейно-виховного впливу в даній галузі, як комуністична партійність, диференційований підхід до читача, розвиток його свідомого ставлення до книги, активність та ін. Це дозволяє розглядати бібліотечну справу як складову частину ідеологічної роботи.

Ідеологічна діяльність бібліотеки включає чотири основні компоненти. Перший — створення та розвиток теорії ідеологічної роботи бібліотек; другий — діяльність бібліотек щодо нагромадження і зберігання духовних цінностей суспільства (друкованих видань та інших джерел інформації); третій — поширення марксистсько-ленінської теорії, роз'яснення політики КПРС на основі організації суспільного користування творами друку; четвертий — реалізація заходів, які сприяють формуванню марксистсько-ленінського світогляду в широких масах трудящих. Спириньмося детальніше на основних компонентах.

Розроблення теорії ідеологічної діяльності бібліотек належить до науково-дослідної роботи, здійснюваної великими бібліотечними установами та вузами бібліотечного профілю. Вона стала дійовим засобом регулювання ідеологічної роботи в зазначеній галузі і дає можливість передбачити наслідки застосування різних способів ідеологічного впливу бібліотек.

Діяльність щодо нагромадження і збереження творів друку та інших джерел інформації здійснюється у процесі формування бібліотечних фондів. Але у цій справі належить ще чимало зробити. Насамперед потребує вдосконалення система комплектування бібліотек літературою, що має значне ідеологічне навантаження. Так, соціологічні дослідження 1978—1981 років виявили, що понад половину читачів масових бібліотек не задовольняють їх фонди. Зокрема, з'ясувалось, що на руки не видавались жодного разу або видавались тільки один раз 50% суспіль-

но-політичної та 46% природничо-наукової літератури. В зв'язку з цим зазначимо: література, розрахована на масового читача, має відповідати найвищим вимогам щодо змістовності, ідеологічної зрілості, її стиль — рівно підготовки потенційного читача. Ідеологічний зміст творів може оцінюватись за допомогою різних показників. Але тут найбільш вагомими є не кількісні, а якісні показники — зокрема, ефективність засвоєння інформації та ін.

Всі масові бібліотеки нашої країни мають у своїх фондах книги суспільно-політичного змісту: праці основоположників марксизму-ленінізму, визначних партійних діячів, найважливіші постанови партії та уряду та ін. Соціологічні дослідження показали, що звернення до суспільно-політичної літератури характерне для тих груп читачів, яких об'єднує інтерес до соціальних проблем сучасності, хвилюють сучасне міжнародне становище, питання внутрішнього життя країни⁵. Зокрема, суспільно-політичну літературу читає більше 90% опитаних робітників і інженерно-технічних працівників⁶.

Важливу роль у формуванні наукового світогляду відіграє науково-природнича література. Її читають, наприклад, до 75% мешканців невеликих міст⁷. Через неї, як і через твори суспільно-політичного змісту, бібліотеки реалізують агітаційно-пропагандистську та політико-виховну функції.

Художня література становить майже 50% фондів масових бібліотек. Понад 95% читачів цікавляться художніми творами, а 60% читають їх постійно⁸. За допомогою художніх творів бібліотека реалізує практично всі свої соціальні функції.

Найбільш ефективним методом ідейно-виховного спрямування читання є комплексна пропаганда літератури, яка забезпечує єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Правильне визначення змістової спрямованості цієї пропаганди передбачає знання бібліотечним працівником читацьких інтересів, урахування рівня освіти, загальної культури читачів. Це дає йому змогу обгрунтовано підходити до рекомендації літератури з тих чи тих актуальних громадсько-політичних питань, свідомо впливати на ідейне зростання читачів.

Арсенал бібліотечних заходів щодо подання порад читачеві і спрямування його інтересів надзвичайно різноманітний. Це читачькі конференції, різні вечори (вечір книги, вечір зустрічей, обговорень тощо), усні публічні читання, книжкові виставки, усні журнали та ін. В центрі будь-якого заходу завжди стоїть друкований твір або документ, пропаганда якого здійснюється безпосередньо (скажімо, на вечорі книги) або опосередковано (наприклад, на читачькій конференції). Бібліотечні заходи найбільш успішні в тому разі, коли на них запрошують читацькі групи, що відзначаються певною однорідністю — при цьому з'являється можливість більш повно врахувати при їх підготовці і проведенні соціально-типові особливості читацьких інтересів тих чи тих груп населення. Їх дієвість визначається також, по-перше, можливістю безпосереднього контакту бібліотекаря (як пропагандиста книги) з аудиторією; по-друге, впливом найбільш компетентних та авторитетних читачів на менш підготовлених з цього погляду (тобто у проведенні такого роду заходів поєднуються дві системи спілкування — «бібліотечний працівник — читач» і «читач — читач»). Ця особливість бібліотечних заходів визначає їх переваги (з точки зору досягнення необхідного ідеологічного ефекту) порівняно з засобами масової інформації та пропаганди.

З метою визначення ефективності ідеологічної діяльності бібліотек доцільно виробити показники, які дають змогу більш-менш повно відображати її результати. Як свідчить досвід соціологічних досліджень,

⁵ Див.: Книга и чтение в жизни небольших городов.— М., 1973, с. 44—45.

⁶ Див.: Советский читатель: Опыт конкр.-социол. исслед.— М., 1968, с. 34.

⁷ Див.: Книга и чтение в жизни небольших городов, с. 59.

⁸ Див. там же, с. 94.

кількість таких показників повинна бути мінімальна і разом з тим достатня для інтегральної оцінки і порівняльного аналізу. У дослідженні ідеологічної діяльності бібліотек можна застосовувати певні їх сукупності, які називають системами показників.

Розробка такої системи показників передбачає розв'язання низки питань. Передусім — як виразити якісні чинники та вияви ідеологічної роботи за допомогою кількісних параметрів або як здійснити адекватне відображення цього динамічного соціального процесу в наборі статистичних значень конкретних показників? Важливого значення при цьому набуває виконання методологічної вимоги щодо перетворення набору показників у систему, тобто вироблення такого інструменту, за допомогою якого буде забезпечена можливість фіксувати стан ідеологічної роботи бібліотек і виявляти тенденції її дальшого вдосконалення. Про актуальність цього питання свідчать ті труднощі, які виникають у порівнянні щорічних звітів бібліотечних закладів: у них, по-перше, ідеологічна робота бібліотек описується переважно вербальними засобами, по-друге, використовуються неоднорідні (неоднотипні) показники, які часто-густо не піддаються порівнянню. На наш погляд, подолання цих труднощів великою мірою залежить від визначення одиниць вимірювання ідеологічної діяльності бібліотеки, на основі яких і можна розробляти системи показників оцінки останньої. Ще більші труднощі пов'язані з виділенням із сукупного результату ідеологічного впливу суспільства тієї його складової, яка залежить тільки від якості ідеологічної роботи конкретної бібліотеки. Тут доводиться переходити до оцінки цілого комплексу явищ, які впливають на якість ідеологічної роботи бібліотеки або через які вона виявляється, тобто використовувати опосередкований підхід.

Показники можуть розглядатися як ознаки, за допомогою яких описуються ті чи інші соціальні явища. У такий спосіб вони виражають кількісні параметри існування об'єкта в єдності з його якісною визначеністю. Для розкриття кількісних параметрів — наприклад, масштабності, інтенсивності розвитку, структури тощо — виробляється поняття особливого виду: соціальні показники. На відміну від економічних показників, які можуть бути названі соціальними в широкому розумінні слова, показники, що відображають тільки явища надбудови, називають соціальними у вузькому розумінні (вони є об'єктом соціальної статистики). Ідеологічні відносини, що вивчаються за допомогою соціальної статистики, тісно пов'язані зі свідомістю і поведінкою людей. Специфіка таких явищ потребує особливих методів вивчення, розробки тоншого вимірювального інструменту порівняно з дослідженнями економічного характеру⁹.

Усі соціальні показники поділяються на прямі та непрямі (опосередковані). Прямі — це ті показники, що безпосередньо вимірюють у власному розумінні слова соціальні явища, непрямі створюються для вимірювання інших соціальних відносин — економічних, освітніх, культурних, демографічних та ін. За допомогою сукупності таких показників можна досить точно охарактеризувати соціальний об'єкт. Проте обов'язково треба враховувати, що тільки конкретне застосування дає можливість використовувати непрямі показники для вимірювання соціальних процесів¹⁰.

В аналізі ідеологічної діяльності бібліотеки спочатку доводиться вибирати нечисленну сукупність змінних. Але ці показники повинні забезпечувати достатню повноту і всебічність розгляду явищ, а це можливо тільки шляхом виділення найсуттєвіших ознак. У нашому випадку до таких ознак належать ті, що безпосередньо стосуються основних елементів системи бібліотеки, а саме: документ (книга), абонент (чи-

⁹ Див.: Суслев И. П., Гражданников Е. Д. Основы социальной статистики: (Курс лекций для студентов Новосиб. ун-та). — Новосибирск, 1973, с. 6.

¹⁰ Див.: Исследование построения показателей социального развития и планирования. — М., 1979, с. 32.

тач), бібліотекар і матеріально-технічна база бібліотеки (комплекс матеріальних і технічних засобів)¹¹.

Отже, у конструюванні системи показників доводиться враховувати дві обставини. По-перше, ефективність ідеологічної діяльності бібліотеки визначається дією сукупності об'єктивних і суб'єктивних умов. Об'єктивними умовами виступають фактори економічного, соціально-політичного і духовного життя суспільства в їх заломленні щодо бібліотечного процесу. Так, соціальне середовище, рівень свідомості читачів бібліотеки, ряд інших факторів становлять об'єктивні умови здійснення ідеологічної роботи бібліотеки. Сукупність цих умов може робити на ідеологічну роботу стимулюючий (або гальмівний) вплив. Суб'єктивні умови визначаються якістю роботи бібліотечних працівників. Результати ідеологічного впливу бібліотеки будуть тим вищі, чим повніше в її ідейно-виховній роботі враховуватимуться соціально-економічні особливості зони дії бібліотеки, чим вищі професійна підготовка і загальний культурний рівень бібліотечних працівників.

По-друге, в аналізі ідеологічної діяльності бібліотеки необхідно враховувати, що ідеологічну роботу в соціалістичному суспільстві здійснюють партійні, державні та громадські організації, творчі спілки та інші установи, в тому числі і бібліотеки. З цим пов'язані труднощі виділення із сукупного результату ідеологічного впливу складової, яка залежить тільки від якості ідеологічної роботи окремої бібліотеки. Внаслідок цього в аналізі цієї роботи використовуються лише непрямі показники, тобто показники реєстрованих результатів роботи бібліотеки.

Отже, в системі показників повинні дістати відображення як зовнішні умови здійснення бібліотекою ідеологічної роботи, так і показники використання її ресурсів для розв'язання ідеологічних завдань, що стоять перед даною бібліотекою. Тому структуру системи показників можна подати як три відносно самостійні блоки показників (див. схему).

Структура системи показників діяльності бібліотек

Блок № 1

Показники соціально-економічного стану сфери дії бібліотеки характеризують:
 а) соціально - демографічні параметри можливих читачів бібліотеки;
 б) переважаючий профіль матеріального виробництва даного регіону;
 в) територіальну доступність даної бібліотеки;
 г) вплив на роботу бібліотеки наявності бібліотек інших типів

Блок № 2

Показники ресурсів бібліотеки характеризують:
 а) обсяг та склад фонду;
 б) професійно - кваліфікаційний склад бібліотечних працівників;
 в) матеріально-технічну оснащеність;
 г) фінансові ресурси бібліотеки

⇒
 групування
 однотипних бібліотек

Блок № 3

Показники реєстрованих результатів діяльності бібліотеки характеризують:
 а) соціально-демографічні параметри реальних читачів бібліотеки;
 б) співвідношення соціально - демографічних параметрів можливих і реальних читачів бібліотеки;
 в) використання бібліотечного фонду;
 г) активність читачів;
 д) бібліотечні заходи;
 е) специфічні індикатори діяльності бібліотеки

¹¹ Див.: Столяров Ю. Н. Библиотека: структурно-функциональный подход.— М 1981, с. 43—50.

Перший блок показників описує зовнішні умови сфери діяльності бібліотеки. Показники цього блоку характеризують соціально-демографічний склад населення (можливих читачів бібліотеки), в тому числі їхнє соціальне становище, дані про вік і освіту; основний профіль матеріального виробництва в даному регіоні (тип головного підприємства, на базі якого склалася зона обслуговування бібліотеки, характер праці його співробітників тощо); територіальну доступність бібліотеки для більшості можливих читачів; вплив на роботу даної бібліотеки діяльності бібліотек інших типів, які розташовані в зоні дії першої.

Другий блок показників характеризує ресурсні можливості бібліотеки. Показники цього блоку відображають обсяг та склад бібліотечного фонду, професійно-кваліфікаційний рівень бібліотечних працівників (рівень спеціальної освіти та стаж роботи), матеріально-технічну оснащеність і фінансові ресурси бібліотеки.

За допомогою статистичного аналізу даних, що містяться в цих двох блоках показників, можна виділити групи однотипних бібліотек, які функціонують у відносно однакових умовах і мають приблизно однакові ресурси для проведення ідеологічної роботи.

У третій блок входять показники реєстрованих результатів діяльності бібліотеки. Цей блок призначається власне для визначення рівня ідеологічної роботи бібліотек, що належать до однієї групи. Показники цього блоку відображають типові соціально-демографічні риси читачів бібліотеки, співвідношення таких даних з соціально-демографічними ознаками тих читачів, які перебувають у сфері дії бібліотеки, але ще не залучені нею; результати використання бібліотечного фонду (книговидачу, оборотність і читаність фонду), активність читачів (загальну і відносну кількість відвідувань), а також характеризують ідеологічні заходи, які проводить бібліотека. Показники співвідношення соціально-демографічних параметрів реальних і можливих читачів мають надзвичайно важливе значення. Відомо, що масові бібліотеки ведуть велику роботу з усіма категоріями читачів, однак є й така, найменш вивчена працівниками бібліотек, категорія, як читач, який поки не відвідує її, не прилучився до книжки. Саме з такою категорією людей, особливо юнацького віку, належить наполегливо проводити організаційно-виховну роботу, бо вона значною мірою визначає ефективність усієї ідеологічної роботи бібліотеки. Особливості читання в юнацтва пов'язані з потребою самоутвердження, з пошуками свого місця в житті (тобто з віковою специфікою духовного розвитку — насамперед з потребою в активному засвоєнні життєвого досвіду, який значною мірою передається за допомогою літератури і мистецтва).

Поряд з даними, які відображають усі основні результати діяльності бібліотеки, використовуються також показники (специфічні індикатори) для визначення стану саме ідеологічної сторони бібліотечної роботи. До них належать показники, які враховують активність найбільш важливих з ідеологічного погляду вікових категорій читачів і характеризують використання ними таких елементів бібліотечного фонду, як суспільно-політична, природничо-наукова та художня література.

Узагальнені значення показників діяльності бібліотек різних областей і районів мають великі відмінності. Наприклад, книгозабезпеченість (кількість книжок на душу населення) областей УРСР має діапазон, в якому максимальне значення перевищує мінімальне більш як у два рази¹². Такий же великий розрив характеризує більшість інших показників. Причиною становища, що склалося, є так звані регіональні бібліотечні особливості, притаманні великим територіям, — принципово важливі відмінності в умовах і показниках діяльності бібліотек, що

¹² Див.: Основні показники роботи бібліотек України системи Міністерства культури за 1984 р.—К., 1985, табл. 8.

диктують потребу вивчення і врахування економічних, наукових, історичних, демографічних та інших умов даного регіону¹³.

Ще більші «перепади» властиві узагальненим значенням частини показників діяльності бібліотек, які входять до однієї й тієї ж централізованої бібліотечної системи (ЦБС). Через це дуже важко використовувати значення середньосистемних показників (наприклад, книгозабезпеченості по ЦБС, кількості відвідувань на одну бібліотеку та ін.) для планування її оперативного керівництва бібліотечною справою в рамках конкретної централізованої системи. До більшості ЦБС, розташованих, скажімо, в районних центрах, входять кілька десятків філіалів, розкиданих по селах і селищах. Щоб оцінити їх роботу, звичайно виділяють кілька з них, що відзначаються високим рівнем ефективності ідеологічної роботи (здебільшого — це переможці соцзмагання), а для «збалансованості» додають 2—3 бібліотеки з тих, де така робота ведеться явно слабо. Діяльність же більшості філіалів ЦБС оцінюється як «середньо-задовільна» хоча така оцінка, ясна річ, не має чітко виражених внутрішніх градацій.

Виділення груп однотипних бібліотек, які функціонують у відносно однакових умовах і мають приблизно однакові ресурси (за допомогою статистичного аналізу даних, що містяться в перших двох блоках системи показників), дало змогу встановити, що різниця між максимальним і мінімальним значеннями показників роботи бібліотек в групі значно менша, ніж по ЦБС. Це дозволяє використовувати значення середньогрупових показників (обчислених для виділеної групи бібліотек) як більш чутливий, тонкий і надійний індикатор рівня ефективності тієї чи іншої сторони роботи бібліотек.

Цей рівень ефективності звичайно визначають за п'ятибальною шкалою. Відповідно до значень показників їх роботи виділяють бібліотеки, що мають високий, вищий за середній, середній, нижчий за середній і низький рівні ефективності. Визначення величин середньогрупових показників дозволяє отримати більш чіткі числові границі рівня ефективності роботи бібліотеки. Згідно з прийнятою шкалою ефективності, за середній рівень приймаються значення середньогрупових показників. Потім всі бібліотеки даної групи поділяють на дві підгрупи. В одну входять бібліотеки, що мають значення показників, більші за середньогрупові, решта становить другу підгрупу (величини показників нижчі за середньогрупові). Далі для всіх бібліотек першої підгрупи обчислюються середні значення показників — вони задають межу між високим і вищим за середній рівнями ефективності. Середні величини показників роботи бібліотек, обчислені для другої підгрупи, вказують на межу між низьким і нижчим за середній рівнями ефективності.

Отже, у визначенні ефективності роботи бібліотеки (в тому числі і її ідеологічної діяльності) доцільно використовувати систему показників, що включає три взаємопов'язані відносно самостійні блоки, які характеризують соціально-економічні особливості сфери дії конкретної бібліотеки і її ресурсні можливості, а також відображають реєстровані результати діяльності бібліотеки. Таким чином можна прорангувати всі бібліотеки в даній групі, причому рангування тут матиме чіткі межі для розрізнення всіх компонентів ідеологічної роботи бібліотек. Така система показників була апробована при оцінці роботи ряду ЦБС і одержала схвальну оцінку фахівців¹⁴.

Бібліотекам належить одне з важливих місць в організації масової політико-виховної роботи в нашій країні. Тому проблема соціометричної оцінки ефективності їх ідеологічної діяльності, підходи до якої ми спро-

¹³ Див.: *Карташов Н. С.* Региональные проблемы библиотекостроения. (Постановка вопроса). — Сов. библиотекостроение, 1980, № 2, с. 50—68.

¹⁴ Докладніше про це див.: *Жлудько Э. М.* Оценка уровня идейно-воспитательной работы массовых библиотек. — В кн.: Тез. докл. на науч.-теорет. конф. «Актуальные проблемы культурного строительства». Николаев, 1985, вып. 4, с. 403—404.

бували визначити, набуватиме з кожним роком усе більшої актуальності й гостроти. Знайти способи її розв'язання, розробити практичні рекомендації для науково обгрунтованої оцінки їх ідеологічного впливу — важливе завдання філософів і соціологів.

* * *

В системе средств массовой, политико-воспитательной работы важное место принадлежит библиотекам, деятельность которых направлена на идеологическое обеспечение решения экономических, социальных и культурных задач совершенствования общества зрелого социализма. Особая роль библиотек среди других идеологических учреждений обуславливается как специфическими общественными функциями, так и теми методами, которые они используют в культурно-просветительной и идейно-воспитательной работе. Для определения и оценки эффективности их идеологической деятельности необходима разработка специальной системы социальных показателей, позволяющих прямым или косвенным образом измерить качественно-количественные параметры изменения потребностей и интересов читателей.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1986 РОЦІ ТАКІ КНИГИ:

МЕЛЬНИКОВА Н. І. НОВЕ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ.— 10 арк.— 40 к.

Науково-популярна книга присвячена важливій проблемі марксистсько-ленінської філософії — становленню нового. Автор розкриває умови і механізм розвитку нових процесів, явищ суспільного життя — нової соціальної спільності радянських людей, нового історичного типу особи та ін.

Розрахована на широке коло читачів.

МИХАЛЕВИЧ В. С., КАНЬГИН Ю. М. КИБЕРНЕТИКА В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА.— 10 арк.— 30 к.

Автори науково-популярної книги показують дедалі зростаючу роль електронно-обчислювальної техніки в житті суспільства, у вирішенні народногосподарських завдань. Особлива увага приділяється соціально-політичним аспектам розвитку кібернетики, критиці різного роду буржуазних теорій «електронізації».

Розрахована на широке коло читачів.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

М. Ф. ТАРАСЕНКО

СВІТОГЛЯДНА СПЕЦИФІКА ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ І ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ

У розкритті складної взаємодії людини і природи особливе місце посідають чинники, які впливають на гармонізацію відношення людського суспільства і природного середовища. Тривалий час думка дослідників була спрямована на вивчення соціально-практичних, технологічних і пізнавально-духовних аспектів єдності людини і природи. Водночас даліше підвищення ролі й значення суб'єктивного чинника в усій системі відносин «людина — природа», особливо наочне в епоху науково-технічної революції, з необхідністю передбачає формування і вдосконалення екологічної культури, з'ясування її методологічної та світоглядної ролі в системі суспільної життєдіяльності й виховання людини. «Науково-технічний прогрес,— підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов,— вимагає посилення уваги до культурно-технічного рівня робітничого класу, селянства, докорінного поліпшення підготовки й удосконалення головної продуктивної сили суспільства. Це висуває завдання серйозної перебудови системи навчання кадрів — від школи і професійно-технічних училищ до вузів. Така робота вже ведеться і їй треба надати масштабного характеру»¹.

Екологічне виховання як специфічний засіб передачі від покоління до покоління певної сукупності норм і правил, що регламентують виробничі і духовно-практичне освоєння людиною природи, існувало протягом всієї людської історії. Кожний історичний спосіб виробництва так або інакше визначав характер і масштаби перетворення природного середовища, формував відповідну екологічну культуру й методи екологічного виховання. Їх розвиток у досоціалістичному суспільстві мав, однак, здебільшого емпірично-стихийний характер і не пов'язувався зі свідомо виробленою системою цінностей та ідеалів суопільства. Взаємозв'язок екологічної культури і екологічного виховання зі світоглядом залишався змістовно не виявленим.

Соціалізм уперше ставить і практично розв'язує питання про свідомо-планомірний розвиток екологічної культури, здійснення цілеспрямованої передачі її досягнень від покоління до покоління. Це зумовлює необхідність систематизації елементів виховного процесу, що стосується людського природокористування, створення єдиної системи знання, яка акумулювала б у собі механізм утворення наріжних принципів екологічної культури і була б світоглядно-методологічною основою екологічного виховання.

В узагальненому вигляді екологічна культура — це духовно-практична квінтесенція соціально-історичного досвіду людства в освоєнні і соціалізації природних сил, яка виявляє особливий механізм регуляції сукупних відношень між суспільством і природою, певний спосіб їх організації. Зміст екологічної культури становить предметний світ перетвореної суспільством природи, матеріально-виробничі і духовно-прак-

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюзн. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984. 11 груд.

тичні форми її освоєння, соціально-культурні якості людини, перспективи процесу оптимізації взаємодії природи і суспільно-історичної практики. При цьому екологічне виховання є специфічною сферою соціально організованої життєдіяльності, а екологічна культура — фактором продуктивної активності людини. Завдяки екологічному вихованню суспільна екологічна культура стає соціальною цінністю — регулятивним чинником взаємодії людини і природи і, відтворюючись в індивідуальній та масовій поведінці людей, примножує виробничий досвід людських поколінь.

Екологічна культура продукується усім способом життєдіяльності людей. Провідна роль у її формуванні як феномена суспільної практики належить марксистсько-ленінському світоглядові.

Характерною рисою наукового світогляду є те, що він відображає світ у єдності природної і суспільно-історичної дійсності, крізь призму суспільних відносин і життєвих інтересів людини².

Екологічна культура виражає єдність природно-суспільного світу, відповідність механізмів здійснення предметно-практичної діяльності об'єктивним якостям природного середовища. В ній зафіксовано, як те чи інше суспільство, зберігаючи свою специфіку, функціонує згідно з екологічними особливостями природи. Водночас вона є втіленням «природного» в суспільних формах відповідно до його об'єктивних властивостей. Отже, екологічна культура репрезентує певний ракурс людського світовідношення, специфічний момент його об'єктивності й опосередкованості природним середовищем.

Екологічна культура відображає людські потреби з погляду їх доцільного зв'язку з об'єктивними чинниками природи і виробництва, а також можливі соціально-екологічні наслідки діяльності людей. Якщо в сфері наукового світогляду людські потреби і цілі життєдіяльності постають як особливі способи даності світу і самоствердження в ньому людини, то екологічна культура допомагає виявити в цьому процесі ступінь відповідності людських потреб об'єктивним можливостям природи. За такого розгляду екологічна культура і екологічне виховання є складовими комуністичного світогляду, відображають об'єктивні закономірності практики.

Науковий світогляд є тим духовно-практичним компонентом людського життя, що формує у людини ідеальні образи освоєння світу, програми його майбутнього перетворення в суспільній практиці. «Практичність» світогляду полягає в тому, що він відображає світ у формах творчості — доцільно формує образи належного буття, в яких наявна дійсність відображається з точки зору можливостей і перспектив її перетворення. Тому екологічну культуру можна інтерпретувати як особливий образ світу, втілення такого стану соціально-природних взаємодій, що характеризує їх гармонійну єдність — раціональне освоєння людиною природної і соціальної дійсності і ствердження в цьому процесі її власної індивідуальності й самобутності.

Екологічна культура — складовий компонент матеріальної і духовної культури суспільства і як така не обмежується лише знанням всезагальних закономірностей взаємодії суспільства і природи. Вона включає в себе певний «зріз» суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття та оцінки, викликані відношенням людини до предметного середовища.

В цьому зв'язку не можна цілком погодитись з твердженням, що «закони, які управляють відношенням людини до природного світу, і закони, які регулюють її взаємини з іншими людьми, з суспільством,

² Див.: Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение.— В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1977, с. 7—8.

мають принципову відмінність»³. Природа залучена практично до сфери людської життєдіяльності, становить невід'ємну складову світу людини, тому і відношення до неї — це дійсно людське відношення. Екологічно моральна поведінка є одною з специфічних форм вільного відношення людини і природи. Вона здійснюється згідно з історично сформованою об'єктивною спільністю природи і суспільства, що виявляється в практиці. Ця об'єктивна спільність репрезентована в людині як її соціально вироблена здатність ставитися до природи відповідно до її об'єктивних закономірностей. Екологічно доцільна поведінка спрямована на розкриття об'єктивності того чи того природного явища, його необхідності і суверенності в світі природи і суспільного життя. Вона є соціально даним способом вільного самовизначення людини в світі природи, який характеризує нерозривну єдність природи і людської практики, їх гармонійне, цілісне існування.

Моральна поведінка з екологічного боку — самовмотивована діяльність, яка спонукає людину ставитися з гуманістичних позицій до природного середовища не внаслідок зовнішнього примусу, а згідно з її внутрішніми потребами в природному середовищі її опредметненні в ньому людської сутності. В цьому полягає різниця між відношенням людини до природи, що визначається високою моральністю, і відношенням, яке регламентується лише правом. Екологічно моральна поведінка формується на тих нормах, які вироблені історично поколіннями людей, не суперечать суспільному праву, засвоєні індивідом і здійснюються без зовнішнього примусу. Це той фактор, який діє в людині внутрішнім чином, постійно контролює її ставлення до природи як доцільно організоване. Основна вимога екологічно моральної самосвідомості — дотримання об'єктивних законів розвитку природи у сфері матеріального виробництва і людського спілкування.

Як відомо, метою моральної свідомості є благо, доброчестя тощо, тобто така поведінка людини, в якій береться до уваги наявність суспільних потреб людей, розвиток їх суб'єктивних здатностей. На відміну від цього метою екологічно моральної поведінки є таке відношення людини до природи, в якому людина, реалізуючи свою особистісну самобутність, розкриває багатоманітність природних сил і своїх практичних властивостей і потенцій.

Отже, екологічно моральна поведінка — це не пасивно-споглядалне, а творчо-продуктивне відношення людини до природи, спрямоване на виявлення об'єктивних якостей природного об'єкта та їх виробниче застосування і відтворення як необхідної умови людської життєдіяльності. Вона — невід'ємний компонент світоглядної культури особи і характеризує такий рівень суспільної самосвідомості, на якому відношення людини до природи постає як відношення людини до самої себе, до своєї природної і суспільної сутності. В екологічно моральній поведінці природа виступає для людини не тільки засобом життєдіяльності, але й самоцінністю останньої, оскільки людина здатна створювати матеріальні і духовні блага, виявляти себе як творця, лише перетворюючи закони природи в живі форми предметно-доцільної діяльності.

Екологічна культура і її складові компоненти формуються в сфері виробництва і екологічного виховання. Останнє виступає як процес цілеспрямованого впливу суспільства на людину, під дією якого вона присвоює історично вироблену суспільну, в тому числі й екологічну культуру, об'єктивовану в сукупності форм соціальної практики. Екологічне виховання, його структуру, зміст, методи і засоби необхідно розглядати у формі діяльного практичного процесу. Як відомо, ще французькі матеріалісти XVIII ст. помітили, що людина виховується природою, іншими людьми і речовим оточенням. Природа започатковує здібності,

³ Гусейнов А. А. Отношение к природе как нравственная проблема.— Филос. науки, 1975, № 5, с. 31.

люди передають досвід використання їх, а речі продукують сприйняття. Проте французький матеріалізм через свою метафізичність не розумів головного — суспільно-історичної сутності виховання.

Природа виступає «суб'єктом» виховання не сама по собі, а в багатоманітних формах суспільної життєдіяльності, що оречевлені в предметному світі культури та існують як творчі здібності виробників. При цьому виховання взагалі є оволодіння індивідом тими формами життєдіяльності, через які йому дані зовнішня природа, суспільне життя і його власна індивідуальність. І лише мірою засвоєння людиною даних форм суспільної життєдіяльності природа постає для неї об'єктом виховання, але вже як олюднена природа, стихійність якої приборкана суспільною практикою.

Процес виховання спрямований на те, щоб розкрити «органічну природу» індивіда як продуктивні людські здібності. Це процес своєрідної трансформації надбань сукупного соціального досвіду, в тому числі й навиків природокористування людини.

Специфіка виховання, зокрема екологічного, полягає в тому, що воно сприяє відтворенню природного і соціального середовища у формах самого людського життя. Воно є не просто виробленням навиків гуманного ставлення до середовища існування, а й розкриттям природи самої людини, раціональним формуванням і здійсненням її природно-соціальних можливостей.

Відповідно до цього екологічне виховання має розглядатись як особливий «рекреаційний зріз» суспільної життєдіяльності й культури, що відображає характер відношень людей до природи через їх соціальні відносини. Тому воно виступає важливим компонентом суспільного виховання в цілому, але проявляє його специфічно — як формування такого відношення людини до зовнішньої природи, характер якого опосередкований мірою розвитку і самоствердження людини як природної і суспільної істоти.

Для дитини суспільні відносини існують у формі об'єктивованих результатів культури. Виховання в неї бережливого ставлення до природного середовища здійснюється через спілкування з предметним світом перетвореної природи. Як же вилучити з цього світу частку, що становитиме серцевину її екологічної культури? Такою часткою є опроектована в продуктах суспільної праці людська здатність переробляти природні явища відповідно до їх внутрішніх об'єктивних закономірностей. Із сукупності предметних форм культури слід виділити і передати в надбання досвіду дитини самий спосіб людської діяльності, її загальний метод. Останній, будучи оберненим до процесу перетворення природи, й утворює екологічну культуру. Реально даний метод існує в формах уречевленої і живої праці; духовно-практично він сконцентрований в науковому світогляді. Тому формування екологічної культури відбувається через засвоєння дитиною суспільних форм життєдіяльності і наукового світорозуміння.

В зв'язку з цим потребує змістового уточнення положення про те, що «ціннісне відношення має бути основою екологічного виховання»⁴. Справді, ціннісний підхід — один із важливих в обговоренні цього питання. Водночас підкреслимо, що цінність як феномени суспільної практики і культури не є визначальними стосовно виховання. Останнє як певна соціальна діяльність, у свою чергу, виступає суспільною цінністю. Крім того, природа є «самостійною цінністю» не сама по собі, оскільки поза практикою вона — об'єктивна реальність без соціально-ціннісних ознак. Ціннісного значення для людини природа набуває тільки у сфері соціального життя, залежно від суспільного характеру процесу праці. Так, скажімо, цінність природи для праці селянина й учня, юнната має

⁴ Див.: *Литицкий В. С. Социальная экология и коммунистическое воспитание.* — Там же, 1975, № 5, с. 39.

різні ступені. «Самостійна цінність» природи знімала б і проблему екологічного виховання, оскільки бережливе ставлення до неї вироблялось би в людини автоматично. В тому й справа, що природа сама по собі не має самодостатніх цінностей, тому дбайливе ставлення до неї людини потребує копіткого виховання, глибокого засвоєння людиною надбань суспільної праці і культури. Роль визначальної основи екологічного виховання може відігравати тільки культура, її ядро — праця, вся сукупність форм соціальної життєдіяльності, а не якась одна з них, покладена як завершена цінність. Інша річ — як і в якому конкретному вигляді мають виступати названі форми стосовно специфіки певних різновидів виховання, зокрема екологічного.

Наочно це проявляється при визначенні «структурного місця» екологічного виховання серед інших галузей виховного процесу, насамперед у комплексному підході до трудового, морального та ідейно-політичного виховання. Саме тут розкривається необхідність принципу практики, застосування його в повному обсязі до специфіки суспільного виховання в цілому і екологічного зокрема. Так, якщо розглядати структуру людської праці в загальному вигляді (праця, предмет і засоби праці), то, виходячи зі способу буття праці і специфіки її структурної реалізації, екологічне виховання серед інших різновидів — трудового, морального, ідейно-політичного виховання — можна розмістити між першим і другим. Якщо ж взяти за основу визначення місця екологічного виховання в названій ієрархії суспільну колективність як спосіб існування праці, то екологічне виховання як культивування людських здатностей до перетворення природи згідно з її об'єктивними закономірностями займає місце після морального, спрямованого на відтворення форм спілкування відповідно до суспільної природи людини.

Що ж до визначення «функціональної» ролі екологічного виховання в структурі комплексного комуністичного виховання, то тут праця розглядається в її конкретно-історичній формі, крізь призму певних виробничих відносин і продуктивних сил, форм суспільної власності, соціально-класових відносин. Вони визначають специфіку соціальної форми здійснення праці як у масштабах суспільства, так і у вимірах індивідуальної життєдіяльності. За цих умов характер реалізації праці визначає таку структуру комплексного виховання: трудове (праця — як джерело життєвих благ), ідейно-політичне (як відображення соціально-економічної форми існування суспільної праці за соціалізму), екологічне, що репрезентує природоперетворюючу функцію суспільної практики, патріотичне, моральне та ін. Визначальна роль трудового й ідейно-політичного виховання щодо екологічного зумовлюється специфікою екологічної культури. Оскільки остання акумулюється у способі життєдіяльності, реальним буттям якої є суспільна практика, а духовно-теоретичним вираженням — науковий світогляд, то виховання потреби в праці і в справді науковому світогляді є об'єктивною умовою формування соціалістичної екологічної культури.

Наведена структурна класифікація різновидів виховання, зрозуміло, може бути виділена тільки у теоретичній абстракції; насправді ж всі різновиди функціонують у взаємозв'язку як моменти соціалістичного способу життя. Принцип комплексності полягає саме в тому, що кожний різновид виховання результативний лише за умови застосування інших форм і різновидів.

«...Освіта, — підкреслював К. Маркс, — взагалі залежить від умов життя», тому «буржуа розуміє під моральним вихованням втокмачування буржуазних принципів...»⁵. Це положення прямо стосується відношення до екологічного виховання за капіталізму. Буржуазне суспільство за своєю суттю антиекологічне. Вся система виховання там

⁵ Маркс К. Заробітна плата. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 572.

спрямована на вироблення у індивіда споживацького, пристосовницького ставлення до соціального і природного середовища. Не випадково в державних програмах, офіційних колах капіталістичних країн, громадській думці поширення набула концепція «виховання для виживання». Підкреслимо, що вона породжена не глобальною екологічною проблемою, як-то намагаються зобразити буржуазні ідеологи. Концепція «виховання для виживання» взагалі характерна для буржуазного способу життя і умонастрою. У період крайнього загострення екологічної проблеми за умов капіталізму ця концепція набула екологічного «забарвлення». Саме тому її трагічний характер намагаються зобразити як зумовлений, з одного боку, «приреченістю планети», а з другого — «нижчим рівнем» розвитку людських ресурсів.

Глобалізм і «абстрактний гуманізм» — основні принципи буржуазного екологічного виховання. Під машкарою «глобалізму» буржуазні теоретики протягують ідею екологічного виховання (яке розуміється в дусі відомих концепцій Римського клубу) як чи не єдиного соціального чинника розв'язання сучасних екологічних проблем. Обмежено просвітницький характер цього підходу доповнюється позірним гуманізмом в концепції «виховання для виживання». Все це має на меті приховати справжні соціальні причини екологічної кризи за капіталізму, створити ілюзію, що подолання останньої немовби пов'язане зі зміною психології та свідомості людей. В умовах соціальної несправедливості, соціально-економічної, культурної та екологічної експансії, культу утилітаризму екологічне виховання, його справді активна гуманістична функція зводиться або до «етики самозречення»⁶, або ж до «абстрактної любові» до природи.

Цьому, обмеженому рамками приватновласницької практики підходу до екологічного виховання протистоїть цілісна концепція соціалістичного виховання, де глобальні аспекти екологічної проблеми розглядаються зі врахуванням загальнолюдських і соціально-класових реальностей сучасної епохи. Ця концепція ґрунтується на принципах соціалістичної дидактики і теорії комуністичного виховання⁷.

Одним із основних принципів соціалістичного виховання є те, що різні чинники взаємодії суспільства і природи, специфіка і можливі наслідки цієї взаємодії мають враховуватись у всіх сферах виховання. Разом з тим екологічне виховання не повинно підмінити процес виховання взагалі, а освіта в галузі охорони навколишнього середовища — претендувати на роль «нової надбудови» над освітою. Екологічна освіта — це своєрідне впровадження «екологічних аспектів в систему освіти»⁸, мета якого — «дати людині необхідні знання, як користуватись природою і її ресурсами, як управляти якістю навколишнього середовища з тим, щоб його стан не погіршувався, а навпаки, поліпшувався»⁹.

Розглянемо це питання докладніше. У нашій літературі проаналізовано широке коло проблем, що стосуються формування екологічних потреб, специфіки екологічної свідомості, характеру реалізації соціально-екологічного ідеалу та ін.¹⁰ Загальною у працях названого проблемного напрямку є думка про те, що в питанні формування екологічної культури і здійснення екологічного виховання пріоритет надається свідомості людини, формуванню певного способу мислення, «вільного від утилітарності» і здатного бути своєрідним «арбітром» у визначенні й вихованні бережливого ставлення людини до природи. Звідси зміст і цілі

⁶ Швейцер А. Культура и этика.— М., 1973, с. 297.

⁷ Див.: Егоров Н. С. О системе подготовки специалистов по вопросам охраны окружающей среды.— В кн.: Охрана окружающей среды: проблемы просвещения. М., 1983, с. 36—41.

⁸ Див.: Гвишиани Д. М. Задачи образования в области окружающей среды.— Там же, с. 31.

⁹ Там же, с. 30.

¹⁰ Зокрема, це праці В. Г. Асеева, А. С. Ахієзера, Г. М. Воропаєвої, Г. А. Гамкредізе, Е. В. Гірусова, П. Г. Олдака та ін.

екологічної культури і виховання визначається здебільшого через необхідність гуманізації мислення, зміни ціннісних установок, формування певних навичок, оцінних критеріїв та ін. Інакше кажучи, соціальне завдання в галузі екології мислиться як процес облагородження індивідуально-особистісного ставлення людини до природи.

Відзначаючи велику роль фактора свідомості у формуванні її функціонуванні екологічної культури та виховання, водночас підкреслимо, що відношення людини до природи не є «сумарно діючим» знанням, вираженим у свідомості. Свідомість бере участь в цьому процесі, але не повністю регламентує його зміст. Крім того, хоч як це парадоксально, нерациональне, хижакське ставлення до природи — також своєрідний «продукт» знання, а саме того, яке функціонує соціально перетвореним чином в колективній та індивідуальній свідомості. Розумове виховання, культура розуму — це не самоціль процесу гуманізації відношення людини до природи, а, як відзначав В. О. Сухомлинський, «один із засобів пізнавальних і творчих сил... допитливої думки»¹¹.

Згідно з цим екологічне виховання — не просто перетворення чуттєво-духовної сфери буття людини; це насамперед якісні зміни всього комплексу людського світовідношення. Тому його слід розглядати як процес оволодіння людиною предметно-практичною діяльністю, її суспільно-колективною формою, в органічній єдності праці, природи, спілкування, знання і наукового світогляду.

Зміст, цілі, методи і засоби соціалістичного екологічного виховання тісно пов'язані з соціалістичним природокористуванням і комуністичним ідеалом. Планомірність, комплексність, раціональність як провідні риси соціалістичного природокористування визначають зміст екологічного виховання. Головною метою останнього є досягнення гармонійної єдності суспільства і природи на началах соціалістичного природокористування, включаючи процес гармонізації і вдосконалення «екології людини».

Соціалістичне екологічне виховання є важливим етапом реалізації комуністичного суспільного ідеалу в аспекті переростання соціалістичного природокористування в комуністичне. Воно виражає програмні цілі комуністичного ідеалу щодо методів і засобів формування суб'єктивного чинника виробництва й досягнення гармонійної єдності суспільства і природи. Екологічне виховання відіграє роль проміжної ланки між соціалістичним природокористуванням і комуністичним ідеалом. Щодо екологічного виховання останній виконує методологічну і ціннісно-регулятивну функції, оскільки відображає об'єктивний зв'язок наявного стану практики з предметно-цільовими можливостями її реалізації. Комуністичний ідеал тим самим виконує важливі прогностичні функції, дозволяючи розробляти стратегію і тактику соціалістичного природокористування, визначати програму екологічного виховання, реалізація якої у ході життєдіяльності дозволяє, з одного боку, діяти відповідно до об'єктивних закономірностей природи, а з другого — розкрити творчі обдарування суб'єкта як природної і суспільної істоти.

Якості людини в наведеному значенні — це її природно-історичні здатності, в процесі матеріалізації яких екологічна специфіка природи і соціальна специфіка людини збігаються, утворюючи єдину спільність — соціальну сутність природи і природну сутність людини. Отже, такими якостями виступають праця, колективність, спілкування, знання, свідомість, духовно-практичні почуття. Ці якості, конституційовані працею в органічну єдність і трансформовані в особистісне надбання людини, становлять її соціально-екологічну культуру, завдяки якій людина здатна ставитись до природи, інших людей і до самої себе цілісним чином.

¹¹ Сухомлинський В. А. Павлышская средняя школа.— Избр. соч.: В 5-ти т. К., 1980, т. 4, с. 215.

Потреба людини в природі генетично пов'язана з суспільною формою життєдіяльності. Це зумовлено специфікою еволюції людської праці, особливостями її реалізації і поділу (початкова синкретичність праці, освоєння природи як безпосереднього предмета і засобу до життя та ін.). Тому потреба людини в природі формується передусім через потребу в праці. Причому загальна закономірність така: чим вища потреба людини в праці, тим вищою є її потреба в природі. Отже, остання виступає не просто як наслідок «вітальної нужди» або як деяка «похідна від дефіциту» зовнішнього середовища, а як усвідомлена потреба людини в джерелі самого людського життя і соціально-культурних цінностях. Ось чому цілісно сформована потреба людини в праці гарантує (забезпечує) розумну потребу як у природі, так в знанні й пізнанні. Якщо ж ця фундаментальна потреба не вироблена в людині, знання може компенсувати її лише частково, обмежено, недосконалим чином. В даному випадку саме знання має, як правило, абстрактний, перетворений характер і в актах конкретної життєдіяльності спричинює «екологічну пробуксовку». Механізм еволюції суспільної форми праці і способи даності в ній природного середовища для людини мають бути враховані в дидактиці екологічного виховання.

Праця, колективність і спілкування як загальні принципи екологічного виховання мають статус реальної і категоріальної всезагальності, притаманній всім сферам матеріального і духовного виробництва, і в теорії екологічного виховання реалізуються через філософський метод. Знання, свідомість, духовно-практичні почуття є моментами вияву праці, колективності та спілкування в пізнавальній і практично-духовній сферах життєдіяльності. Тому їх організація для практики і теорії екологічного виховання відбувається не тільки на основі філософського методу, а й на базі інших методів як загально-, так і конкретно-наукових та ін.

Праця, колективність і спілкування як загальні принципи виховання виступають формоутворюючими початками людської сутності. У рамках цих принципів такі підходи, як системний, міждисциплінарний, ціннісний та ін., будуть представлені не як всезагальні¹², а як загальнонаукові методи і конкретні форми екологічного виховання, які можуть варіюватись щодо названих загальних принципів залежно від мети і дидактичних ресурсів виховання. Така систематизація принципів, методів і форм екологічного виховання відображає об'єктивну єдність соціальних завдань розвинутого соціалізму і змісту екологічного виховання. Плановірність, комплексність, раціональність як суттєві риси соціалістичного природокористування виступають соціально-економічними передумовами виховного процесу в галузі охорони навколишнього середовища.

З діяльнісного підходу до суті екологічного виховання випливає, що воно повинно не просто «облагороджувати» ставлення людини до природи, а насамперед сприяти зростанню піклування людини про збереження і раціональне використання природних багатств відповідно до підвищення соціального добробуту, рівня освіти і культури особистості. Гуманне, дбайливе ставлення людини до природи є суспільним обов'язком кожної людини, мірилом її людяності, показником соціальної і духовної зрілості. «Громадяни СРСР,— говорить в Конституції СРСР,— зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства»¹³. Гармонійна єдність суспільних і індивідуальних інтересів становить ідейно-моральну основу екологічного виховання. Визначальний принцип екологічного виховання має збігатися зі становленням людського бут-

¹² Див.: Шмайдер Н. А. Сущность и общие подходы к просвещению в области окружающей среды: его задачи и цели.— В кн.: Охрана окружающей среды: проблемы просвещения, с. 42—70.

¹³ Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, ст. 67, с. 25.

тя в природі, включаючи розвиток знарядь праці, знання і духовно-пізнавального досвіду людства. Тому людська праця і спосіб існування суспільної сутності людини виступають світоглядними і методологічними засадами всього виховного процесу. В екологічному вихованні працюю як процес взаємодії людини і природи необхідно розглядати в її опосередкованості соціальним спілкуванням, форми якого зумовлюють актуальну і потенціальну взаємодію людей з природою.

Названа обставина має велике значення для конкретної практики виховання. Тут треба повніше розкривати те принципове положення, що суспільну сутність людини утворює не просто «сума» знань, а сукупність соціальних відносин. Ця обставина має бути вихідною в дидактиці і вихованні. За основу екологічного виховання (як і взагалі будь-якого з видів виховання) треба брати формування в людині потреби в праці, у спілкуванні, колективному житті. «Партія добивається того, щоб людина виховувалась у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці її поведінки»¹⁴.

У процесі навчання дитина сприймає природу не просто крізь призму певної суми знань. Актові даності їй природи передає її суспільна (навчальна) життєдіяльність, яка формує її як людину і закономірності якої вона має засвоїти для справді людського ставлення до предметного світу. Інакше кажучи, природа існує для дитини спочатку через форми спілкування з дорослими, з дітьми і тільки потім — як за-сіб життя, об'єкт життя тощо. Спілкування виступає для дитини первісною формою праці, в процесі його вона залучається до способу буття суспільної діяльності (і культури), навчається бачити природу суспільним чином. Праця і спілкування довершують розвиток природи у сфері соціальної дійсності. Що таке «істина», дитина дізнається спочатку в спілкуванні, яке виражає людську здатність враховувати у своїх діях наявність «іншого», його дії і реакції. А це вже зародки «раціональності» майбутньої думки. Соціальним аналогом останньої є спілкування. Воно прищеплює дитині здатність діяти істинно, згідно з закономірностями природи і людського світу. І навпаки: якщо здатність до спілкування чомусь порушена, дитина не в змозі цілісним чином будувати свої відношення з зовнішньою природою, враховувати певною мірою її закономірності в індивідуальних актах своєї життєдіяльності.

Зовнішня природа відкривається дитині мірою розкриття її власних задатків і обдаровань. І від того, як і наскільки виховання і освіта розвивають «внутрішню природу» дитини, залежить, наскільки відкривається для неї багатоманітність зовнішньої природи. Через виявлення і розвиток індивідуальних здібностей дитини формується її відношення до зовнішнього світу і до самої себе, відбувається узгодження її життєдіяльності з природним і соціальним оточенням.

Важливо підкреслити, що виховання соціальним спілкуванням відіграє роль вихідного чинника у формуванні екологічної «грамотності» людини. Дитина спочатку повинна опанувати спілкування як специфічно людський спосіб світовідношення, набути здатностей до особливої дії і взаємозв'язку з зовнішньою природою та іншими людьми. Вона має «засвоїти» «механізми» соціального спілкування як важливий предмет своєї внутрішньої потреби, навчитися вибудовувати, берегти його, щоб мати змогу людяно ставитися до природного середовища, раціонально осмислювати і духовно-практично переживати своє відношення до нього. Потреба людини у зовнішній природі пробуджується через потребу в іншій людині. І лише тією мірою, якою у дитини сформована

¹⁴ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36. документів і матеріалів.—К., 1982, с. 39.

потреба в людському спілкуванні, в ній закладена і потреба в спілкуванні зі світом природи.

Отож, не існує суто екологічної потреби, відокремленої від потреби у спілкуванні й праці. Соціальне спілкування — своєрідне середовище взаємодії дитини з матеріальним світом, та предметна сфера її життєдіяльності, де відбувається мотивація дії щодо зовнішнього оточення і власної «натури». Засвоєння дитиною змісту людського спілкування, здатність і готовність до нього — це «зародок» людяності, без якого немислима не тільки екологічна, а й взагалі будь-яка культура.

Соціальне спілкування — це та історично сформована суспільна здатність людини, яка є вирішальним чинником соціалізації особистості культивування справді людських якостей, насамперед потреби в праці. Прищепити дитині екологічну культуру — це означає залучити її до способу реалізації людської праці і спілкування, виробити ставлення до них як до найперших життєвих потреб. Екологічна культура — це вироблена в колективному спілкуванні здатність людської істоти ставитись до природи суспільним, колективно-трудоим чинном. Вона характеризує можливість людини організувати свої практичні й духовні відношення з навколишнім середовищем відповідно до об'єктивних закономірностей природи і суспільної життєдіяльності.

Екологічна культура — важлива складова комуністичного світогляду і комуністичного виховання. В ній дістають своє вираження соціальний ідеал радянського суспільства, основні принципи соціалістичного природокористування, формування норм екологічно доцільної поведінки, розвиток почуття соціальної відповідальності за збереження природного середовища, бережливе ставлення до природних багатств як до загальнонародного надбання.

* * *

В обобщенном виде экологическая культура — это духовно-практическое выражение социально-исторического опыта человечества по освоению и социализации природных сил. Она отражает взаимосвязь природно-общественного мира в аспекте соответствия механизмов осуществления предметно-практической деятельности человека объективным качествам природной среды.

Экологическая культура формируется в ходе экологического воспитания, являющегося процессом целенаправленного действия общества на индивидуальную природу человека, в котором он присваивает исторически выработанную общественную и экологическую культуру, объективированную во «второй природе» и совокупности форм общественной практики. Поэтому экологическое воспитание, его объект, субъект, цели, методы, средства и дидактические ресурсы рассматриваются в форме предметно-деятельностного, практического процесса. Человеческий труд и способ существования общественной сущности человека являются главной мировоззренческой и методологической основой всего воспитательного процесса.

І. В. БОЙЧЕНКО

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ: ОСОБЛИВОСТІ, СТАН І НАПРЯМИ РОЗРОБКИ

Усебічне і планомірне вдосконалення розвинутого соціалізму, послідовне здійснення курсу на інтенсифікацію всіх галузей народногосподарського комплексу країни вимагають вмілого і плідного застосування системного підходу до вивчення й розв'язання дедалі складніших та масштабніших соціальних проблем, що постають перед радянським суспільством на сучасному етапі його розвитку. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, відзначаючи успіхи, досягнуті нашою країною, водночас наголосив, що «життя, його динамізм диктують необхідність дальших змін і перетворень, досягнення нового якісного стану суспільства, причому в найширшому розумінні слова. Це насамперед — науково-технічне оновлення виробництва і досягнення найвищого світового рівня продуктивності праці. Це — вдосконалення суспільних відносин, і в першу чергу економічних. Це — глибокі зміни у сфері праці, матеріальних і духовних умов життя людей. Це — активізація всієї системи політичних і суспільних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, самоврядування народу»¹.

Істотною передумовою і складовою вдосконалення та ефективного використання системного підходу у розв'язанні вузлових питань планомірного поступального руху в усіх основних сферах життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства є інтенсифікація і подальше піднесення рівня суспільствознавчих досліджень на методологічній основі матеріалістичного розуміння суспільно-історичного процесу.

Передусім — ідеться про фундаментальні дослідження. «Пріоритетного значення, — підкреслив товариш М. С. Горбачов, — треба надати розвитку фундаментальної науки. Саме вона виступає як генератор ідей, відкриває прориви в нові галузі, дає вихід на новий рівень ефективності»². Це положення цілком стосується і суспільствознавчої науки. Інтенсифікація фундаментальних розробок зумовлює тут дедалі нагострішу потребу в послідовному вдосконаленні категоріального апарату історичного матеріалізму, який є загальною методологією справді наукового пізнання суспільного розвитку, системою принципів формування і практичного застосування методів пізнання та перетворення соціальної реальності³. Історичний матеріалізм дає змогу правильно визначити загальну лінію соціального розвитку як прогресивної послідовної зміни суспільно-економічних формацій, розкрити внутрішню логіку, закономірності й форми цього розвитку і виразити їх у логіці соціально-філософських, загальносоціологічних і загальноісторичних категорій.

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 7.

² Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу, 11 черв. 1985 р. — К., 1985, с. 19.

³ Див.: Куценко В. И. Общественная проблема: генезис и решение. — Киев, 1984, с. 176—180.

Цілком зрозумілим є інтерес учених до вивчення категорій історичного матеріалізму, їх загальної системи і окремих категоріальних підсистем, пошуки нових підходів, прагнення чи не кожного дослідника, який працює в галузі історичного матеріалізму, зробити власний внесок у розробку системи категорій. Закономірним наслідком цього є ряд цікавих і змістовних публікацій, присвячених спеціальному розглядові і окремих категорій, і їх груп, і категоріальній системі історичного матеріалізму в цілому⁴. Проведено кілька республіканських координаційних нарад за питань аналізу, систематизації і методологічного застосування загальносоціологічних категорій⁵, Всесоюзну координаційну нараду «Проблеми структури історичного матеріалізму і систематизації його категорій»⁶, і нарешті, міжнародний симпозіум з цієї ж проблематики у Софії (в 1981 році)⁷.

На сучасному етапі категоріальних розробок, що здійснюються в галузі історичного матеріалізму, найвагоміші результати отримано в ході аналізу окремих категорій. Разом з тим останнім часом дедалі помітнішим стає зміщення акценту на дослідження проблем побудови і розвитку системи таких категорій. І в цьому напрямі вже є певні досягнення: накреслені і розробляються різні аспекти проблеми систематизації категорій історичного матеріалізму з одночасним уточненням термінів «клітинка суспільного життя», «начало», «вихідна клітинка», «вихідна категорія», «вихідна основа». Проводяться дослідження, спрямовані на поглиблення наших знань про специфіку і механізм дії основних принципів, схем і процедур побудови системи категорій історичного матеріалізму, про специфікацію сходження від абстрактного до конкретного у контексті філософсько-соціологічної теорії, виділяються і вивчаються різноманітні категоріальні зв'язки, структури і підсистеми цієї теорії.

Водночас зазначимо, що й нині ще досить поширеним є підхід, за якого вивчення тих чи тих категорій історичного матеріалізму, їх груп та системи в цілому трактується як суто внутрішньонаукове завдання, що становить інтерес лише для вузького кола спеціалістів і не має помітної практичної значущості. Чи не цим спричинені, зокрема, абстрактно-умоглядний характер окремих категоріальних розробок, претензії деяких авторів на створення нової, «власної» (притому всезагальної та «єдиної правильної») системи категорій історичного матеріалізму; недостатнє використання ідейно-теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму для розв'язання актуальних фундаментальних проблем матеріалістичного розуміння суспільного розвитку та суспільствознавства загалом.

Тим часом, як підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «дискусії з приводу законів і категорій науки, при всій їх значимості, не повинні мати самодостатнього, схоластичного характе-

⁴ Див. зокрема, праці Г. С. Ареф'євої, В. С. Баруліна, І. В. Бойченка, Є. А. Вавіліна, І. П. Головахи, Г. І. Горак, Є. Д. Гражданникова, В. А. Демічова, О. В. Дроздова, Л. Ф. Ільчова, М. С. Кагана, Г. Г. Караваєва, В. Ж. Келле, А. М. Ковальова, М. Я. Ковальзона, М. І. Конкіна, В. І. Куценка, О. Я. Лисенка, О. О. Мамалая, Г. П. Орлова, Ю. К. Плетникова, В. І. Разіна, В. М. Сагатовського, Е. П. Семенюка, В. П. Тугаринова, О. К. Уледова, В. Г. Федотової, В. П. Фофанова, В. М. Шевченка, О. О. Якуби та ряду інших дослідників.

⁵ Див.: Методологические проблемы исторического материализма.— Барнаул, 1976.— 267 с.; Проблемы систематизации категорий исторического материализма: Тез. респ. координац. совещ.— Челябинск, 1980.— 139 с.; Проблемы систематизации категорий исторического материализма. Межвуз. сб. науч. тр.— Челябинск, 1981.— 183 с.

⁶ Див.: матеріали цієї наради, організованої відділом актуальних проблем історичного матеріалізму Інституту філософії АН СРСР: Проблема начала и исходной категории в теории исторического материализма.— М., 1981.— 76 с.; Основания систематизации и классификации категорий исторического материализма.— М., 1981.— 57 с.; Проблемы структуры исторического материализма как социально-философской теории марксизма-ленинизма.— М., 1981.— 71 с.

⁷ Див.: Категории исторического материализма: Материалы междунар. симпоз.— София, 1984.— 288 с.

ру»⁸. З цього випливає особлива актуальність питання про систему категорій історичного матеріалізму як про зорієнтований на розв'язання практичних проблем, ефективно діючий категоріальний апарат, потреба у правильному розумінні методологічної ролі цього апарата не лише в пізнанні, а й у перетворенні суспільної дійсності.

Коли в сучасних дослідженнях радянських учених і зарубіжних філософів-марксистів йдеться про необхідність побудови теорії історичного матеріалізму (чи системи категорій, що становить кістяк цієї теорії), то не можна подавати справу так, ніби ця система категорій взагалі не існує і спочатку, мовляв, треба її створити у вигляді досконалої логіки соціального пізнання, а вже потім використовувати як методологію наукового вивчення суспільних явищ і процесів. Представникам спеціальних суспільствознавчих дисциплін довелося б дуже довго чекати методологічної допомоги від колег, які працюють у галузі історичного матеріалізму, якби ті ставили собі за мету спочатку створити всеохоплюючу, вірогідну і бездоганну з усякого погляду систему категорій, а вже потім заходилися реалізовувати методологічну роль цієї системи у суспільному пізнанні.

Теорія історичного матеріалізму (як і відповідна система категорій, котра в певному аспекті може отожднюватися з нею) вже давно створена основоположниками марксизму-ленінізму. Отож, сьогодні йдеться, звичайно, зовсім не про створення якоїсь нової, принципово відмінної від вже існуючої системи знань, а про побудову розвинутішої системи, яка ґрунтувалася б на тих же принципах і законах, включала б ті ж категорії та поняття і водночас була б збагачена новим змістом, враховувала б сучасні досягнення і самого історичного матеріалізму, і інших суспільних наук, а також своєрідність сучасного, вищо-го з досягнутих на сьогодні людством рівнів історичного прогресу — розвинутого соціалізму. Саме така теорія може в наш час ефективно виконувати функції категоріального апарата, тобто дійового методологічного інструмента теоретичного і практичного освоєння суспільної реальності⁹.

Розглядаючи проблеми дальшої розробки і ефективного методологічного застосування категоріальної системи історичного матеріалізму, можна умовно поділити той матеріал, що систематизується в наукових працях, довідниках і енциклопедіях, підручниках, навчальних посібниках і програмах з історичного матеріалізму, на дві частини. Першу становитиме своєрідне ядро: сума визначених, усталених положень про категорії історичного матеріалізму — положень, правильність яких визнають усі дослідники. Як система знань, ці положення викладаються у відповідних публікаціях довідкового характеру, підручниках, посібниках і навчальних програмах. Другу частину становлять ті положення про категорії, категоріальні структури і систему категорій історичного матеріалізму загалом, які отримані вченими в ході дослідження нових, недавно виниклих або ж лише поставлених проблем, розв'язання яких ще триває. Такі положення часто-густо бувають ще гіпотетичними, тлумачаться неоднозначно і можуть використовуватися в різних смислових контекстах, утворюючи предмет наукових дискусій.

На перший погляд, вдосконалення категоріальної системи матеріалістичного розуміння історії передбачає елімінацію положень другої групи або перетворення їх у достовірні положення і включення до першої групи. Проте такий підхід був би певним спрощенням суті справи, бо перехід положень другої групи в першу відбувається поступово, мірою проходження ними численних «перевірок на істинність», в ході яких одні з них відсіюються як хибні, а інші отримують необхідне об-

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.—К., 1983, с. 32.

⁹ Див.: Плетников Ю. К. Проблемы дальнейшей разработки теоретической системы исторического материализма.— Филос. науки. 1981, № 4, с. 12—22.

грунтування і набудуть статусу достовірних, з класу гіпотетичних поступово інтегруються в уже існуючу теоретичну систему історичного матеріалізму. Сам же клас гіпотетичних положень — неусувний. Адже в ході інтегрування виникають нові гіпотетичні положення, що теж потребують, в свою чергу, інтеграції в систему достовірного знання. При їх інтеграції знову виникатимуть гіпотетичні положення і т. д. У цьому — одна з рушійних сил безупинного прогресу марксистсько-ленінського вчення про загальні закони будови, функціонування і розвитку суспільства.

Як бачимо, і з цього погляду спроби окремих дослідників «спочатку» створити якусь «завершену» категоріальну систему історичного матеріалізму, що містила б лише вірогідні положення і експлікувала б усі зв'язки між категоріями, а «вже потім» реалізувати методологічну функцію такої системи, є необгрунтованими і неперспективними. Суперечність (знання про навколишній світ не має характеру системи і водночас повинне бути такою системою) — розв'язується, як слушно пише М. О. Булатов, так, що всезагальна система філософських категорій виступає як ідеал, а системи, що виникають, не можуть бути абсолютними, хоча й містять у собі елементи абсолютної істини, що збагачуються в процесі пізнання¹⁰.

Наведена характеристика розвитку загальнофілософських категоріальних систем має значення і для з'ясування тенденцій прогресивної зміни системи категорій історичного матеріалізму. Більше того. Ця характеристика сприяє чіткішому і глибшому розумінню не тільки спільних, а й специфічних рис категоріального апарата історичного матеріалізму порівняно з його ж системою категорій. Адже саме те, що загальна система філософських категорій (в даному разі — категорій історичного матеріалізму) виступає для дослідників як пізнавальний ідеал, і становить одну з істотних відмінностей даного поняття («система категорій») від поняття «категоріальний апарат».

На згаданому розрізненні варто спинитися докладніше, оскільки нині терміни «система категорій» і «категоріальний апарат» розглядаються вченими, що працюють в галузі історичного матеріалізму, переважно як тотожні, взаємозамінні. Певний сенс в такому ототожненні, безперечно, є: зазначені поняття справді тісно пов'язані між собою, а за рядом змістових характеристик і збігаються прямо та безпосередньо. Крім того, ототожнення категоріального апарата історичного матеріалізму з системою категорій останнього значною мірою пояснюється, напевне, ще й тією парадоксальною обставиною, що поняття «категоріальний апарат історичного матеріалізму» спеціально в нашій філософсько-соціологічній літературі досі не досліджувалося, хоча цей апарат фактично розробляється і використовується протягом усього часу історичного розвитку матеріалістичного розуміння суспільства. Щоб з'ясувати причини виникнення такого парадоксу і усунути його, необхідно, на наш погляд, виявити відмінність між самим категоріальним апаратом як категоріальною характеристикою предметного змісту історичного матеріалізму, способом членування цього змісту і поняттям «категоріальний апарат історичного матеріалізму», за допомогою якого відображаються, усвідомлюються та фіксуються особливості категоріального апарата як характеристики, способу членування предметного змісту історичного матеріалізму.

У своєму предметному аспекті — як спосіб членування предметного змісту — категоріальний апарат історичного матеріалізму може формуватися, вдосконалюватися і застосовуватися вченими, так би мовити, «інстинктоподібно», залишаючись, за висловом Гегеля, «поза сферою» їх свідомості. Вживання ж категоріального апа-

¹⁰ Див.: Булатов М. О. Місце категорій в структурі діалектичного матеріалізму і принципи їх систематизації. — Філософська думка, 1977, № 1, с. 69.

рата історичного матеріалізму в понятійній формі і свідомо розробка поняття про цей апарат має однією з важливих передумов введення відповідного терміна і визначення того змісту, який може бути адекватно відображений за допомогою зазначеного терміна.

Аналіз фахової літератури переконує, що в наш час категоріальний апарат історичного матеріалізму переживає період «термінологічного оформлення». В категоріальних розробках, таких популярних нині серед «істматчиків», частотність вживання терміна «категоріальний апарат» зростає останніми роками досить помітно. Однак здебільшого спостерігається саме лише термінологічне вживання, оскільки зміст поняття «категоріальний апарат історичного матеріалізму», як і раніше, не тільки не проаналізований спеціально, але й навіть не оконтурений чітко за своїм обсягом. Тому, набуваючи дедалі більшого поширення в науковому обігу, термін «категоріальний апарат історичного матеріалізму» все ще не набув своєї предметної специфіки і залишається нерозрізненим щодо поняття «система категорій історичного матеріалізму». Зрозуміло, що такий стан справ навряд чи можна визнати задовільним, оскільки це призводить до спорадичного, не завжди обґрунтованого і, нарешті, до неоднозначного використання зазначеного терміна.

Отже, назріла потреба глибшого розуміння поняття «категоріальний апарат історичного матеріалізму» і, зокрема, усвідомлення його відмінності від поняття «система категорій історичного матеріалізму».

Ми вже зазначали, що дослідники акцентують увагу на тотожності термінів «категоріальний апарат» і «система категорій» історичного матеріалізму. Це має сенс остільки, оскільки названі терміни характеризуються тим самим предметним змістом. Відмінність же тут полягає в тому, що даний зміст виражається кожним з зазначених понять у специфічному, власному ракурсі. Інакше кажучи, відмінність між аналізованими поняттями не змістова, а функціональна. І адекватно їх розрізнити можна, з нашого погляду, лише з врахуванням специфіки іншого, вищого за ступенем узагальнення, розрізнення теорії і методології. Ми згодні з Е. Г. Юдіним, що «теорія спрямована на здобуття знань про саму дійсність... методологія спрямована на процес здобуття знань. Інакше кажучи, між теорією та методологією завжди зберігається відношення мети й засобу»¹¹.

Таке відношення — мети і засобу — зберігається і тоді, коли йдеться про опозицію «система категорій — категоріальний апарат» історичного матеріалізму. Для теоретика, що розвідує нові стежки в науці, система категорій (теорія) виступає нормативною, істинною, достовірною передусім як мета, як пізнавальний ідеал, якого можна досягти «асимптотично», в процесі пізнавального руху ряду поколінь учених. Найвні ж на сучасному рівні розвитку науки системи категорій (теорії) можуть тлумачитися ним як недосконалі, як такі, що впадають у дедалі помітнішу розбіжність з емпірією і потребують заміни розвинутішою системою категорій (теорією). Для методолога ж нормативною, істинною категоріальною системою, своєрідною парадигмою, виступає та, що наявна в даний час. Він розглядає дану систему як категоріальний апарат, тобто як засіб, спосіб, інструмент, метод (якщо йдеться про розвиток теоретичної системи самого історичного матеріалізму) чи систему принципів формування і застосування методів (якщо йдеться про спеціалістичнонаукове пізнання або ж практичне перетворення соціальної дійсності). За методологічного підходу цю систему можна і треба використати для розв'язання пізнавальних чи практичних завдань вже тепер, в ситуації, що склалася на наявний момент. Або, формулюючи дещо інакше, — для теоретика істинна

¹¹ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методол. пробл. соврем. науки. — М., 1978, с. 50.

і достовірніа система категорій виступає насамперед ідеалом, здійснити який ще належить у майбутньому, для методолога ж такою є передусім вже існуюча категоріальна система, котра розглядається ним не як ідеал, а, навпаки, як основа дальшого пізнавального руху і передумова успішного розв'язання виниклих проблем, тобто як система функціональна і функціонуюча.

Звичайно, наведене розмежування містить певний момент умовності. В реальному процесі пізнання суспільних явищ ні теоретик, ні методолог не змогли б результативно діяти, не враховуючи обох аспектів системно-категоріальної природи філософсько-соціологічної науки. Йдеться лише про переважання того чи того аспекту в кожному з випадків.

Практична спрямованість категоріального апарата історичного матеріалізму на задоволення реальних потреб соціально-гуманітарних наук, практики суспільного розвитку побіжно дістала своє вираження вже в самому терміні «апарат», який в найрізноманітніших енциклопедіях і словниках визначається як щось інструментальне, призначене для користування¹².

Відзначимо, що в УРЕ, а також у попередніх довідкових виданнях¹³ міститься ще й характеристика апарата як сукупності органів, що виконують певну життєво важливу функцію організму. Врахування цієї характеристики має вельми істотне значення для ефективної розробки і методологічного застосування категоріального апарата історичного матеріалізму, який, відображаючи суспільство як своєрідний соціальний організм, виступає, в зв'язку з цим, як певна цілісність, «органами» якої є категорії.

Як бачимо, у кожному з визначень увага фокусується на службовому, прикладному, практичному призначенні апарата. В цьому плані апарат і система, — в усякому разі тоді, коли ми говоримо про категоріальний апарат історичного матеріалізму, — можуть розглядатися і як кореляти, що утворюють специфічну опозицію, компоненти якої не виключають, а доповнюють, передбачають один одного, даючи разом утворення гармонійніше і цілісніше, ніж кожна з його складових зокрема.

Отже, система категорій і категоріальний апарат матеріалістичного розуміння суспільства перебувають у відношенні передпосилкової рефлексії, взаємної зумовленості. Висловлюючись образно, вони є послідовними і зустрічними за спрямованістю фазами «дихання» («вдих» і «видих») історичного матеріалізму. Система категорій, як пізнавальний ідеал теоретиків, цілеспрямовує пізнавальний рух від суспільної реальності, практики — до дедалі розвинутої теорії історичного матеріалізму, що постійно перебудовується і вдосконалюється з урахуванням новітніх досягнень суспільних наук і вищого, досягнутого на даний момент, рівня соціальної практики. Категоріальний же апарат історичного матеріалізму виступає однією з найістотніших передумов і складових зворотного пізнавального руху — від теорії історичного матеріалізму до практики суспільного розвитку.

Методологічна роль категоріального апарата матеріалістичного розуміння суспільного розвитку при цьому реалізується двома шляхами: опосередковано, через соціально-гуманітарні науки меншого

¹² Скажімо, Велика Радянська Енциклопедія розглядає апарат і як прилад, технічний пристрій, пристосування (телефонний апарат); і як установу чи ряд установ, що обслуговують певну галузь господарства чи управління (управлінський, партійний апарат); і як сукупність працівників якоїсь організації чи штатний склад установи (апарат редакції); і як примітки та інші допоміжні відомості до наукової праці чи художнього твору (апарат книги); і, нарешті, як метод, спосіб дослідження. Ця ж особливість — практична орієнтованість апарата, — відображена і в УРЕ. (див.: БСЭ. 3-е изд., 1970, т. 2, с. 380; УРЕ, 2-е вид., 1977, т. 1, с. 220).

¹³ Див.; наприклад: Словарь иностранных слов.— М., 1955, с. 67.

ступеня загальності, і безпосередньо, коли цей апарат сам постає як умова цілеспрямованого практичного перетворення світу людиною. Наголосимо, що і в тому випадку, коли категоріальний арсенал історичного матеріалізму діє як категоріальний апарат, теж відбувається розвиток системи категорій, а не тільки її функціонування і застосування. Проте в даному разі розвиток категоріальної системи відбувається складнішим шляхом, будучи «побічним продуктом» її використання.

Водночас було б помилкою уявляти собі справу так, ніби категоріальний апарат історичного матеріалізму впливає на вдосконалення системи категорій останнього лише через проміжні ланки. Адже один з найважливіших напрямів розвитку цього апарата і реалізації його методологічної функції — це його ефективне застосування в ході спеціальних розробок, спрямованих на створення досконалішої, відповідної сучасному рівню суспільної науки і практики, системи категорій матеріалістичного розуміння соціального процесу.

Отже, категоріальний апарат історичного матеріалізму відзначається чітко вираженою своєрідністю, в певному значенні може розглядатися як відносно самостійне утворення і відіграє величезну роль у пізнанні (включаючи й сферу самого історичного матеріалізму) та перетворенні суспільної дійсності.

На всіх етапах формування і розвитку цього категоріального апарата реалізується водночас і його методологічна функція. І це глибоко закономірно. Адже посилення інтересу вчених до тих чи інших категорій чи категоріальних структур історичного матеріалізму об'єктивно (тобто незалежно від того, чи завжди і наскільки глибоко усвідомлюють це самі вчені) значною мірою зумовлене методологічними, теоретичними і прикладними потребами, запитами соціальної практики на відповідному етапі розвитку соціалістичного суспільства. Крім того, у дослідженнях з історичного матеріалізму, що проводяться на категоріальному рівні, здійснюється і значна методологічна робота: поглиблюються його загальнотеоретичні положення, які водночас конкретизуються на матеріалах осягнення закономірностей становлення і розвитку соціалістичного суспільства. Це сприяє ефективнішому застосуванню зазначених положень у теоріях меншого ступеня загальності. І навпаки, в таких дослідженнях реалізується також зустрічний процес узагальнення нових результатів, отриманих в теоріях меншого ступеня загальності, до рівня історичного матеріалізму. Тут відбуваються безперервне збагачення категорій історичного матеріалізму новим змістом, поступова кристалізація нових категорій і категоріальних структур.

Органічний зв'язок методологічного застосування категоріального апарата історичного матеріалізму з розвитком його системи категорій виявляється й у тому, що у сфері спеціальнонаукового пізнання і практичного перетворення суспільної реальності воно й собі є одним з дійових засобів розвитку згаданої системи. Під час реалізації цієї функції категорій історичного матеріалізму філософи отримують можливість поглибленого аналізу окремих категорій і категоріальних груп, що мають особливе значення в тій чи тій галузі суспільнонаукового пізнання чи соціальної практики.

З'ясовуючи особливості застосування категорій матеріалістичного розуміння історії в різних типах соціального пізнання, в тих чи інших спеціальних суспільних науках, дослідники часто-густо відчувають гостру потребу не лише в аналізі загальної системи категорій історичного матеріалізму, а й у розробках, де спеціально розглядалися б ті категорії чи категоріальні групи, що мають особливе значення для розвитку саме тієї чи тієї соціальної дисципліни, галузі суспільного життя. Поряд з розробкою загальної системи категорій історичного матеріалізму вишикає зумовлена суспільною практикою (включаючи

і практику самого соціально-гуманітарного пізнання) необхідність в іншому напрямі розвитку цієї теорії — поглибленому вивченні тих підсистем категорій, яким належить першорядне значення в науковому осягненні та практичній зміні основних сфер суспільного життя. Оскільки ж системний аналіз тієї чи іншої категорії або ж категоріальної структури неминуче здійснюється як «протягування» відповідної категорії чи категоріальної структури «крізь стрій» усіх інших категорій історичного матеріалізму і з'ясування її зв'язків з ними, остільки такий аналіз є водночас істотним внеском в дальшу розробку загальної системи цих категорій загалом.

Ми приєднуємося до думки В. І. Разіна про те, що «цілком припустимим є використання різних систем класифікації категорій залежно від мети дослідження (зрозуміло, з дотриманням правил поділу понять)»¹⁴. Звичайно, при цьому слід зважати на відмінність тієї чи іншої класифікації категорій (яка об'єктивно виступає частковою формою використання загальної системи категорій історичного матеріалізму як категоріального апарата) від самої цієї загальної системи. Має рацію Г. П. Орлов, який зазначає, що, «строго кажучи, в історичному матеріалізмі система категорій може бути лише одна, класифікацій — цілий ряд»¹⁵. Крім того, не можна забувати й про те, що класифікація є лише одним (до того ж, мабуть, найбільш елементарним) способом погрупування категорій — порівняно, наприклад, з їх типологізацією та систематизацією.

У радянській філософсько-соціологічній літературі є кілька спроб систематизації категорій на основі тієї чи тієї категорії історичного матеріалізму. Так, В. І. Куценко, взявши за основу в одному випадку категорію «соціальне завдання», в іншому — «суспільна проблема»¹⁶, здійснив системний аналіз категорій історичного матеріалізму, сфокусувавши тим самим увагу на методологічній ролі останнього не тільки в пізнанні, а й у перетворенні соціальної дійсності. Такий підхід дав змогу глибше розкрити загальноісторичні переваги соціалістичного суспільства, з'ясувати глибинні взаємозв'язки стихійної і планомірної форм історичного процесу, механізм реалізації планомірності за умов розвинутого соціалізму, виділити серед компонент планомірності — як одну з найістотніших — суспільну мету і вперше в нашій літературі обґрунтувати ідею про те, що однією з основ зазначеної мети є суспільна проблема.

В. С. Барулін зробив цікаву, з нашого погляду, спробу розглянути систему категорій матеріалістичного розуміння суспільного розвитку в аспекті відображення в ній співвідношення матеріального й ідеального в суспільстві¹⁷. Розробка цього аспекту уможливила глибше осмислення вузлових проблем зв'язку діалектичного матеріалізму з історичним. Вона сприяла дослідженню того зрізу категоріальної будови матеріалістичного розуміння соціального процесу, за якого на перший план виходить сходження від категоріальної кореляції «матерія — свідомість» (в тому її вигляді, в якому вона фіксується емпірично в будь-якому відношенні людини до навколишнього предметного оточення) через ряд опосередковуючих ланок до структури «суспільне

¹⁴ Разин В. И. О признаках классификации категорий исторического материализма. — В кн.: Проблемы систематизации категорий исторического материализма. Челябинск, 1980, с. 18.

¹⁵ Орлов Г. П. Проблема классификации категорий исторического материализма. — В кн.: Категории исторического материализма в их взаимосвязи. Свердловск, 1978, с. 13.

¹⁶ Див.: Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. — Киев, 1972. — 371 с.; Куценко В. И. Общественная проблема: генезис и решение. — Киев, 1984. — 439 с.

¹⁷ Див.: Барулин В. С. Отношение материального и идеального в обществе как проблема исторического материализма. — Барнаул, 1969. — 327 с.; Барулин В. С. Соотношение материального и идеального в обществе. — М., 1977. — 144 с.

буття — суспільна свідомість». Розкриваючи глибинний механізм переходу від першої категоріальної опозиції до другої, В. С. Барулін виділяє як основні проміжні ланки цього переходу два ряди категорій — способу виробництва (сюди він включає, крім самого способу виробництва, соціальну, політичну і духовну сфери життя суспільства) і суспільного буття, який становлять категорії суспільного буття і суспільної свідомості. Інші категорії тлумачаться в даному контексті як конкретизація виділених і виводяться з них.

Ідея виділення в загальній категоріальній системі історичного матеріалізму відносно виокремлених категоріальних груп («гнізд») вперше в нашій фаховій літературі була сформульована В. П. Тугариновим. Він висловив положення про відмінність філософських категорій від соціологічних категорій історичного матеріалізму¹⁸, і, виходячи з цього, — про дві структурні системи категорій в рамках матеріалістичного розуміння суспільства¹⁹. У цьому плані розробка В. С. Баруліним поняття «категоріальний ряд» є конкретизацією позиції В. П. Тугаринова. Дослідженням В. С. Баруліна передують і праці Г. С. Ареф'євої. Вона, не заперечуючи необхідності вирізнення категоріальних «гнізд», запропонувала власний варіант поєднання категорій, висуваючи ідею про існування відносно самостійної групи категорій, яка об'єднує категорії «суспільно-історична практика», «суб'єкт», «об'єкт», покликани пов'язати між собою філософські й соціологічні категорії²⁰.

Особливою інтенсивності виділення все нових категоріальних рядів в системі історичного матеріалізму набуло протягом останнього десятиріччя. Досить сказати, що на сьогодні їх кількість уже сягає близько двох десятків і зростає далі, причому варіюється і склад категорій у тому чи іншому ряду. Нині розробка категоріальних рядів дедалі тісніше пов'язується (а інколи — і зовсім збігається) з розв'язанням питання про «вихідну клітинку» та «вихідну категорію» системи категорій історичного матеріалізму. Донедавна термін «вихідна клітинка» і «вихідна категорія» розглядалися як тотожні. Ю. К. Плетников, В. П. Фофанов і А. Д. Шершунов досить переконливо показали відмінність цих понять, хоча кожний з учених тлумачить їх зміст і співвідношення по-своєму²¹. Водночас всі вони однак в тому, що і «вихідна клітинка», і «вихідна категорія» — це відповідний пункт теоретичного відтворення соціального цілого. Але вихідна категорія — це внутрішня компонента системи категорій, тоді як вихідна клітинка — передпосилка такої системи. На думку А. Д. Шершунова, «клітинкою» суспільного життя є «спосіб життя живих поколінь окремих народів-етносів, що репрезентують людство на кожному історичному етапі його існування. Вихідним же поняттям є життєдіяльність людей як єдність соціальної діяльності і обставин (умов), за яких вона відбувається, як єдність діяльності і суспільних відносин»²². В. П. Фофанов дотримується дещо іншої думки. «У вигляді найпростішої і генетично первинної системи суспільних відносин, — пише він, — класики виділяють матеріальне виробництво, що

¹⁸ Див.: Тугаринов В. П. Соотношение категорий исторического материализма. — Л., 1958, с. 12—14, 39—42, 49—54.

¹⁹ Там же, с. 51.

²⁰ Див.: Арефьева Г. С. Социальная активность: Probl. субъекта и объекта в социальной практике и познании. — М., 1974, с. 122—125.

²¹ Див.: Плетников Ю. К. Проблемы дальнейшей разработки теоретической системы исторического материализма. — Филос. науки, 1981, № 4, с. 12—22; Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. — Новосибирск, 1981, с. 182—201; Шершунов А. Д. От категорий «начала» — «клеточки» социального целого и исходного понятия, как самого абстрактного выражения сущности общественной жизни — к выведению остальных категорий исторического материализма и их системе. — В кн.: Проблемы систематизации категорий исторического материализма. Челябинск, 1980, с. 21—26.

²² Шершунов А. Д. Згад. праця, с. 22.

включає в себе дві взаємопов'язані підсистеми суспільних відносин; певний конкретно-історичний спосіб виробництва матеріальних благ і спосіб виробництва людини. З нашого погляду, матеріальне виробництво в такому його розумінні і становить «клітинку» соціальної системи і відповідно вихідний пункт сходження в рамках генетичного розгортання теорії суспільно-економічної формації»²³. А «соціальна діяльність є вихідною категорією історичного матеріалізму в своєму самому абстрактному визначенні, коли вона вводиться на абстрактному рівні розгортання історичного матеріалізму»²⁴. Нарешті, за Ю. К. Плетниковим, елементарною клітинкою виступають опредмечені результати діяльності людей, а вихідною категорією теоретичної системи історичного матеріалізму — діяльність²⁵. Вихідною категорією вважають діяльність і Т. П. Богданова, В. Ф. Неронов, І. І. Кальной, І. В. Рябушкіна, В. А. Єдрьонкіна, М. В. Клячін, В. М. Корольов та М. Ф. Третьяков. М. Я. Ковальзон доводить, що такою категорією є «суспільні відносини», Ю. А. Семенов — «виробничі відносини», В. М. Сагатовський і Є. В. Семенов — «єдність діяльності та суспільних відносин».

Як вихідні для побудови системи категорій пропонуються й інші категорії історичного матеріалізму: «практика» (І. С. Нарський), «праця» (А. Г. Франко, Г. С. Григор'єв, Г. М. Пожитний, Л. П. Станкевич), «соціальна дійсність в діяльній формі буття» (А. В. Маргуліс), «матеріально-виробнича діяльність» (М. Ш. Рейнгольд), «людина» (А. М. Агальцев, Г. П. Макарова), «діяльнистий суспільний індивід» (А. В. Кабица, Г. В. Осипов), «соціальна дія» (Ю. О. Харін), «людське буття» (В. В. Вербовський, В. А. Капустін); пари категорій: «природа — суспільство» (В. В. Федот'єв), «суспільне буття — суспільна свідомість» (Н. Р. Ставська, І. Г. Степанов, М. І. Підгорних); і навіть — категоріальні тріади, наприклад, — «праця — спосіб виробництва — суспільство» (Я. В. Рожнов). Що ж, крім згаданих, можна відшукати і ряд інших категорій та їх груп, котрі теж підійдуть на роль вихідного пункту системного аналізу. Взагалі, якщо розглядати за вихідний пункт ту чи ту категорію матеріалістичного розуміння суспільства, то в цьому разі загальна чисельність усіх можливих категоріальних систем дорівнюватиме кількості категорій історичного матеріалізму. Враховуючи ж, що статус «вихідного пункту» надається не тільки окремим категоріям, а й їх групам, кількість таких потенціальних систем доведеться відповідно збільшити.

Отже, якщо, з одного боку, системний аналіз тієї чи іншої категорії передбачає необхідність розгляду її крізь призму специфіки всіх інших категорій історичного матеріалізму, то, з другого боку, кожна з цих категорій і собі може стати вихідним пунктом такого ж системного аналізу. Цей висновок можна сформулювати ще й так: якщо в даному разі певна категорія розглядається як вихідний пункт системного аналізу, то це зовсім не обов'язково означає, що явище, відношення, процес, сторона чи сфера суспільного життя, відображувані даною категорією, виступають як визначальна детермінанта всіх інших компонентів суспільного життя. Це — лише свідчення того, що відповідна категорія в рамках даної системи є основним предметом вивчення, а сама система має не глобальне, а цільове (практичне чи пізнавальне) призначення. Скажімо, взявши за вихідний пункт системного аналізу категорію «суспільна свідомість», ми (якщо прагнемо виробити справді наукову теорію суспільної свідомості), повинні будемо передусім розкрити детермінованість цієї свідомості суспільним буттям і вже на основі цього — її різноманітні вияви та компоненти (форми, сфери, рівні, стани та ін.).

²³ Фофанов В. П. Згад. праця, с. 195.

²⁴ Там же, с. 110.

²⁵ Плетников Ю. К. Згад. праця, с. 13—16.

Йдеться, як бачимо, про гнучкий і пристосовний до вимог пізнавальної ситуації категоріальний апарат,— про «працюючу», функціональну систему, яка зовсім не обов'язково повинна бути всеохоплюючою, глобальною. Вона може вирізнятися з контексту загальної системи категорій історичного матеріалізму і фокусуватися на розкритті не всієї системи реальних суспільних зв'язків (хоча й зобов'язана враховувати специфіку таких зв'язків і конкретизувати тією чи іншою мірою наші знання про них), а передусім — на розв'язанні цілком певного пізнавального чи практичного завдання.

Цілком закономірно може постати питання, чи не заводить нас у манівці розмаїття підходів до визначення вихідної категорії системного аналізу? З нашого погляду, ці пошуки мають усе ж і раціональний сенс. Адже, як відомо, однією з особливостей сучасного розвитку фундаментальних наук є те, що базисна теорія відповідної науки в ході розвитку останньої «обростає» новими й новими варіантами викладу свого змісту. І ця особливість характерна не тільки для суспільних, а й для природничих наук. Наприклад, квантова механіка існує не тільки як матрична механіка Гейзенберга—Йордана—Борна, а й у формі хвильової механіки Шредингера чи математичного формалізму Дірака; кілька варіантів викладу мають загальна теорія відносності й загальна теорія еволюції в біології. Різні варіанти викладу тієї самої теорії містять один і той же зміст, змінюється лише — відповідно до конкретних пізнавальних потреб — ракурс його розгляду. В результаті, навколо цієї системи, як своєрідного ядра, утворюється шар «вторинних» (похідних щодо базисної) теорій, концепцій, гіпотетико-дедуктивних побудов, гіпотез «ad hoc», різноманітних моделей, експериментальних законів, масиву первинної та вторинної інформації, що складає емпіричний базис теорії (теорій) тощо. Внаслідок цього нині дедалі настійнішою стає необхідність уточнення терміна «теорія», чіткішого врахування відмінностей фундаментальної (базисної) теорії від теорій похідних, що можуть виступати як варіанти першої або ж як її підсистеми. Крім того, важливо адекватно оцінювати високу методологічну значущість розрізнення понять «теорія» і «теоретичний рівень пізнання». До останнього, крім базисної і похідних теорій, можуть належати різноманітні теоретичні побудови меншого ступеня логічної строгості і доказовості (концепції, гіпотези, моделі тощо). Якщо ж таке розмежування не провадиться взагалі або ж недооцінюється його методологічний потенціал, то це може призвести до надмірного розширення змісту терміна «теорія» і її отожднення з теоретичним рівнем пізнання в цілому²⁶.

Процес нашаровування вторинних теоретичних побудов на базисну теорію, що отримав у нашій літературі назву «інтертеоретизації» (формування інтертеорії) і докладно розглянутій на матеріалах аналізу фундаментальних природничонаукових теорій²⁷, ми спостерігаємо нині й у розвитку марксистсько-ленінської філософської науки, зокрема історичного матеріалізму. І це цілком природно. Філософія утворює квінтесенцію, «живу душу культури»²⁸ людства на кожному з етапів його історичного поступу, а категорії філософії — загальні форми цієї культури, або, інакше кажучи, — загальні схеми

²⁶ Цієї хибки, з нашого погляду, не зовсім вдалося уникнути І. П. Меркулову. Його праці становлять вагомий внесок у з'ясування особливостей сучасного теоретичного рівня наукового пізнання. Останній, проте, тлумачиться дослідником досить вузько — як теорія (Див.: Меркулов І. П. Теория как метод научного познания. — *Вопр. философии*, 1985, № 3, с. 39—49). А це призводить до деформації, «розпливання» змісту поняття «теорія».

²⁷ Див.: *Крымский С. Б. Системы знания и проблема их категориальной определенности*. — В кн.: *Логико-философский анализ понятийного аппарата науки*. Киев, 1977, с. 196—225.

²⁸ *Маркс К.* Передовиця в № 179 «*Kölnische Zeitung*». — *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 100.

теоретичної і практичної діяльності людей. Тому, конкретизуючи матеріалістичне розуміння суспільства крізь призму тієї чи іншої з його категорій (або ж їх груп), дослідник об'єктивно (незалежно від того, усвідомлює він це чи ні) сприяє поглибленому вивченню і зміцненню зв'язку всієї категоріальної системи історичного матеріалізму з відповідною галуззю соціальної практики чи пізнання, в якій ця категорія (чи група категорій) відіграє особливо значну роль. Щоправда, самі дослідники, виконуючи насправді цю роботу, свідомо інколи ставлять перед собою інші цілі. В такому разі виникає певний незбіг свідомо поставленої мети і реально досягнутого результату. В подібній ситуації особливої ваги набуває думка К. Маркса про необхідність «розрізняти те, що який-небудь автор дає насправді, і те, що дає лише у власному уявленні. Це справедливо, — зазначав К. Маркс, — навіть для філософських систем...»²⁹.

Нині вчені, розробляючи різноманітні аспекти аналізу загальної системи категорій історичного матеріалізму, подекуди тлумачать ці аспекти як взаємовиключаючі категоріальні системи, з яких лише одна може бути істинною і вірогідною і повинна розглядатися як всеохоплююча, загальна. Насправді ж тут маємо справу не з конкуруючими самостійними категоріальними системами, а із взаємодоповнюючими аспектами дослідження специфіки і форм ефективнішого методологічного використання категоріального апарата історичного матеріалізму. Чітке усвідомлення цього — необхідна передумова і складова прискореного і гармонійного розвитку та плідного застосування зазначеного апарата.

Інша, не менш істотна передумова розв'язання цієї проблеми — виділення з усіх багатоманітних зрізів і підсистем загальної системи категорій історичного матеріалізму основних, найважливіших її граней. Адже ці грані, тісніше пов'язуючи, з одного боку, загальну категоріальну систему з різними аспектами аналізу сітки категорій історичного матеріалізму, загально- і спеціальнонауковими розробками, з прикладними дослідженнями суспільної реальності та її практичною зміною дають, з другого боку, можливість визначити серед розмаїття усіх цих аспектів, рівнів і форм розробки та застосування категоріального апарата матеріалістичного розуміння суспільства їх основні напрями.

Починаючи з В. П. Тугаринова і донедавна, в нашій літературі розрізнялися і спеціально вивчалися як основні дві грані загальної системи категорій історичного матеріалізму — філософська та соціологічна. На сучасному етапі дедалі більшого поширення набуває погляд, який поділяємо й ми і за яким матеріалістичне розуміння суспільного життя розглядається у трьох основних вимірах: як соціально-філософська, загальносоціологічна та загальноісторична теорія марксизму-ленізму³⁰. У зв'язку з цим перед дослідниками постає досить нелегке завдання — переглянути крізь призму цих трьох вимірів питання про категоріальний склад історичного матеріалізму; про вихідну клітинку, вихідну категорію та їх співвідношення; про специфіку дії основоположного принципу побудови й застосування категоріального апарата матеріалістичного розуміння історії (визначальна роль суспільного буття щодо суспільної свідомості) в контексті кожного з даних трьох вимірів; про своєрідність сходження від абстрактного до конкретного як методу вдосконалення і використання категоріального апарата історичного матеріалізму.

²⁹ Маркс К. Максимові Максимовичу Ковалевському, квітень 1879 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 280.

³⁰ Цей підхід започаткований, зокрема, В. І. Куценком (див., напр. *Куценко В. І. О разработке методологических проблем социального познания.*— В кн.: XXVI съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук. Киев, 1982, с. 140—143).

Успішне розв'язання зазначеного завдання уможливить більш адекватне і глибоке відображення соціально-філософських, загально-соціологічних і загальноісторичних закономірностей соціально-історичного процесу, сприятиме кращому розумінню особливостей та історичних переваг вищого рівня розвитку, досягнутого суспільством, — розвинутого соціалізму. Водночас саме перехід до розвинутого соціалізму і вдосконалення соціалістичного суспільства на його власній основі особливо гостро ставлять питання про необхідність інтенсивної роботи і ефективного методологічного застосування не тільки численних окремих категорій та груп категорій історичного матеріалізму, а і його загальної категоріальної системи загалом на основі пізнання і свідомого використання соціально-філософських, загальносоціологічних, загальноісторичних законів вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

* * *

Специфической особенностью современного этапа развития исторического материализма является повышенный интерес ученых к изучению его категорий, категориальной системы в целом и ее отдельных подсистем.

Одной из узловых проблем, встающих перед исследователями в такой познавательной ситуации, является уяснение механизма взаимосвязей философско-социологической теории марксизма-ленинизма с практикой совершенствования развитого социалистического общества, раскрытие функций категорий исторического материализма, их групп и системы в целом в осуществлении и укреплении данных взаимосвязей.

В связи с этим особую актуальность приобретает рассмотрение сети таких категорий не только как совершенной категориальной системы, выступающей в роли идеала, цели познавательного процесса, но и как действенного исследовательского средства, мощного методологического инструмента, то есть эффективно функционирующего категориального аппарата. Существенной предпосылкой плодотворной разработки данного аспекта является различение категориального аппарата как способа структурирования предметного содержания исторического материализма и понятия «категориальный аппарат исторического материализма», которое может быть использовано для сознательного отображения специфики и сущности названного способа членения предметного содержания исторического материализма, а также целенаправленного, умелого и адекватного применения категориального аппарата в ходе дальнейшего познания и практического изменения социальной действительности.

Из осуществляемых ныне в историческом материализме категориальных разработок следует, на наш взгляд, выделить три основных направления — социально-философское, общесоциологическое и общенсторическое.

Задачей дальнейших исследований является конкретизация решения — с учетом своеобразия данных трех «измерений» — узловых вопросов построения и функционирования категориального аппарата исторического материализма: о его составе; его исходной клеточке и исходной категории; о специфике действия основоположного принципа материалистического понимания общества (определяющая роль общественного бытия по отношению к общественному сознанию) в контексте социально-философской, общесоциологической и общенсторической систем категорий; об особенностях восхождения, в этом же контексте, от абстрактного к конкретному как метода совершенствования и применения категориального аппарата исторического материализма; и, наконец, об условиях более эффективного методологического использования названного аппарата в различных отраслях познания и преобразования общественной реальности.

В. М. СВИРИДЕНКО

НІЛЬС БОР І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

(До сторіччя з дня народження вченого)

Якщо говорити про прогрес пізнання і підкорення природи, частиною якої є ми самі, то в історії науки навряд чи щось може бути порівняно з дослідженнями світу атомів у нашому столітті.

II. БОР

Нільса Бора — видатного фізика ХХ ст. — з повним правом можна назвати «великим перетворювачем природознавства». Він зробив фундаментальний внесок у наукову революцію ХХ ст. — на основі його квантової теорії атома і принципу відповідності було створено квантову механіку, на якій ґрунтуються сучасна атомна і ядерна фізика, фізика елементарних частинок, ядерна енергетика, квантова електроніка і мікроелектроніка. Навіть якщо наукова спадщина Бора обмежилась лише внеском у розробку квантової теорії атома, то вже цього було б досить, щоб назвати його одним з фундаторів сучасного природознавства, поставити поряд з А. Ейнштейном. Проте наукова творчість Бора не вичерпується створенням квантової теорії атома і рядом цінних досліджень і відкриттів у галузі квантової фізики і теорії ядра. Вона включає чимало наукових праць, які виходять за межі теоретико-фізичних досліджень і стосуються методологічних і пізнавальних проблем, що виникли завдяки створенню квантової механіки. У цих працях Бора розвинуто систему уявлень, яку іноді називають «копенгагенською інтерпретацією квантової механіки» (або «копенгагенською інтерпретацією квантовомеханічного формалізму») і центральне місце в якій звичайно відводять концепції (принципу) доповняльності.

Зауважимо, що систему уявлень, розвинуто Бором, неправомірно зводити до «фізичної інтерпретації» математичного формалізму квантової механіки — вона має значно ширший зміст. Але безперечним є те, що наукова спадщина Бора складається з двох основних компонентів: суто теоретико-фізичних праць (найважливіші з них були опубліковані в 1913—1924 роках) і праць, присвячених осмисленню пізнавальної ситуації, що створилась в атомній фізиці. Проте саме тут виникають труднощі в оцінці наукової спадщини Бора. Власне теоретико-фізична складова наукової творчості Бора є загальноновизаною; хоча квантова теорія атома виявилася тимчасовою побудовою і була замінена квантовою механікою, але саме створення теорії Бора, в якій парадоксальним чином поєднувались уявлення класичної фізики і несумісна з ними нова ідея квантів, відкрило перед фізикою нетрадиційні шляхи руху теоретичного мислення. Захоплення, що викликала теорія Бора, добре показав А. Ейнштейн, який ще в 1913 році назвав квантову теорію атома «одним з найвизначніших відкриттів»¹.

Водночас ідеї, які розвивав Бор у зв'язку з обговоренням методологічних і теоретико-пізнавальних проблем, поставлених квантовою теорією, викликали гостру дискусію серед фізиків, філософів, методологів. Вони мають не лише численних прихильників і послідовників, але й не менш відомих критиків і опонентів. Останні заперечують правомірність і цінність для наукового мислення цих ідей Бора, їх значення для фундаментального збагачення наукового методу і наукового світогляду. Відомий дослідник з НДР Ф. Гернек, кажучи про Бора як про «геніального датського фізика», зауважує, що серед значних уче-

¹ Цит. за: ХOFFMAN Б. Альберт Эйнштейн: Творец и бунтарь.— М., 1983, с. 136.

них-природознавців Бор «був з філософського погляду мислителем, якого найбільш заперечували після Ейнштейна. Його «принцип доповняльності», одне з надзвичайних досягнень діалектичного мислення, критикували з різних точок зору, використовуючи різні аргументи»².

В сучасній зарубіжній немарксистській філософсько-методологічній літературі характер критики концепції Бора досить виразно репрезентований такими відомими авторами, як канадський методолог Маріо Бунге і один з представників буржуазної філософії ХХ ст. К. Поппер. За словами Бунге, принцип доповняльності — це «псевдопринцип», а «копенгагенська доктрина» Бора — агностицизм «в дусі Капта» і ірраціоналізм³. Поппер, хоча й називає Бора «одним з найвидатніших мислителів у галузі атомної фізики», проте твердить, що принцип доповняльності Бора є вираженням філософії суб'єктивізму та інструменталізму, продовженням лінії Дж. Берклі й І. Канта⁴.

У радянській філософській і фізичній літературі методологічна концепція Бора викликала свого часу широку дискусію. В ході її аналізу системи методологічних і гносеологічних уявлень Бора з позицій матеріалістичної діалектики виявив їх глибокий позитивний смисл як своєрідної форми вираження діалектики процесу пізнання. Велику роль у цьому відіграли праці М. О. Маркова, В. О. Фока, В. Л. Гінзбурга, І. Є. Тамма, М. Е. Омеляновського, М. Ф. Овчинникова, Б. Г. Кузнецова, Г. А. Курсанова, Л. Б. Баженова, І. С. Алексеева, А. Р. Познера та ін.⁵ Було, зокрема, показано, що в концепції Бора йдеться про необхідність визнання нового, «некласичного» способу опису природи, нового типу мислення у фізиці⁶; М. Е. Омеляновський висунув тезу про те, що «доповняльність — форма діалектичної суперечності»⁷. Проте і сьогодні ставлення до методологічних ідей Бора лишається в радянській літературі неоднозначним. Так, відомий фізик В. С. Барашенков вважає, що «концепція доповняльності не потрібна для побудови квантової теорії»⁸ і що, лишаючись на матеріалістичних позиціях, узагальнену концепцію доповняльності «важко провести послідовно»⁹.

Дискусії з приводу філософської оцінки «методологічного компонента» наукової спадщини Бора, на наш погляд, зумовлені тим, що концепція Бора зачіпає справді глибокі світоглядні, теоретико-пізнавальні проблеми. Тому вельми актуальною є проблема найадекватнішого розуміння концептуальної системи Бора, проблема усвідомлення її дійсного методологічного, гносеологічного і світоглядного смислу. Зокрема, про актуальність названої проблеми свідчать спроби поставити «принцип доповняльності» Бора в один ряд з концепціями Ейнштейна та Боба¹⁰. Але, як буде показано далі, позиції Бора і Ейн-

² Гернек Ф. Пионеры атомного века.— М., 1974. с. 252.

³ Бунге М. Философия физики.— М., 1975, с. 89, 98, 167.

⁴ Поппер К. Р. Логика и рост научного знания: Избр. работы.— М., 1983, с. 290—296.

⁵ Широке обговорення ідей Бора мало місце в колективних монографіях: Матеріалістическая диалектика и концепция дополнителности.— Киев, 1975; Принцип дополнителности и материалистическая диалектика.— М., 1976. Особливо треба відзначити книжки: Алексеев И. С. Концепция дополнителности (историко-методологический анализ).— М., 1978; Познер А. Р. Метод дополнителности: проблема содержания и сферы действия.— М., 1981.

⁶ Див., наприклад: Логика и методология науки.— М., 1967, с. 246—256; Свириденко В. М. Изменение категориальной формы объяснения при переходе от классической физики к квантовой.— Вопр. философии, 1969, № 8.

⁷ Див.: Омеляновский М. Э. Комментарий.— В кн.: Бор Н. Избранные научные труды. М., 1971, с. 641.

⁸ Барашенков В. С. Проблема объекта в квантово-релятивистской физике.— В кн.: Теория познания и современная физика. М., 1984, с. 219.

⁹ Там же, с. 215. Зауважимо, що В. С. Барашенков розрізняє «узагальнену», або «філософську», концепцію доповняльності і доповняльність у вузькому розумінні («доповняльні прилади»), яку він цілком визнає.

¹⁰ Див.: Огородников В. П. Познание необходимости: Детерминизм как принцип науч. мышления.— М., 1985, с. 15.

штейна щодо розуміння гносеологічного смислу квантової теорії були діаметрально протилежними.

У межах статті ми не зможемо дати всебічну оцінку методологічного і світоглядного змісту і значення системи ідей Бора і тому обмежимося висвітленням деяких аспектів цієї системи, які виявляються під час розгляду колізії «Бор і Ейнштейн» та попередівської критики Бора.

Бор і Ейнштейн. Одним із головних опонентів Бора був А. Ейнштейн. Критичні виступи Ейнштейна на адресу квантової теорії і відповіді Бора створили той дивовижний феномен сучасної наукової культури, який увійшов в історію науки як відома дискусія Ейнштейна і Бора. В останні роки інтерес до цієї дискусії зростає як у методологів, так і в природознавців. Це не випадково. Як відзначається в літературі, дискусія Ейнштейна і Бора поставила питання, що стосуються найглибших сторін наукового пізнання світу, його основних принципів¹¹. Кажучи про фундаментальність і багатоаспектність названої дискусії, І. С. Алексеев вважає, що центром її філософського підтексту були проблема фізичної реальності, питання про категоріальну природу її елементів¹².

Погоджуючись з тим, що проблема фізичної реальності справді була фундаментальною філософською темою дискусії, підкреслимо, що ця проблема була вже наслідком іншої, вихідної теоретико-пізнавальної проблеми, яка постала з самого початку і яка зводилася до питання про гносеологічний і методологічний статус квантової теорії, про її пізнавальні можливості, її адекватність тому, що спостерігається в досліді.

Як відомо, квантова теорія (квантова механіка) виникла в результаті розвитку введеної М. Планком 1900 року ідеї квантів, яка започаткувала нову, неklasичну фізику. Класична фізика ґрунтувалася на уявленні про безконечну подільність (неперервність) процесів природи. За ідеєю квантів, в атомних явищах процеси (енергетичні стани, взаємодії) мають істотно дискретний характер. У вигляді «елементарного кванта дії» Планк ввів нову фізичну сталу, яка символізує атомістичну структуру фізичних процесів. Це була принципово нова фундаментальна ідея фізичного мислення, вона означала відмову від принципу, який «з часів Лейбніца і Ньютона був обов'язковим для загальної картини природи: «*Natura non facit saltus*» — «Природа не робить стрибків»¹³.

Ідея квантів вступала в явну суперечність з уявленнями класичної фізики, але виявилась дуже плідною як основа теоретичного пояснення атомних явищ, оскільки дозволила подолати критичну ситуацію, що виникла у фізиці наприкінці ХІХ ст. під час численних спроб екстраполювати на атомний світ уявлення і принципи класичної фізики. В 1925—1928 рр. було створено абстрактний, досить складний і незвичний для класичної фізики математичний апарат квантової теорії, який одержав своєрідну емпіричну інтерпретацію і виявився дуже ефективним засобом розв'язання проблем атомної фізики. За визнанням Ейнштейна (1949 р.), квантова механіка, — «єдина сучасна теорія, яка дає струнке пояснення тому, що ми знаємо стосовно квантового характеру мікромеханічних процесів»¹⁴. Проте вже з часів введення квантового постулату виявилися і ставали дедалі дискусійнішими два аспекти нової теорії. Перший з них пов'язаний з так званими парадок-

¹¹ *Илларионов С. В.* Дискусия Эйнштейна и Бора.—В кн.: Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. М., 1979, с. 465.

¹² Див.: *Алексеев И. С.* Некоторые соображения по поводу дискуссии Эйнштейна и Бора.—*Вопр. философии*, 1979, № 1, с. 96.

¹³ *Гернек Ф.* Пионеры атомного века, с. 131.

¹⁴ *Эйнштейн А.* Автобиографические заметки.—*Собр. науч. тр.*: В 4-х т. М., 1967, т. 4, с. 288.

сами атомної фізики (про що йтиметься далі); другий аспект полягає в тому, що квантова механіка є статистичною теорією, тобто її математичний апарат в загальному випадку дає лише ймовірнісний опис поведінки атомних об'єктів. Квантова механіка може прогнозувати результати вимірів над системою, але ці прогнози, на відміну від класичної фізики, взагалі кажучи, мають принципово ймовірнісний (статистичний) характер. Внаслідок цього квантова механіка не може описати хід атомних процесів у просторово-часових параметрах. Наприклад, неможливо відповісти на питання, «що відбувається з електроном у проміжку між двома спостереженнями» (тобто, не можна зберегти для електрона уявлення про рух по певній траєкторії); немає змоги побудувати просторово-часову модель взаємодій і руху елементів атома. Квантова теорія обмежує можливості передбачення і пояснення, коли йдеться про так звані окремі квантові ефекти, не дозволяє, скажімо, пояснити, чому електрон у досліді по дифракції локалізувався саме в даній точці екрана.

Така пізнавальна ситуація давала підстави для критики квантової механіки. Ейнштейн не погодився з думкою, що найфундаментальніші закони природи мають ймовірнісний характер, і висунув свою відому тезу про «принципову неповноту» квантотеоретичного опису атомного світу і про можливість створення досконалішої (більш адекватної) теорії. Як зазначав він, при способі мислення, прийнятому в квантовій механіці, здійснюються прогнози щодо можливих результатів спостережень над системою, але лишається зовсім не з'ясованим питання, що відбувається в окремій системі. «Статистична точка зору зовсім виключає із розгляду ці таємничі процеси»¹⁵.

Визнання такого способу мислення здавалося Ейнштейну переходом на позиції пізнавального скептицизму або агностицизму, рівною мірою неприйнятних для фізика. «Невже хтось із фізиків,— питав Ейнштейн,— справді вірить, що нам не вдасться дізнатися що-небудь про важливі внутрішні зміни в окремих системах, про їх структуру і причинні зв'язки?»¹⁶. У дискусії з Бором Ейнштейн запропонував ряд мислених експериментів, які, на його думку, могли б довести можливість уникнути квантовомеханічних обмежень на «докладніший» опис стану і поведінки атомних об'єктів і таким чином показати «неповноту» квантової теорії. Розглядаючи ці модельні досліди, Бор щоразу виявляв їх неявні припущення, які щоразу унеможлилювали задуми Ейнштейна. При цьому Бор виходив з тієї цілісної концепції гносеологічного і методологічного статусу квантової механіки, її відношення до фізичної реальності і до ідеалів наукового знання, яку він вперше виклав 1927 року і в ході дискусії з Ейнштейном продовжував постійно поглиблювати і вдосконалювати.

За Бором, квантова теорія — це глибокий і адекватний теоретичний опис атомного світу на основі емпіричної інформації, одержаної у дослідах атомної фізики. Безпідставно вважати, немовби квантова механіка — це лише «тимчасовий вихід» і що можна побудувати теорію, в якій буде така деталізація опису поведінки атомних об'єктів, від якої абстрагується квантова механіка. Уявлення про те, що можна створити теорію, в якій подолається ймовірнісний характер опису атомних об'єктів або відобразатиметься поведінка атомних об'єктів як процесів, що розгортаються у просторі й часі, виникає, підкреслював Бор, внаслідок недостатнього розуміння глибини і радикальності «квантової революції», недооцінювання фундаментальної відмінності законів атомного світу від законів класичної фізики.

Безперечно, ще до появи ідеї квантів у фізиці спостерігалися

¹⁵ *Ейнштейн А. Физика и реальность.*— Собр. науч. тр.: В 4-х т. М., 1967, т. 4, с. 222.

¹⁶ Там же.

значні концептуальні перетворення (створення теорії електромагнітного поля Дж. К. Максвелла, спеціальної і загальної теорій відносності А. Ейнштейна). Але всі концептуальні зміни, що були у фізиці до введення поняття про квант дії, за всієї їх радикальності, лишали незмінними (інваріантними) деякі фундаментальні принципи (постулати, припущення), які відігравали роль своєрідних передумов фізичного пізнання і перебували в основі усіх фізичних теорій. Ці інваріанти фізичного пізнання Бор назвав «класичними принципами опису і пояснення природи», вони визначили тип наукового мислення у доквантовій фізиці, характерний для неї спосіб розуміння, «бачення» природи. Система цих принципів утворює, згідно з Бором, «класичний спосіб опису природи», вона стосується найбільш глибоких і стабільних підвалин пояснення явищ у доквантовій фізиці. Значною заслугою Бора як методолога науки було те, що він зробив предметом рефлексії систему неявних припущень, на яких ґрунтувалася класична фізика, виділив основні риси «класичного способу» аналізу явищ природи. В класичній фізиці явища природи розглядаються як процеси, що розгортаються в просторі і часі, можуть довільно поділятися на окремі елементи і етапи, причому всі елементи і деталі процесу мають чітку причинну зумовленість, пов'язані одне з одним відношеннями однозначної причинної детермінації.

Головним в цьому аналізі класичного способу опису природи було виявлення основного гносеологічного припущення, постулату, який перебував у фундаменті системи понять класичної фізики. Цей постулат стосується гносеологічного смислу тієї емпіричної інформації, що її може одержати суб'єкт в актах спостереження над об'єктом; за цим постулатом, існує принципова можливість відокремити питання про поведінку об'єкта від проблеми його спостереження, тобто одержати емпіричну інформацію про стан і поведінку об'єкта «самого по собі», розглядуваного незалежно від будь-яких процедур спостереження. Оскільки «процедури спостереження» (емпіричні процедури отримання чуттєвої інформації про об'єкт) передбачають використання відповідних експериментальних засобів, приладів, які безпосередньо взаємодіють з об'єктом і, отже, певним чином «впливають» на його стан, то гносеологічний постулат класичної фізики зводиться до твердження про принципову можливість «нехтувати» цим впливом або його «враховувати». Це припущення, як підкреслював Бор, чудово узгоджується з нашим повсякденним досвідом і саме воно визначає основні риси механістичної концепції природи.

Введення кванта дії докорінним чином змінює ситуацію. Фундаментальність квантової революції полягає в тому, доводив Бор, що треба відмовитися від основного гносеологічного принципу класичної фізики, що означає відмову від усієї системи принципів класичного способу опису, а отже, від класичного ідеалу наукового знання. Квантова механіка вимагає визнання нових принципів аналізу і осмислення природи, нового способу фізичного мислення. Бор сформулював ряд пов'язаних тверджень, які визначають основні риси нового «способу опису» природи (їх можна назвати «принципами Бора»). Їх формулювання було визначним гносеологічним відкриттям.

Принципи Бора стосуються передусім проблеми пізнавального відношення суб'єкта і об'єкта в атомній фізиці, одержання, осмислення, логічного вираження чуттєвих даних. У працях Бора вона фігурує як «проблема спостереження»: як суб'єкт може одержувати емпіричну інформацію щодо атомних об'єктів? Як її описати? Який гносеологічний смисл цієї інформації? Яку роль відіграють прилади (засоби спостереження) в процесі одержання і інтерпретації цієї інформації? Бор виходив з загальної гносеологічної тези про існування «принципової протилежності між закономірностями, що панують в атомній фізиці, і

нашим повсякденним досвідом, який дістає свій вичерпний вияв в уявленнях класичної фізики»¹⁷. Саме це створює діалектично суперечливу ситуацію в атомній фізиці, в якій опиняється суб'єкт. Перший принцип Бора твердить про неминучість використання класичних понять в атомній фізиці як засобу опису дослідних даних; другий принцип вказує на існування фундаментальної відмінності між приладом (засобом спостереження) і атомним об'єктом: якщо останній — істотно «некласичний», то прилад має розглядатися як елемент, що однозначно визначається мовою класичних понять.

Центральне місце в концепції Бора посідає третій принцип, який стосується гносеологічного смислу тієї інформації, що одержується в дослідях з атомної фізики, її відношення до фізичної реальності. За цим принципом, у квантовій фізиці не можна відокремити питання про поведінку об'єкта від питання про умови його спостереження: взаємодія між атомним об'єктом і приладом істотно визначає те, що, власне ми спостерігаємо в досліді; ця взаємодія «становить невіддільну частину явища»¹⁸. Згаданий принцип означає, що інформація, яку отримує суб'єкт у досліді з атомної фізики, стосується не поведінки «об'єкта самого по собі», а системи «атомний об'єкт — прилад». Звідси акти взаємодії атомного об'єкта і приладу не можна виділити й відокремити від досліджуваного атомного явища.

Третій принцип є запереченням гносеологічного постулату класичної фізики. Бор твердить, що умови і засоби, завдяки яким одержується чуттєва інформація про атомні об'єкти, відіграють визначальну роль для опису і осмислення цієї інформації, і тому неможливо розглядати «атомне явище» як щось автономне і незалежне від експериментальних умов, у яких воно фіксується. Саме цей принцип безпосередньо обґрунтовує неможливість того типу «докладного аналізу» атомних явищ, якого прагнув Ейнштейн. В атомній фізиці, підкреслював Бор, «ми маємо справу не з довільною відмовою від докладного аналізу атомних явищ, але з визнанням того, що такий аналіз принципово виключений»¹⁹. Оскільки експериментальні засоби дослідження визначають самий характер досліджуваного явища, то прагнення «докладнішого» його аналізу потребує, як показав Бор, такої зміни експериментальних умов, яка приводить до деформації чи навіть зникнення самого явища. Квантовий постулат, цілісність квантових явищ набувають завдяки принципу Бора операційного характеру, виступають як певне «обмеження» експериментальних можливостей суб'єкта: «Притаманна... квантовому явищу цілісність дістає свій логічний вияв у тій обставині, що усяка спроба чітко поділити явища вимагала б такої зміни в експериментальній установці, яка несумісна із виникненням самого явища»²⁰.

Отже, за концепцією Бора, обмеження операційних можливостей суб'єкта пізнання — це логічна форма вираження «некласичності» атомного світу, тієї обставини, що він не підпорядковується класичним ідеалам і нормам фізичного пояснення. Річ не в тому, що квантова механіка «не здатна» відобразити те, що «насправді існує», а в тому, що вона виявляє принципову обмеженість і неправомірність в атомному світі тих класичних ідеалізацій (уявлень), на основі яких формулюється саме завдання докладного аналізу атомних явищ як «нав'язуване» нам класичним способом розуміння природи. Квантові явища за своєю природою такі, що в принципі не підлягають класичному типові аналізу фізичних явищ.

¹⁷ Бор. Н. Причинность и дополнительность.— Избр. науч. труды: В 2-х т. М., 1971, т. 2, с. 208.

¹⁸ Бор. Н. Квантовая физика и философия.— Там же, с. 529.

¹⁹ Бор. Н. Дискусии с Эйнштейном...— Там же, с. 428.

²⁰ Бор. Н. Единство знаний.— Там же, с. 496.

Дискусія Ейнштейна і Бора мала гносеологічний характер, стосувалася оснóвних принципів наукового пізнання. Ще на початку 20-х років, коли основні парадоксальні риси квантової теорії лише вимальовувалися, Ейнштейн жартома зауважив, що їх визнання «означало б кінець фізики». Згадуючи про це зауваження Ейнштейна, Бор писав 1955 року, що воно було дійсно справедливим: «адже нам ...довелося переглянути всі наші уявлення про те, що треба розуміти під фізичним поясненням»²¹. Квантова фізика справді була «кінцем фізики», але кінцем «старої», класичної фізики, вона поклала початок нової фізики. Саме це підкреслював Бор: «З відкриттям Планком елементарного кванта дії почалась... нова епоха в фізичних науках»²², завдяки створенню квантової механіки формувалася «новий погляд на зміст фізичного досвіду»²³, виникла потреба «радикального перегляду самих основ для опису і пояснення фізичних явищ»²⁴.

Отже, дискусія Ейнштейна і Бора — це дискусія з приводу основних принципів опису і пояснення природи в фізиці (і в науці взагалі), дискусія з приводу ідеалу наукового знання. Ейнштейн обстоював тезу про можливість (бажаність) збереження основних рис того ідеалу, який сформувалася в доквантовій фізиці, Бор твердив, що в атомній сфері цей ідеал непридатний; він визначив основні риси нового ідеалу фізичного знання, які втілює квантова механіка. Можна також сказати, що колізія Ейнштейн — Бор виражає своєрідне «роздвоєння» фізичного світогляду і символізує появу в фізиці ХХ ст. двох методологічних програм — Ейнштейна і Бора. Основні риси першої — збереження уявлення про опис стану і поведінки фізичних систем «самих по собі», незалежно від умов спостереження, реалізація вимоги «докладного аналізу» явищ за допомогою просторово-часового опису «ходу процесів» і поведінки фізичних об'єктів, можливість визначення причинної зумовленості всіх аспектів і деталей фізичних явищ. Програма Ейнштейна заперечує визначальний характер імовірнісного опису природи. Програма Бора, навпаки, орієнтована на фундаментальний характер імовірнісних законів, вона вводить такий тип раціонального опису і пояснення природи, який виходить з неможливості відокремити поведінку об'єкта від його взаємодії з засобами спостереження. В ній визначається існування таких явищ, яким притаманна властивість «цільності», «завершеності», «неподільності», для яких неможливе «довільне втручання» в їх хід з метою «докладного аналізу», і вказуються принципи емпіричного і теоретичного дослідження таких явищ.

Якщо спитати, яка програма виявляється пліднішою чи ефективнішою, то маємо в деякому розумінні двозначну ситуацію. Що стосується розвитку теоретичної фізики, її концепції, то цей розвиток своєрідно поєднує обидві тенденції, які втілювали у своїй науковій творчості Ейнштейн і Бор. Сучасна фізична картина світу є квантово-релятивістською, причому вирішальну роль у ній відіграє концепція «єдиної теорії поля». Фундаментальна роль ідеї поля в сучасній теоретичній фізиці, серйозні успіхи на шляху реалізації програми «єдиної теорії поля», істотна роль принципів релятивістського опису — все це можна розглядати як вираження «ейнштейнівської лінії» в розвитку фізики.

²¹ Бор Н. Открытие Ридбергом спектральных законов.— Там же, с. 475.

²² Бор Н. Квантовая физика и философия.— Там же, с. 527.

²³ Бор Н. Воспоминания об основоположнике науки о ядре...— Там же, с. 571.

²⁴ Бор Н. О понятиях причинности и дополнителности.— Там же, с. 392. Парадоксальність, «некласичність» квантової теорії породила тенденцію виразити цю неясність за допомогою зміни форми логіки, використуваної фізиком. Були запропоновані різні варіанти «квантової» (некласичної) логіки. Проте питання про необхідність або доцільність введення у фізику «некласичної логіки» лишається відкритим. Сам Бор не був прихильником цієї тенденції, його концепція спрямована на те, щоб показати можливість вираження особливостей поведінки атомних об'єктів в межах буденної мови і звичайної логіки.

Але водночас виявляється, що цей розвиток дедалі більше відходить від класичного ідеалу фізичної репрезентації об'єктивної реальності, продовжує і поглиблює той розрив з класичним ідеалом наукового знання, який почався зі створенням квантової теорії. «Єдина теорія поля» в сучасній фізиці — це передусім концепція істотно неklasичного поля («квантоване поле»); це, далі, концепція поля істотно багатоаспектного (ідеться про різні типи так званих «калібрувальних полів»; пов'язаних між собою єдністю симетрії, принципом калібрувальної інваріантності). У тісному зв'язку з цією концепцією перебувають такі фундаментальні ідеї сучасної фізики, як поняття вакууму, уявлення про віртуальні стани (віртуальні форми існування фізичних об'єктів), кваркова модель, принцип спонтанного порушення симетрії як засіб пояснення властивостей елементарних частинок тощо. Ці ідеї, глибоко пов'язані з основними рисами квантовомеханічного способу опису і пояснення фізичних явищ, істотно доповнюють, розвивають і узагальнюють той парадоксальний, неklasичний спосіб репрезентації фізичної реальності, який був введений квантовою механікою. У фізиці мікросвіту відсутні ознаки повернення до «докладнішого» аналізу «ходу атомних явищ», імовірнісний підхід лишається основою розвитку і теорії ядра, і теорії елементарних частинок. Проте, якщо йдеться про характер «методологічної свідомості» фізиків, то для багатьох із них програма Ейнштейна не втратила своєї значущості.

Для багатьох фізиків — навіть тих, що прихильно ставляться до концепції Бора, — система його ідей (як послідовна концепція) лишається ще деякою «річчю в собі». Більше того, як зазначає І. С. Алексеев, «якщо взяти до уваги наукометричні показники за кількістю надрукованих праць, то перемагає «лінія Ейнштейна». Та й сьогодні, продовжує І. С. Алексеев, ідеї Бора «не асимільовані науковим товариством фізиків у всій їхній глибині і повноті, не кажучи вже про методологів фізики»²⁵.

Існує ряд причин, що зумовлюють таку ситуацію. Одна з них полягає в тому, що у певних межах основний гносеологічний принцип класичного ідеалу наукового знання є таким же неодмінним елементом наукового мислення, як і мова понять класичної фізики. Друга причина — та, що перехід до квантової теорії може розглядатися як така фундаментальна революція в науці, яка знаменує зміну самої форми наукової раціональності і перехід до нового типу раціональності, що пов'язаний з глибокою перебудовою наукової свідомості. Можливо, що така перебудова потребує зусиль не одного покоління вчених. За всіх умов дискусія Ейнштейна і Бора буде й надалі визначати важливі орієнтири філософсько-методологічного осмислення і обґрунтування фізики і науки загалом. Заслугою Бора назавжди лишиться не тільки те, що він дав глибоку характеристику класичного ідеалу наукового знання, виявив його неявні передпосилки, а й те, що він протиставив цьому ідеолові чітку логіко-методологічну і гносеологічну концепцію, сформулював основні принципи нового наукового ідеалу. Бор не лише показав, що існує реальна альтернатива класичному способу наукового мислення, а й доклав великих зусиль, щоб довести її відповідність найзагальнішим принципам науки, безпідставність тлумачень її як переходу на позиції суб'єктивізму та ірраціоналізму.

Доповняльність й інструменталізм (про попперівську критику концепції Бора). Ці зусилля Бора тісно пов'язані з роз'ясненням поняття доповняльності, яке відіграє фундаментальну роль у логічній структурі його пізнавальної концепції. Поняття доповняльності імплі-

²⁵ Алексеев И. С. По поводу дискуссии Эйнштейна и Бора. — *Вопр. истории естествознания и техники*, 1980, вып. 67—68, М., с. 62.

цитно міститься в розглянутих вище «принципах Бора», але адекватна характеристика програми Бора, сформульованого ним ідеалу наукового знання передбачає спеціальний аналіз ідеї доповняльності. Ми розкріємо поняття доповняльності в контексті протиставлення Бора і Поппера — найрадикальнішого противника визнання позитивної ролі «принципу доповняльності» (ПД). Вихідним у цій критиці є твердження Поппера, пібіто квантова теорія була «під загрозою суперечностей», а Бор врятував її від цієї загрози через введення штучного принципу ad hoc — принципу доповняльності. Останній, на думку Поппера, є філософським, що відроджує інструменталістське тлумачення науки, розвинуте ще Оссаідером, кардиналом Белларміно і єпископом Дж. Берклі. Фізики повірили Бору і, самі того не розуміючи, стали на позиції інструменталізму. Отже, висновує Поппер, інструменталізм здобув несподівану перемогу.

Відзначимо, що Поппер певною мірою правий, коли піддає нищівній критиці інструменталістське тлумачення науки і виступає проти зведення наукових теорій до «правил обчислень», проти розгляду їх лише як «інструментів для передбачень» і технічних застосувань. Але на цьому вичерпується те позитивне, що зробив Поппер, ототожнюючи ПД і інструменталізм. Зате безсумнівна негативна роль критики Поппером принципу доповняльності: вона не стільки «відкриває очі» фізикам, скільки закриває їм шлях до адекватного розуміння смислу й ідейного багатства концепції Бора. Поппер «не помітив» докладного аналізу класичного способу опису, здійсненого Бором, він обходиться мовчанням діалектичний аналіз тієї суперечливої ситуації, в якій описується суб'єкт пізнання в атомній фізиці, використовуючи елементарні класичні поняття для вираження нових дослідних даних. Поппер загалом помилково втлумачує пізнавальну ситуацію, що виникла в атомній фізиці. Разом з тим в його зауваженнях є один слушний момент, а саме те, що проблема логічної несуперечливості квантової теорії і фізичного знання взагалі була справді однією з центральних проблем методологічної і теоретико-пізнавальної рефлексії Бора з приводу «квантової революції».

Аналіз наукової спадщини Бора виявляє, що принцип логічної несуперечливості фізичного знання був для нього одним з фундаментальних методологічних регуляторів. Особлива увага Бора до цього принципу зумовлюється тим, що в атомній фізиці виникла проблема так званих парадоксів, коли в теоретичних моделях (інтерпретаціях) незрозуміло, поєднувались несумісні уявлення про поведінку і природу фізичних об'єктів. Найвиразніші парадокси атомної фізики виявилися, як підкреслював Бор, у відомих дилемах щодо природи світла і елементарних частинок матерії. Якщо за класичними уявленнями світло розглядалося як хвильовий процес (поширення електромагнітних хвиль у просторі), а елементарні частинки мислилися як корпускули, то застосування квантового постулату до аналізу атомних явищ призвело до «атомістичної» теорії світла А. Ейнштейна (світло — «потік» світлових квантів, фотонів), і до «хвильової» теорії атомних частинок (Луї де Бройля — Шредінгера), згідно з якою атомні частинки здатні до інтерференції і дифракції.

Водночас не можна було і відкинути уявлення про світло як про хвильовий процес, так само як і уявлення про корпускулярну природу речовини. Виникла ситуація, коли фізики не могли дати недвозначної відповіді на питання, яка ж «справжня» природа цих елементів фізичної реальності.

Поппер твердив, що квантова теорія змогла уникнути цих суперечностей лише завдяки принципу доповняльності. Але, як підкреслював Бор, подолання парадоксів атомної фізики передусім було тісно пов'язане зі створенням логічно несуперечливої схеми квантової теорії, що

було здійснено завдяки розвитку математичного апарата теорії і, особливо, відкриттю «співвідношень невизначеності» Гейзенберга²⁶. Проте, хоча з формально-математичного боку квантова теорія не містила суперечностей, використання в теорії світла і теорії атомних частинок несумісних уявлень створювало ситуацію, коли фізикам здавалося, що в теорії спостерігається логічна суперечливість. Тут знову виявляється принципова відмінність позицій Бора і Поппера щодо методологічного смислу парадоксів атомної фізики. Поппер вважав, що в квантовій фізиці йшлося про реальні, дійсні суперечності теорії; Бор, навпаки, розглядав парадокси як вираження уявних, «гаданих» суперечностей. Поняття «уявні суперечності», введене Бором у методологію науки, дозволяє розрізнити випадок суперечливої теорії від ситуації помилкового розуміння суб'єктом несуперечливої теорії. Тому, згідно з Бором, шлях до усунення парадоксів атомної фізики — не перебудова теорії або її «відкидання», а подолання ілюзії (видимості) її суперечливості через введення нової ідеї — поняття доповняльності, яке виражає принцип адекватного розуміння тієї пізнавальної ситуації, в якій опиняється суб'єкт в атомній фізиці, принцип концептуально-гносеологічного осмислення особливостей квантової теорії. Бор писав: «Щоб підкреслити, що тут (у парадоксах атомної фізики.— В. С.) не йдеться про справжні суперечності, в одній з попередніх статей автора було запропоновано назву «доповняльність»²⁷.

В основі поняття «доповняльність» лежить «третій принцип» Бора про неможливість відокремити атомне явище від умов спостереження, які визначають самий характер явища. Через конкретний аналіз у принципі можливих умов спостереження Бор показав, що квантовий постулат неодмінно приводить до висновку про існування несумісних експериментальних установок і, отже, до висновку про існування несумісних явищ. Відповідно до цього парадокси атомної фізики, підкреслював Бор, мають аналізуватися не як суперечливі твердження про природу того самого об'єкта, а як фіксація неминучості існування в атомній фізиці несумісних явищ, які виникають за несумісних умов спостереження. Несумісність явищ концептуально виявляється в тому, що для їх опису ми змушені використовувати несумісні (протилежні) уявлення (наприклад, хвилі і корпускули), тобто такі, що взаємовключають одне одного.

Проте — і це один з основних моментів логіки концепції Бора — ці явища мають розглядатися не в плані утворення ними логічної суперечності, а як такі, що є доповняльними (або як такі, що перебувають у відношенні доповняльності). Це передбачає, що: 1) кожне з несумісних явищ фіксує однаково істотну сторону поведінки атомного об'єкта; 2) узяті разом, ці явища вичерпують усю інформацію, яка в принципі може бути одержана про об'єкт, і отже, дають повну інформацію про поведінку (природу, сутність) об'єкта. Бор підкреслював, що протилежні уявлення (інтерпретації, картини) однаково необхідні для цілісної репрезентації об'єкта (мехтування однієї з протилежних інтерпретацій означало б втрачу однієї з істотних сторін досліджуваної реальності). Водночас «співіснування» цих несумісних уявлень не означає ситуації логічної суперечливості, оскільки вони репрезентують ті сторони (аспекти) досліджуваної реальності, які реалізуються в принципово несумісних, взаємовключаючих пізнавальних ситуаціях.

В своєму тлумаченні принципу доповняльності Поппер намагається звести його до правила несуперечливого користування формалізмом квантової механіки. Якщо навіть погодитися з такою інтерпретацією ПД, то треба визнати, що це лише один елемент ПД, як він був розви-

²⁶ Див.: Бор Н. Воспоминания об основоположнике науки о ядре...— Избр. науч. труды: В 2-х т. М., 1971, т. 1, с. 574, 577.

²⁷ Бор Н. Квант действия и описание природы.— Там же, с. 58.

путній Бором, і що це зовсім не означає, що ПД тотожний філософії інструменталізму. Поппер же інтерпретував ПД в душі інструменталізму, у відірваності від системи ідей Бора та контексту, в якому той вводить і обгрунтовує ПД. Якщо ж розглядати ПД в його розгорнутій інтерпретації в контексті пізнавальної концепції Бора, то виявляється, що цей принцип не тільки не примушує перейти на позиції інструменталізму, а, навпаки, може бути протиставлений філософії інструменталізму по всіх її основних аспектах. З погляду інструменталізму, говорить Поппер, наука «не може відкрити і не відкриває нам нових світів, що лежать за повсякденним світом явищ, оскільки фізичний світ є поверховим; у нього немає глибини... Наукова теорія не пояснює і не описує світ; вона не більше як інструмент»²⁸. Але ПД в концепції Бора спирається саме на визнання особливої об'єктивної реальності — атомного світу і його закономірностей, які виходять за межі повсякденного досвіду і виявляють «глибину» фізичного світу, відображають різні рівні фізичної реальності. Водночас атомний світ не є тим, чим він нам «здається», коли ми застосовуємо для опису дослідних даних класичні уявлення.

Визнання ПД — це відмова не взагалі від наукових процедур опису і пояснення явищ атомного світу; це відмова від особливої форми цих процедур — класичного способу опису і пояснення і визнання необхідності нового, квантовомеханічного (або «доповняльного») способу. Доповняльність — це нова форма раціонального наукового мислення, раціонального методу осмислення і пізнання природи, яка знімає ілюзію логічної суперечливості і саме тому дозволяє квантовій теорії раціонально описувати і пояснювати атомні явища. За допомогою методів квантової механіки, писав Бор, вдалося пояснити велику кількість дослідних фактів, які стосуються фізичних і хімічних властивостей речовини: «Не тільки були пояснені у всіх деталях зв'язки електронів у атомах і молекулах, але вдалося також глибоко проникнути в будову і реакції атомних ядер»²⁹. Це означає, що квантова теорія функціонує не лише як інструмент для передбачень вимірів, але й як засіб опису, пояснення і розуміння того, що відбувається в атомах і молекулах, як спосіб «бачення» будови і взаємодій атомів і атомних ядер.

Чим же пояснити хибне тлумачення принципу доповняльності Поппером? Звичайно, можна послатися на те, що Поппер залишився в межах «класичного типу мислення», хоча для методолога, який бачив раціональність науки виключно в «критичному підході», така обмеженість навряд чи зрозуміла. Проте є ще одна обставина, яка, на нашу думку, має істотне значення. Річ у тім, що Поппер (так само, як і Бунге) — переконаний антидіалектик, він неодноразово висловлював зневагу до діалектики як методу мислення (звичайно, вульгаризуючи або спотворюючи її зміст), тоді як концепція Бора, принцип доповняльності — це яскраве вираження відносно свідомої діалектики мислення сучасного природознавства. В марксистській літературі є різні оцінки співвідношення діалектики і ПД — від отождолення його з діалектичною суперечністю до кваліфікації доповняльності як «квантвського етапу» розвитку ідеї діалектичної суперечності³⁰. Проте ми приєднуємося до тих авторів, які вважають такі оцінки однаково невдалими. Ідея доповняльності є яскравим вираженням діалектичності мислення сучасного природознавства, але це не означає, що вказану ідею треба редукувати до одного з принципів діалектики або доводи-

²⁸ Поппер К. Р. Цит. праця, с. 298.

²⁹ Бор Н. Атоми і людське познання. — Избр. науч. тр., т. 2, с. 508.

³⁰ Див. наприклад: Метлов В. И. Практическая опосредованность предмета познания и его отражение. — В кн.: Диалектика и практика: Вopr. теории социал. отражения. М., 1984, с. 184.

ність ідеї доповняльності полягає насамперед у тому, що вона висуває на перший план необхідність виділення таких аспектів (сторін) пізнаваної дійсності, які репрезентуються за допомогою концептуальних (логічних) протилежностей, і водночас вказує на такий спосіб поєднання («суміщення») цих протилежностей в системі знання, завдяки якому знімається видимість їх логічної суперечливості. Ідея доповняльності може розглядатися на різних рівнях; сфера її застосування, на думку Бора, не обмежується квантовою фізикою і фізикою взагалі. Пізнавальні ситуації, в яких ефективно «працює» ідея доповняльності, спостерігаються в біології і психології, фізіології і соціології. В найзагальнішому розумінні ідея доповняльності може розглядатися як вираження принципу діалектики про необхідність «членування єдиного на протилежності» і необхідність синтезу цих протилежностей, але під «єдиним» треба при цьому розуміти не стільки досліджуваний об'єкт, скільки логічну форму його відображення. ПД конкретизує загальну вимогу діалектичного методу, сформульовану В. І. Леніним про те, що необхідно врахувати всю сукупність різноманітних відношень речі (об'єкта) до інших, поєднувати аналіз і синтез та ін.

Діалектичність принципу доповняльності, як і діалектичність концепції Бора, і є тією головною «перешкодою», яка заважала Попперу сприйняти ідеї Бора. Кінець кінцем своєю нездатністю піднятися до діалектики мислення видатного фізика сучасності Поппер продемонстрував принципову антидіалектичність буржуазного філософського мислення, буржуазної соціально-політичної свідомості, для яких діалектика в її матеріалістичній формі (а саме таку форму неминуче приймає діалектика в природознавстві) лишається ворожою і непринятною. Та оцінка, яку Поппер дав принципу доповняльності,— це форма вираження негативного ставлення сучасної буржуазної свідомості до діалектики мислення природознавців, це вираження того конфлікту, в який вступає буржуазна свідомість, буржуазна ідеологія з діалектикою сучасного природознавства. Цей конфлікт разом з тим виявляє принципову обмеженість тих філософських позицій, з яких Поппер прагнув «зрозуміти» концепцію Бора. Він свідчить, що глибоке, всебічне і адекватне осмислення методологічної спадщини Бора, значного внеску Бора в методологію і філософію науки можливе лише з позицій діалектичного матеріалізму.

Аналіз попперівської критики концепції Бора показує, що геніальний датський фізик самою логікою розвитку природознавства був приведений до такої пізнавальної концепції, яка має глибоко діалектичний характер і яку неможливо узгодити зі стереотипами позитивістського мислення. Бор піднісся «на голову вище» від тих сучасних буржуазних ідеологів і методологів, які є переконаними «антидіалектиками» і саме тому нездатні адекватно осмислити систему ідей Бора.

* * *

Рассматриваются некоторые существенные аспекты системы идей Н. Бора, развитые им в ходе методологической и теоретико-познавательной рефлексии над смыслом и значением «квантовой революции» в физике. Познавательная концепция Бора анализируется на фоне коллизий «Бор—Эйнштейн» и в связи с попперовской критикой концепции Бора. Дискуссия Эйнштейна и Бора касалась прежде всего вопроса о гносеологическом и методологическом статусе квантовой механики — фундаментальной физической теории XX ст. Эйнштейн отстаивал тезис о гносеологической неполноценности («неполноте») квантовой механики. Бор, напротив, доказывал, что эта теория представляет адекватное отображение тех своеобразных закономерностей, которые действуют в атомном мире, однако она требует кардинального изменения классического идеала научного знания, учета существенной роли средств исследования («условий наблюдения») в представлении физической реальности.

Анализ попперовской критики концепции Бора обнаруживает, что утверждение

Поплера о тождестве принципа дополнительности Бора и философии инструментализма основано на односторонней инструменталистской интерпретации этого важнейшего методологического принципа в отрыве от всего контекста познавательной концепции Бора. Неспособность Поплера адекватно оценить принцип дополнительности обусловлена, в частности, ограниченностью позитивистских стереотипов буржуазного антидиалектического мышления, выразителем которых является Поплер. Познавательная концепция Бора — это своеобразное выражение диалектики мышления современного естествознания, и она может быть адекватно осмыслена и развита только с позиций диалектического материализма.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

СВІТОГЛЯДНЕ ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-МЕДИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

26—27 жовтня 1984 р. в Києві відбулася Республіканська науково-теоретична конференція «Світоглядне та гносеологічне значення соціально-медичного вивчення людської діяльності в сучасних умовах», організована Республіканською проблемною комісією з філософських питань медицини Міністерства охорони здоров'я УРСР та кафедрою філософії Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця.

Робота конференції розподілялась по трьох секціях. У ній взяли участь філософи і медики з Києва, Харкова, Донецька, Полтави, Одеси, Чернівців та інших міст республіки. Усього було заслухано і обговорено 25 доповідей та повідомлень.

Доповідь М. В. Попова на пленарному засіданні містила розгляд питань про суть і структуру ідейно-виховної роботи, завдання, які постають у справі забезпечення ефективності соціальної орієнтації, поведінки людей і людських спільностей у розвинутому соціалістичному суспільстві.

На першій секції обговорювалися світоглядні і загальнометодологічні принципи вивчення людської діяльності. Йшлося також про методологічне значення для медичних марксистського розуміння природи людини (доповідь О. І. Смоляникова, Полтава), про необхідність і плідність цілісного підходу до людини у теоретико-медичних розробках (доповідь С. Я. Шеміонок, Київ), про співвідношення типологічного і популяційного аналізу в медичній діяльності (Л. П. Дворниченко, Чернівці).

У виступах та повідомленнях (М. П. Медведєвої, Ю. М. Охріменка, Г. Л. Воронкова, І. Д. Шевчука, Б. В. Шелунцова, усі — Київ) висловлено ряд цікавих міркувань про значущість марксистсько-ленінського філософського вчення про людину для розуміння гуманістичного характеру діяльності в галузі охорони здоров'я, піддано критиці ідеалістичні тлумачення методологічних проблем сучасної медицини.

Учасники другої секції схарактеризували світоглядно-гносеологічні аспекти соціально-медичного пізнання людської діяльності. Основну увагу було зосереджено на з'ясуванні ролі діяльнісного аспекту в розв'язанні методологічних питань медичного

пізнання людської діяльності (доповідь М. Г. Корнєєвої, В. П. Широкобокова і М. М. Фалія, усі — Київ), на розкритті співвідношення нормологічної і діяльнісної концепції здоров'я людини (доповідь М. А. Ожевана, Чернівці), світоглядному значенні історії психіатрії для сучасного етапу розвитку останньої (доповідь В. І. Хороша та О. І. Бенеська, Київ). Ряд учасників другої секції (в тому числі В. А. Луньонюк-Бурмакіна, О. О. Загордонець, Ю. В. Вороненко, О. А. Грандо, С. М. Стрилець, усі — Київ) присвятили свої виступи і повідомлення питанню про місце світоглядного аспекту в соціально-біологічному дослідженні людської діяльності, методологічним проблемам сучасних природничих і медичних наук, які займаються розробкою соціально-медичного аспекту цієї діяльності.

На третій секції аналізувалися загальносоціологічні та науково-практичні питання поліпшення охорони здоров'я. Було розглянуто основні напрями дальшого вдосконалення соціалістичної системи охорони здоров'я (доповідь В. М. Котельникова, Київ), обґрунтовано важливість врахування взаємозумовленості духовного і діяльнісного аспектів розвитку людини для виявлення особливостей формування ціннісних орієнтацій особи (доповідь О. А. Подольської, Харків). Виступи учасників цієї секції (В. М. Лисенко, Е. П. Заброди, Київ; Н. І. Парafeйник, Харків), були спрямовані на вивчення шляхів і способів подолання виявів релігійності, виховання фізично і духовно здорової людини.

На заключному засіданні було підбито підсумки конференції. Кафедрам медвузів було рекомендовано інтенсифікувати розробку світоглядного аспекту сучасного медичного пізнання, проблем світоглядного виховання майбутніх фахівців радянської системи охорони здоров'я. Намічено основні завдання наукової діяльності суспільствознавців медвузів республіки на наступну п'ятирічку.

М. В. ПОПОВ, О. О. ЗАКОРДОНЕЦЬ

До 160-річчя повстання декабристів

ВІД РЕДАКЦІИ. Історія вітчизняного революційно-визвольного руху багата на визначні події і славетні імена, якими позначений шлях нашого народу до свободи, справедливості, щастя. Серед таких подій та імен найвище підносяться ті, якими ознаменоване сходження до нових етапів, цілих епох у боротьбі проти згноблення і експлуатації, проти темних сил реакції і насильства.

Декабристи — саме такі люди, цілий «кряж людей», «лицарі з голови до ніг, викувані з чистої крици» (О. І. Герцен). З діяльності Північного і Південного таємних товариств, з повстання 14 грудня 1825 року почалася нова сфера історичного розвитку Росії — період «дворянської революційності» (В. І. Ленін), який поклав початок організованій боротьбі проти самодержавства. За декабристами один за одним поставали нові загони борців за свободу народу. Чимдалі шириав цей визвольний рух — аж поки не переріс у справжню бурю, яка й змела самодержавство, знищила всю державну машину приватновласницької експлуатації, здійснила переможну соціалістичну революцію. «Буря, це — рух самих мас, — підкреслював В. І. Ленін. — Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх...»¹

160 років минає відтоді, як на Сенатську площу вийшли ці «воїни-сподвижники» (О. І. Герцен). Шість годин тривало повстання, шість днів — революційні виступи на Україні, організовані декабристами. Однак ці години і дні вийшли в історію — вітчизняну і світову — як відправна подія революційно-визвольної боротьби в Росії і як важлива подія світового революційного процесу, яка стоїть в одному ряду з тогочасними революціями в Іспанії і Португалії, в Греції і П'ємонті, з визвольною боротьбою на Балканах і в Латинській Америці.

«Діти 1812 року», декабристи сповістили про перші ознаки «пробудження в усіх серцях незалежності, спочатку політичної, а потім — і народної» (О. О. Бестужев). Вони гідно продовжили справу, розпочату російськими просвітниками, М. О. Радіщевим, були взірцем справжнього патріотизму, відповідальності за долю Батьківщини для багатьох поколінь революціонерів. Декабристи започаткували цілу епоху в історії культури — епоху, що дала світові Пушкіна і Гоголя, Герцена і Чернишевського, Шевченка і Франка, плеяду політичних і культурних діячів, які підхопили й розвинули далі ідеї свободи, рівності і братерства.

Напередодні повстання поет-декабрист О. Одоєвський занотував: «Про нас в історії сторінки напишуть». Та дійсність перевершила це передбачення. Нині з творів про декабристів — художніх і публіцистичних, з наукових розвідок і фундаментальних монографій, — хумарів і архівних знахідок — утворився цілий літературний материк. Однак декабризм і декабристи — тема, яка привертає увагу все нових і нових авторів. Тільки протягом останніх двох років вийшло друком чимало праць, присвячених їй².

Прізвища 579 декабристів фігурують у матеріалах царського слідчого комітету. Про багатьох із них написано чимало, про деяких (зокрема про О. В. Поджіо) — лише в нечисленних розвідках. Пропонована стаття проливає світло на одну з видатних постатей декабристського руху, неситного тираноборця, сподвижника П. І. Пестеля — О. В. Поджіо.

¹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена. — Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

² Див., зокрема: Лорер Н. И. Записки декабриста. — Иркутск, 1984. — 416 с.; Миронов Г. М. Герман Лопатин. — Ставрополь, 1984. — 397 с.; Ласин В. С. Декабристы Брянщины. — Тула, 1984. — 192 с.; Розен А. Е. Записки декабриста. — Иркутск, 1984. — 479 с.; Ссылные декабристы в Сибири / Отв. ред. Л. М. Горюшкин. — Новосибирск, 1985. — 230 с.; Шатрова Г. П. Декабрист Д. И. Завалишин: Проблемы формирования дворянской революционности и эволюция декабризма. — Красноярск, 1984. — 196 с.; Эйдельман Н. Я. Герцен против самодержавия: Секретная политическая история России XVIII—XIX веков и Вольная печать. — М., 1984. — 317 с.

Л. Я. КУРКІНА

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ШУКАННЯ О. ПОДЖІО

Ім'я декабриста О. Поджіо тепер мало кому відоме, хіба що спеціалістам. Він не був ні видатним політичним організатором, ні значним теоретиком. Однак Поджіо був, безперечно, непересічним політичним мислителем, наділеним проникливістю і, що немаловажно, прозорливістю, гостро відчував віяння часу, дух епохи. Його особистість приваблює насамперед вірою в краще майбуття Росії, беззавітною відданістю ідеям декабризму, яку він героїчно проніс через усе своє життя, сповнене нелегких фізичних і моральних випробувань.

Олександр Вікторович Поджіо народився 1798 р. у м. Миколаєві в сім'ї вихідця з Італії В. Я. Поджіо¹. Першим навчальним закладом, до якого його віддали, було Одеське училище. Згодом він згадував не без гіркоти: «Сіє училище стосовно наук і того, що набувається в ньому, освіти розуму і моральності, було найнікчемніше». Намір батька перевести його до Петербурзького єзуїтського пансіону лишився нереалізованим. По смерті батька Поджіо до 16 років перебував «дома коло матері»². З 1814 р. розпочинається його військова служба в Преображенському полку, яка тривала до 1823 р. Наступні два роки вона продовжується в Дніпровському піхотному полку. У 1825 р. Поджіо подає у відставку «за сімейними обставинами у званні підполковника»³.

Світогляд Поджіо (як і інших декабристів) формувався в умовах розвитку Росії першої чверті XIX ст., коли почала визрівати історична необхідність боротьби за ліквідацію самодержавства і скасування кріпосного права. У Західній Європі на цей час основи абсолютизму вже були розхитані Великою французькою революцією (1789—1794 рр.), що не могло не мати впливу на погляди прогресивно настроєної частини російського дворянства. Політичні настрої тих часів влучно визначив засновник Південного товариства декабристів П. І. Пестель: «...Кожне століття має свою відмітну рису. Нинішнє,— зауважував він про XIX ст.,— ознаменовується революційними думками... Дух перетворення змушує... скрізь уми клекотіти»⁴. Історичні події кінця XVIII — початку XIX ст., за Пестелем, «показали стільки революцій..., стільки переворотів», що в передові уми Росії починають проникати вільнодумство і революційні настрої. «Дух перетворення» поширюється згідно з загальними причинами, які «діяли на інші уми точно так само, як і на уми членів товариства (декабристів.— Л. К.)»⁵.

Початок революційному рухові за знищення самодержавства й кріпосництва в Росії поклали передові люди з дворян. Називаючи їх дворянськими революціонерами, В. І. Ленін підкреслював цим складність і своєрідність даного історичного явища, яке відобразило не тільки їхню справжню революційність, а й класову обмеженість, що її не змогли подолати навіть найпослідовніші і найвідданіші своїм ідеалам декабристи.

«Дух перетворення» не міг обминути стороною й Поджіо, не позначитись на його поглядах. Про зародження своїх вільнолюбних прагнень він згадував так: «У 1819 році розпочинається моє ремство, а з 1820 року початкове моє вільнодумство». У цей же час змінюється і

¹ Віктор Якович Поджіо, батько декабристів Олександра і Юсіпа Поджіо, уродженець П'ємонта, покинув Італію наприкінці 70-х років XVIII ст., брав участь у російсько-турецькій війні (1787—1791 рр.), дослужився до секунд-майора. Помер в Одесі в 1812 р.

² Восстание декабристов: Документы. М., 1954, т. 11, с. 36.

³ Там же, с. 32—33, 43.

⁴ Восстание декабристов: Материалы. М.; Л., 1927, т. 4, с. 105.

⁵ Там же.

його спосіб життя — він віддаляється від «звичного оточення», робить спроби зблизитися з «людьми, з думками і цілями товариства таємно-го». Розмірковуючи над шляхами руху Росії в будучину, Поджіо «з розумом жадібним і цікавим» береться звичати політичну екопомію і право. Його інтерес спрямований і на державний устрій та форми правління у різних народів. Осмислюючи проблеми державності, він дедалі більше переймається жаданням «бачити свою батьківщину... поряд з найпросвіченішими народами»⁶. Тут виявились політична чутливість і проникливість Поджіо, що послужили благодатним ґрунтом для утвердження ідей декабризму в його поглядах.

У літературі, присвяченій декабризму, відзначається належність Поджіо і до Північного і до Південного товариств. Серед його обов'язків було здійснення регулярного «зв'язку Півдня з Північчю». Гінець з «Півдня» в Петербург, він передавав відповідальну інформацію і був виконавцем «складних конспіративних доручень»⁷. З «Північчю» Поджіо був зв'язаний уже в період формування товариства, членом же Південного товариства став у 1823 р.

Вступові Поджіо до Південного товариства сприяло декілька обставин. Насамперед, йому імпонували республіканські погляди Пестеля і його сподвижників, погляди, які згодом перетворились на його глибокі переконання. Відіграло свою роль і те, що Статут Північного товариства, написаний Поджіо на прохання М. М. Муравйова, був відхилений його членами⁸. Особливо зміцнів зв'язок Поджіо з «Півднем» після переведення на нове місце служби — до Києва, куди він прибув у січні 1823 р.

Тут Поджіо швидко зближується з керівниками Кам'янської управи С. Г. Волконським і В. Л. Давидовим, стає одним з найреволюційніших настроєних членів Південного товариства. «Гарячий, сповнений рішучої готовності до найвідчайдушніших вчинків, він привернув до себе увагу Пестеля»⁹. Останній мало з ким був такий відвертий, як з Поджіо. Відомо про їхню розмову, що відбулася у вересні 1824 р. і стала для Поджіо кульмінаційним пунктом формування його політичного радикалізму. По суті це політична суперечка про можливі форми державного правління, принципи обговорення суспільного устрою, найпридатнішого для Росії. Пестель доводив необхідність республіканського устрою, який передбачав ліквідацію монархії і звільнення кріпосних селян з землею. Розкривши негативні сторони монархічного правління, Пестель увів Поджіо «до своєї республіки», заснованої на народному представництві, і домігся від свого співрозмовника її визнання¹⁰. Отже, в особі Поджіо Пестель мав щирою однодумця. Це є вагомим свідченням політичного радикалізму Поджіо, адже революційна програма Пестеля виявилась прийнятною зовсім не для всіх декабристів.

Натхнений перспективою республіканської перебудови Росії, програмою звільнення селян з землею, Поджіо самовіддано береться за здійснення цих планів, добре усвідомлюючи, що ідеї Пестеля потребують не просто співчуття однодумця, а насамперед реальних дій. Тому він з цілковитим розумінням ставиться до завдань «товариства», з живою готовністю виконує його доручення.

Однак тодішні умови — відсутність налагодженого зв'язку, досвіду конспіративної роботи, недосконалість способів революційної бо-

⁶ Восстание декабристов: Документы, т. 11 с. 37.

⁷ Там же, с. 16—17.

⁸ Один із засновників Північного товариства М. І. Тургенев сказав, що «Статут Поджіо дуже нагадує Статут Союзу Благоденства (Азадовский М. К. Затерянные и утраченные произведения декабристов.— В кн.: Лит. наследство. Т. 59. Декабристы-литераторы. М., 1954, с. 643).

⁹ Порох И. В. А. В. Поджіо и его «Записки».— В кн.: Мемуары декабристов: Южное общество. М., 1982, с. 320.

¹⁰ Там же.

ротьби — аж ніяк не завжди давали можливість належним чином виконати задумане. У таких випадках революційне піднесення Поджіо, стикаючись з неможливістю по-справжньому організувати справу і реалізувати її, нерідко змінюється розчаруванням, у нього з'являється невпевненість в успіху справи.

Так, у грудні 1824 р. Поджіо подає у відставку. Проте це рішення не означало намірів порвати з Південним товариством. Навпаки, всупереч усім несприятливим обставинам він бере участь у «контрактах» (з'їзді) 1825 р., де зібралося багато членів цього товариства. Серйозною підтримкою для Поджіо в цей важкий момент стає його нова зустріч з Пестелем, спілкування з яким сколихнуло нову надію на успіх справи. На запитання про причини рішення вийти у відставку Поджіо запевнив Пестеля у цілковитій своїй прихильності до справи «товариства». На прощання він каже Пестелю: «...Я завжди буду (належати).— Л. К.) вашій партії і якщо я вам потрібний буду, то напишіть мені два слова...»¹¹

Невдовзі після «контрактів» Поджіо виїздить на Кавказ, щоб розвідати про існування грузинського таємного товариства, знайти там однодумців, які в разі повстання могли б подати допомогу. Але спроба знайти там підтримку не вдалась¹². Повернувшись із Грузії, Поджіо застає обстановку, що вкрай загострилась. У листопаді 1825 р., як відомо, трапилась подія, яка, немов каталізатор, прискорила розвиток революційних подій — у Таганрозі несподівано помер імператор Олександр I. Перед «Півднем» і «Північчю» постає завдання об'єднати революційні виступи, завдання, величезну важливість якого добре усвідомлював Пестель, але реалізувати задумане не встиг — 13 грудня 1825 р. його заарештовано. Крім нього, піддано арешту також керівників Тульчинської управи О. П. Юшневського і О. П. Барятинського.

Звістка про це надійшла тільки через тиждень. Водночас стає відомо, що «товариство все відкрито з іменуванням 80-ти членів одного...»¹³. В обстановці відчаю і розмов про «неминучу загибель» Поджіо намагається організувати революційний виступ. У листі до Волконського він переконує його будь-якими засобами врятувати Пестеля. А тим часом передбачає здійснити план Пестеля, розроблений ним на випадок виступу Південної управи¹⁴. Незважаючи на вмовляння свого брата (Й. Поджіо¹⁵) відмовитись від задуманого, на те, що В. Л. Давидов переконує в недосяжності успіху, а А. В. Єнтальцев¹⁶ попереджає про малоймовірність виступу Волконського в такий критичний момент, Поджіо все-таки не відступився від свого рішення. Навпаки, за будь-яку ціну він прагне реалізувати план об'єднаного виступу, намагається організувати широкомасштабні революційні дії. Для цього він планує поїздку до Бобруйська, щоб повідомити про прийняття рішення М. П. Бестужеву-Рюміну, підпоручикові Полтавського піхотного полку, одному з керівників Васильківської управи; потім — ненадовго в Ригу, де мав намір зустрітись з полковником Ф. В. Вольським, командиром Першого морського полку, щоб «схилити його до спільної дії й по тому відправити в Петербург з повідомленням товариству (Північному.— Л. К.) мети південних членів».

¹¹ Восстание декабристов : Документы, т. 11, с. 79.

¹² Там же.

¹³ Там же, с. 58.

¹⁴ Там же, с. 58, 59.

¹⁵ Й. Поджіо (1792—1848 рр.) — учасник Вітчизняної війни 1812 р. і зарубіжних походів, декабрист, штабс-капітан у відставці. Був засуджений до 12-ти років каторжних робіт, з 1826 р. перебував у каторжних тюрмах, 1834 р. переведений на поселення в Іркутську губернію, де й помер в 1848 р.

¹⁶ А. В. Єнтальцев (Янтальцев) доправляв від Поджіо до Волконського «Лист про заворушення 19-ї піхотної дивізії для звільнення Пестеля» (Восстание декабристов : Матеріали. Т. 8. Алфавит декабристов.— Л., 1925, с. 217).

Крім того, Поджіо сподівався й сам приїхати до Петербурга, тільки-но виникне потреба¹⁷.

Згідно з ухваленим раніше рішенням, першим мав почати виступ Петербург. «Пестель завжди вважав, що повстання на півдні не має самостійного значення. Воно було потрібне тільки для підтримки повстання в столиці»¹⁸. У зв'язку з цим на Півдні основні надії покладались на виступ 9-ї піхотної дивізії, якою командував Волконський, від чийої рішучості залежало багато чого. Тому в листі до нього Поджіо підкреслював: «На Вас лежить обов'язок нас зібрати і вказати кожному його обов'язки»¹⁹. Всі плани, однак, були зруйновані 26 грудня повідомленням Єнтальцева про те, що Волконський «нічого не робитиме»²⁰. Той, мабуть, уже довідався, що в цей день заарештованого Пестеля під конвоем було відправлено до Петербурга.

Критичність становища посилювалася і щохвилини очікуванням арешту. До того ж стало відомо про зраду. Звістка про повстання на Сенатській площі до Південного товариства ще не дійшла (Пестель дізнався про нього тільки 23 грудня, вже перебуваючи під арештом, інші члени «товариства» — 1 січня 1826 р.). Тому ще жевріла надія знайти вихід з катастрофічного становища. Так, не знаючи про події 14 грудня, Поджіо говорив Єнтальцеву, що «під час коронації буде нагода приступити до замаху на життя царської фамілії». У відповідь той обережно зауважив, що нічого робити поки що не треба, потрібно чекати, «як поверне справа». Поджіо, за власним визнанням, тут же «вирішив нікуди не їхати й очікувати на долю свою у себе в селі»²¹. Там його й було заарештовано 3 січня 1826 р., а невдовзі під конвоем доставлено в Петербург, спершу на головну гауптвахту, потім у Петропавлівську фортецю.

Слідство у справі декабристів тривало майже півроку. Для багатьох з них це був заважкий тягар. Щодо поведінки Поджіо є думка, що він «небездоганно пройшов через тяжке випробовування слідством, зовні розкаявшись у своїх діях і задумах»²². Насправді ж Поджіо обрав досить продуману позицію. Стосовно себе на допитах він був гранично відвертим, прагнучи тим самим відвернути підозру від інших осіб. Деталізуючи свою діяльність у «товаристві», він немовби хотів підкреслити свою власну відповідальність. «Здавалось, що не Комітет (слідча комісія.— Л. К.) старається викрити його, а він сам доводить Комітетові овою винуватість. Поджіо докладно пояснював навіть свої задуми повстання і царевбивства»²³. В результаті його звинувачено по першому розряду і 10 липня 1826 р.— по конфірмації вироку Миколою I— засуджено на довічну каторгу²⁴. Життя круто змінилось — на вчорашніх дворян чекали довгі роки сибірської каторги.

І ось настав чорний день всієї Росії 13 липня 1826 р., день страти П. Пестеля, К. Рилеева, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського. Оцінюючи цю подію з «висоти» пережитих років каторги і наступного поселення в Сибіру, Поджіо розглядає її як межу між минулим і майбутнім. «Тут,— стверджує він у своїх «Записках»,— прокладено рубіж і стоїть межа, яка різко нас відділяє

¹⁷ Восстание декабристов: Документы, т. 11, с. 62.

¹⁸ Нечкина М. В. Декабристы.— М., 1982, с. 120.

¹⁹ Восстание декабристов: Документы, т. 11, с. 59.

²⁰ Там же, с. 61.

²¹ Там же.

²² Порох И. В. Цит. произв., с. 317—318.

²³ Гессен С. Я. А. В. Поджіо и его записки.— В кн.: Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. М., 1931, т. 1, с. 14.

²⁴ 22 серпня 1826 р. строк скорочено до 20 років; 27 липня 1826 р. Поджіо доставлено в Кексгольм; 4 січня 1827 р. прибув на Нерчинські копальні; 8 листопада 1832 р. строк скорочено до 15 років, а 14 грудня 1835 р. (у день десятиріччя повстання) — до 13 років; 10 липня 1839 р. переведено на поселення в селище Усть-Кудінське, Іркутської губернії (Восстание декабристов: Материалы. Т. 8. Алфавит декабристов, с. 377).

від минулого з пиннішим і нашою будучиною! Від цієї пори ми оновились новими силами... і якщо на виду двох стовпів з поперечною й завмерли наші серця, то це для того, щоб забитися биттям правильним, зростаючим і неперервним до кінця!..»²⁵ У цих словах — революційне кредо наступного етапу життя декабристів. У них — сила, що допомогла їм пережити переламний рубіж, встояти, зберегти в душі революційний дух на довгі роки позбавлення волі. Попереду були нескінченний тягар і приниження тюремного ув'язнення, безпритульне життя засланого поселенця і завжди постійні турботи про хліб нащадків.

Після амністії 26 серпня 1856 р. Поджіо деякий час лишився в Сибіру — не мав засобів до існування. Вийшов з Іркутська тільки 2 травня 1859 р. на запрошення родичів у Псковську губернію, де оселився в маєтку свого племінника О. Й. Поджіо в Торопецькому повіті. Однак Поджіо відмовляється від приналежності для себе «гостинності» родичів і поступає на приватну службу управителем маєтку — спочатку у свого розбагатілого іркутського знайомого К. Я. Дарагана, у добре впорядкованому маєтку Никольське під Москвою, а потім в глухому маєтку Шуколово, яке дісталось у спадщину неповнолітньому онукові С. Г. Волконського. Йшлося, однак, не тільки про благоустрій занедбаного господарства. Головне полягало в тому, щоб на практиці здійснити Положення про селянську реформу 1861 р., скласти і ввести в дію грамоти про звільнення селян. Ця робота була закінчена в 1863 р. Восени того ж року Поджіо виїжджає для лікування за кордон з сім'єю дочки Волконського як супровідник. За кордоном жив здебільшого в Швейцарії — спочатку в Лозанні, потім у Женеві. Тут він зустрічається з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим. Навесні 1873 р. Поджіо повертається до Росії. Помер 6 червня того ж року в будинку дочки Волконського у селі Воронки, Чернігівської губернії, де й похований поряд з могилами С. Г. Волконського і М. М. Волконської²⁶.

Підсумовуючи в своїх мемуарах — «Записках», написаних на схилі життя, — пройдений шлях, Поджіо знову й знову повертається до переламного рубежу в долі декабристів. «Багато, багато, — згадує він, — буде нам випробовувать, але ми їх знесемо переможно! Наші вірування не ослабнуть, а зміцніють, і ми залишимося вірними собі і тій Росії, яка нас так само гучно відкидала, як тихо й забула. Нехай час... стирає одно за одним наші імена, нехай він затирає нашу справу...»²⁷. Але ні, час не стер дороги для Росії імена, історія їх не забула, а віддала й віддає належне їхній пам'яті.

Поджіо і в найгірші часи не втрачав надії, вірив у краще майбутнє Росії, пов'язував сподівання з її передовими силами, чекав, коли вони скинуть іго самодержавства і кріпосництва. Немовби прозираючи у світле майбутнє, він писав: «Але ні, є начала, є причини, які не піддаються нівеченню і як провідники, хоча й приховані, лишаються істинними! Буде їм і їх час»²⁸. І ця віра живила надію, давала сили встояти в усіх випробовуваннях.

Як відомо, декабристи мали підстави для побоювань забуття їхніх імен і їхньої справи. Дії властей були спрямовані на викорінення правди про 14 грудня 1825 р. і про самих декабристів. Справжні ж документи Таємної канцелярії і Слідчої комісії 1825—1826 рр. «лежали закуті в скринях, а міцність замків постійно перевірялась...»²⁹. До

²⁵ Поджіо А. Записки.—В кн.: Мемуари декабристов : Южное общество, с. 253.

²⁶ Восстание декабристов : Материалы. Т. 8. Алфавит декабристов, с. 377; Белоголовый Н. А. Воспоминания и другие статьи.—Спб., 1897, с. 94—181; Порох И. В. Цит. произв., с. 317—327.

²⁷ Поджіо А. В. Записки, с. 253.

²⁸ Там же.

²⁹ Эйдельман Н. Я. Герцен против самодержавия : Секретная политическая история России XVIII—XIX веков и Вольная печать.—М., 1984, с. 256.

того ж стало й різних фальшивок і фальсифікацій, що належали перу царських приспівників. Тому безцінним дарунком для історії стали спогади декабристів — ці важливі свідчення, що йшли від самих учасників тих подій. Звичайно, не в усіх мемуарах адекватно показано сутність того, що відбулося. Однак ці матеріали, а в їх числі і спогади Поджіо, «є цінними зразками революційної концепції руху», де виявляються закономірності виникнення декабризму, розкриваються його історичне коріння і смисл³⁰.

На початку XIX ст. в умовах дедалі більшого загострення суперечностей між розвитком продуктивних сил і феодално-кріпосницьким суспільним устроєм особливо глибоке обурення в прогресивних сил Росії викликало безправне становище селян. Після перемоги у війні 1812 р., здобутої завдяки народним масам, становище селян, і без того тяжке, різко погіршилось. За наказом Олександра I було створено військові поселення, де солдати-селяни повинні були нести військову службу і водночас обробляти землю.

У «Руській правді» Пестеля селянському питанню відводилось одне з центральних місць. Йшлося не просто про особисте звільнення селян, як про це тоді говорилося багатьма, а про їх звільнення з землею. «Багато ходило у нас проектів і думок стосовно звільнення селян, — констатує Поджіо, — і всі приймали особисту свободу з грошовою винагородою власникам, але думка звільнення селян з землею належала Пестелю одному»³¹. До аграрного проекту Пестеля змогли пристати аж ніяк не всі декабристи.

Поджіо був одним з тих, хто зрозумів всю політичну значущість цього документа. Він належав до числа тих оригінальних і волелюбних умів, для яких їхні ідеали і їхнє життя перебували в нерозривній єдності з думами про долю Росії, були міцно пов'язані з прагненням знищити самодержавство і скасувати кріпосне право. Невипадково Поджіо з гнівом відзначав факт умисного замовчування царським урядом намірів декабристів звільнити селян. «Постає питання, — писав він, — чому ця мета не поставлена була нам у злочин і чому так мовчки обминули це питання і судді, і люди великі й малі? Очевидно не стало духу вказати нас з цього злочинного боку»³².

Як відомо, Микола I боявся виставити як звинувачення декабристам їхню мету звільнення селян від кріпосного рабства. За словами декабриста М. С. Луніна, Слідча комісія замовчувала це, інакше «воно збудила б народну участь (повстання. — Л. К.), яку належало б придушити»³³. Причини остраху царизму усвідомлює і Поджіо, відзначаючи, що настрої народу жевріли, готові ось-ось спалахнути. «Військові поселення, варварське поводження деяких поміщиків і спільна для всіх самоправність з селянами — які б для нас були сили, — з гіркою силою визнавав він, — але ми їх обминули...»³⁴

Знову й знов згадується широковідомі слова В. І. Леніна про декабристів: «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу»³⁵. Задуми і цілі декабристів не дійшли і не могли дійти до народу, якій скнів у рабстві й темряві. Головне ж полягало в тому, що тоді ще не було по-справжньому революційного класу, здатного на «революційні масові дії, досить сильні, щоб зломити (або надломити) старий уряд»³⁶. Єдиною силою, яка — хай непослідовно — обстоювала інтереси народу в період дворянського етапу розвитку революційного руху, були декабристи.

³⁰ Нечкина М. В. Движение декабристов. — М., 1955, т. 1, с. 10.

³¹ Поджіо А. В. Записки, с. 254.

³² Там же.

³³ Лукин М. С. Сочинения и письма. — Пг., 1923, с. 75.

³⁴ Поджіо А. В. Записки, с. 254.

³⁵ Ленін В. І. Пам'яті Герцена. — Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

³⁶ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу. — Там же, т. 26, с. 206.

Багато хто з декабристів усвідомлював силу народну, але не міг подолати ту прірву, яка відокремлювала дворянство від народу. Поджію належав до числа тих, хто поривався зрозуміти не тільки стихійність руху народних мас, а й справжню його міць. Визнаючи велетенський потенціал народних рухів, він, однак, не може визначити ту форму, в якій вони змогли б послужити на благо суспільства. «Всі ці сили,— визнає Поджію,— були, таїлись, виражались частковими бунтами, але затихали з нашою появою: такими дикими, не виробленими були прагнення народу до того незрозумілого для нього кращого»³⁷. Визнає він і те, що реформа 1861 р. — наслідок усвідомлення царизмом дедалі зростаючої сили народу. «Сила ця,— пише він,— до того росла, що змусила нарешті уряд здійснити на ділі мету, якої наше (декабристів.— Л. К.) товариство домагалось, а саме, звільнення селян»³⁸. І хоча, як бачимо, основну заслугу в знищенні кріпосництва Поджію віддає самому народові, виявляючи при цьому політичну прозорливість в оцінці ролі народних мас у суспільному прогресі, однак, нагадаємо, свого часу масові протести народу проти самодержавства якраз і не дістали розуміння й підтримки з боку декабристів.

Не дістали вони належної підтримки і з боку революційно-демократичного руху, учасники якого не зуміли піти на справжнє зближення з народом і об'єднатись з його виступами. Царський уряд дуже боявся такого об'єднання і тому поквалівся з реформою. Остання, отже, була підготовлена всім ходом суспільного розвитку Росії, в якому, безперечно, відіграли помітну роль і декабристи. Історія показала, що їхня справа не пропала марно. Саме вони «розбудили» Герцена, який «розгорнув революційну агітацію»³⁹. Ставши на шлях революційної боротьби під впливом декабристів, Герцен уже в нову епоху продовжив розвінчання самодержавства.

Що ж стосується Поджію, то йому довелося на ділі брати участь у реалізації селянської реформи 1861 р. Як уже відзначалось, восени 1861 р. обставини склались таким чином, що він разом із сім'єю, дружиною і дочкою, переїздить у маєток Шуколово, Дмитровського повіту, неподалік від Москви. Мати неповнолітнього власника цього маєтка (дочка С. Г. Волконського Олена Сергіївна) попросила Поджію взяти на себе «нелегку працю» управління цим маєтком на перехідний період з тим, щоб скласти і ввести відповідні грамоти про звільнення селян. «З запалом молоді людини й водночас із свідомим благоговінням старця, покликаного на схилі свого життя до здійснення заповітних ідеалів усього цього довгого життя, взявся він за вивчення становища, за старанне ознайомлення з місцевими умовами»⁴⁰. Йому здавалось, що тепер нарешті здійсниться заповітна мрія його молодості, вистраждана, пронесена через усе життя.

Однак Поджію спіткало глибоке розчарування. В одному з листів, написаному, мабуть, у листопаді 1861 р., він обурюється з приводу інертності, з якою здійснювалась реформа, з великим сарказмом описує те, як зустріли «звільнення» селян їхні власники. Одні з них, вважаючи реформу «випадковою емансипацією», продовжували жити по-старому, живлячись ілюзіями, що нічого, мовляв, не сталося. Для інших реформа виявилась подібною до смерті — вони не могли стерпітися з думкою, що далі їм доведеться жити без рабів. Змальовані Поджію картини хоча й не відбивають усіх сторін реалізації реформи 1861 р., але все ж переконують у тому, що він якоюсь мірою розумів: розв'язати аграрне питання в умовах збереження царського самодержавства неможливо. Картини «звільнення» селянства, з гіркою кон-

³⁷ Поджію А. В. Записки, с. 254.

³⁸ Там же.

³⁹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена, с. 249.

⁴⁰ Белоголовый Н. А. Воспоминания и другие статьи, с. 108.

статує він, зовсім не схожі «на мої колишні мрії»⁴¹. Однак, незважаючи на всі перепони і своє розчарування, Поджіо докладав усіх зусиль, щоб успішно довести цю справу до кінця.

Отже, на власному доовіді Поджіо переконався в тому, що селяни здобули «свободу» обіраними до нитки і фактично лишилися в рабстві. Самодержавство й не збиралось звільняти селянство. Згадаємо, у зв'язку з цим, що аграрна програма Пестеля, яку Поджіо розцінював як найважливіший політичний документ першої чверті XIX ст., так само як і прагнення декабристів звільнити селян від неволі, передбачали розв'язання іншого важливого питання — повалення монархії. Поджіо був переконаним противником самодержавства, рішуче підтримував план Пестеля щодо фізичного знищення царя і всіх можливих претендентів на престол. Як зафіксовано в документах слідства, в усіх справах він був «полум'яним членом товариства, невтримним у словах і судженнях»⁴².

Протягом усього свого життя Поджіо не втрачав живого інтересу до політики. Його «Записки» є спробою дати широку панораму політичного життя Росії. Характерний для Поджіо історичний підхід до осмислення подій охоплює не тільки безпосередньо пережите ним, а й відлуння більш віддаленого минулого.

Звернення Поджіо до окремих періодів російської (і не тільки російської) історії становить безперечний інтерес. Так, з гострим і неприхованим сарказмом висловив він своє ставлення до так званого жіночого правління, яке утвердилось у Росії майже на три чверті століття після смерті Петра I. «Жіноче правління», лише він, породило одно з наймерзніших явищ самодержавства — тимчасових правителів (рос. — временщиков). Число цих увідних осіб зростало з кожним царствуванням і, нарешті, утворило «підробний клас тієї аристократії, чие багатство слугує свідченням того, якою мірою допускався грабунк і розкрадання народного надбання». Дорого обійшлося Росії царствування, або, як іронізує Поджіо, «завідування державою», п'яти імператриць⁴³.

Різьку відсіч дав Поджіо внутрішній і зовнішній політиці Олександра I, гостро картав він її криваве породження — «Священний союз», що показав усьому світові лицемірство і жорстокість царського самодержавства. Цей «союз», укладений 1815 р. між Пруссією, Австрією і Росією, був зняряддям придушення революційних і національно-визвольних рухів. «Своєрідним змістом політики «союзу», як зазначав Поджіо, було «пильнування віри, прав царських і безправ'я народів...»⁴⁴, тобто всього того, на чому тримається абсолютизм, захищати який і була покликана ця змова монархів.

Правильно оцінивши політичну суть «Священного союзу», Поджіо вбачає в ньому характерне явище епохи краху основ абсолютизму і зародження революційних рухів. Вказуючи на його типовість, він порівнює цей союз за жорстокістю і безрозсудністю з Пильницьким союзом⁴⁵, який започаткував коаліцію європейських монархів проти революційної Франції і лишив по собі згубні і криваві наслідки. Ця, одна з найганебніших сторінок історії європейських монархій символізує для Поджіо мислимі і немислимі змови антинародних і антиреволюційних сил, вона гнітить його і виступає знаком чорної загрози людству. «Пильніц, як той же сфінкс, стоїть ще в історії. Ні, він недостатньо розгаданий, недостатньо розібраний в незліченних його наслід-

⁴¹ Там же, с. 110.

⁴² Восстание декабристов: Документы, т. 11, с. 86.

⁴³ Поджіо А. В. Записки, с. 243.

⁴⁴ Там же, с. 247.

⁴⁵ Пильницька декларація була підписана 27 серпня 1791 р. в замку Пильніц (Саксонія) австрійським імператором і пруським королем.

ках у долі народів і цивілізації»⁴⁶. Ці слова — вияв неприхованої тривоги за долю людства, передбачення згубності наслідків, що їх криють у собі антиреволюційні військово-політичні союзи.

У своїх «Записках» Поджіо намагається розкрити протидію сил, яка сколихнула Європу, започаткувавши історичну епоху буржуазних революцій. Характеризуючи Велику французьку революцію, він пише: «Вісімдесят дев'ятий рік прогрімів при тій блискавиці, що освітлює і розганяє морок: народи здригнулись і почали вслухатись у нове слово, нове право. За словом розпочалась ломка всього старого, віджилого, незастосовного до суспільства, що оновлювалось»⁴⁷. Звичайно, Поджіо не розкриває тут рушійних сил революції. Але він точно вказує на основного носія соціального протесту — народ, відводячи йому основну роль в історичному процесі. Монархія ж виступає як реакційна сила, що намагається протидіяти революційному ходові історії.

Лишившись у душі революціонером і на схилі життя, Поджіо невтомно, всіма доступними йому засобами розвінчує самодержавство. Так, зокрема, він намагається розкрити сутність самого феномена «цар», «самодержець», «імператор». На його думку, монарх як особа зовсім не є «помазаником божим», це просто людина, яка волею долі досягла «певного ступеня висоти». Чудодійність «висоти» одразу ж дається взнаки: «просто людина» стає самодержцем і починає жити за законами, дозволеними тільки їй. «Тут,— саркастично підмічає Поджіо,— вони (монархи.— Л. К.), втрачаючи колишню точку земної опори, відокремлюються від людства і, зближуючись із шуканим божеством, переходять в його безпосереднє відання». З цього часу «просто люди», що стали монархами, починають вважати, що вони можуть і не відповідати перед народом за свої дії. «Вони робляться безвідповідальними і вимагають сліпої покори і слухняності не до себе, а до того божества, до якого вони співпричетні»⁴⁸.

Політичний процес над декабристами наочно показав сваволю й бузувірство Миколи І, керованого «шуканим божеством» — самодержавною всездозволеністю. Як відомо, цареві було замало придушити повстання декабристів і жорстоко покарати їх. Він докладав усіх зусиль ще й до того, щоб зобразити події в потрібному для самодержавства хибному світлі, спрямувати розвиток громадської думки відповідним чином. Всьому, що сталося, «потрібно було надати вигляду «випадкової» і не властивої російському народові події — наносного випадку, який не має ніяких історичних коренів, чужого ладові дворянсько-кріпосного життя, навіки непорушному і благословеному господом богом. Оскільки реальна небезпека для самодержавства глянула в лице самодержцю, необхідно було виставити цю загрозу якраз неіснуючою»⁴⁹. Тому одним з перших розпоряджень Миколи І була вказівка вилучити з донесення Слідчої комісії все те, що мало стосунок до намірів декабристів скасувати кріпосне право, по-новому поділити землю, скоротити строки солдатської служби та ін. Не меншою мірою ця вказівка стосувалась і поезії декабристів, у якій яскраво і виразно були відображені їхні вільнолюбні ідеї, етапи розвитку декабристського повстання. «Підбурливі пісні і вірші»⁵⁰ були залічені до небезпечних злочинів. Створивши Третє відділення — політичну поліцію для боротьби з революційним рухом, Микола І розпочав політику видалення з людської пам'яті будь-яких згадок про декабристів, доклав чималих зусиль до того, щоб їхні думи і справи потонули в темряві забуття.

⁴⁶ Поджіо А. В. Записки, с. 248.

⁴⁷ Там же, с. 247—248.

⁴⁸ Там же, с. 246.

⁴⁹ Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1, с. 7.

⁵⁰ Пoesия и письма декабристов.— Горький, 1984, с. 6.

Історична заслуга висвітлення, першого детального аналізу, систематизації й пропаганди революційної концепції декабризму належить О. І. Герцену, який став пристрасним і невтомним популяризатором заповітів декабристів, публікатором їхніх спогадів. Вважаючи себе спадкоємцем декабристів, він багато зробив для того, «щоб «вирвати з забуття» тих, хто виступав на Сенатській площі», прославити їх як «лицарів з голови до ніг, кованих із чистої криці, воїнів сподвижників»⁵¹.

Важливо, однак, відзначити, що ставлення декабристів до Герцена не відзначалось таким же захопленням⁵². І для цього, звичайно, були свої причини. Істотну роль тут, мабуть, відіграла відсутність особистих контактів між Герценом і декабристами, знайомство з ним лишалось заочним, на основі читання його публікацій. Поджіо чи не єдиний з декабристів, хто особисто знав Герцена. Вони зустрілись у Женеві, і їхні взаємини склались уже інакше порівняно з іншими⁵³.

Зустрічі відбувались у 1864—1866 роках⁵⁴. На цей час до Женеві починає стікатись «молода російська еміграція», що окладалась в основному з колишніх студентів, які брали участь в організації революційних рухів у Росії⁵⁵. Тут же перебували М. О. Бакунін і П. В. Долгоруков (автор памфлетів, спрямованих проти російського самодержавства й аристократії). До «молодої еміграції» належала й група «нігілістів», яка не мала «певних політичних поглядів, а вся програма її зводилась до огульного заперечення минулого Росії... в сучасному, до повного знищення всякого державного і суспільного ладу»⁵⁶. Згодом ця група зблизилась з Бакуніним. Поджіо і Герцен до неї не належали з принципових міркувань.

Від першої зустрічі між Герценом і Поджіо встановились найтепліші стосунки на основі взаємної поваги. «Герцен зустрів Поджіо з тим піднесенням шануванням і захопленням, на яке була здатна його пристрасна натура. Поджіо і собі надто високо цінував величезний публіцистичний таланти Герцена, щоб не відгукнутись гаряче на це зближення»⁵⁷. Згодом їм неодноразово доводилось вести дискусії з тих або інших політичних питань.

Поджіо, який заплатив за свої політичні переконання тридцятьма роками знівеченого життя і раптом опинився в «найяскравішому місці російської еміграції» — в Женеві, нелегко було в усьому розібратись. Щоправда, в Іркутську він зустрічався з засланими петрашевцями — М. О. Спешневим, Ф. М. Львовим і навіть із самим М. В. Петрашевським. Поджіо мав з ними дружні взаємини й взаєморозуміння, адже

⁵¹ Нечкина М. В. Декабристы, с. 177, 178.

⁵² Гессен С. Я. Декабристы перед судом истории (1825—1925).— М.; Л., 1926, с. 162.

⁵³ Тема «Декабристи і Герцен» зачіпається нами у цій статті тільки в аспекті особистих контактів Поджіо з Герценом. В цілому ж вона, охоплюючи один із досить складних і суперечливих періодів вітчизняної історії — процес переходу від дворянського до революційно-демократичного етапу в російському революційному русі — заслугоує, на нашу думку, спеціального розгляду в окремому дослідженні.

⁵⁴ Поджіо справив на Герцена дуже сильне враження. В листі до дітей від 1 січня 1865 р. Герцен писав (цитуються мовою оригіналу.— Ред.): «...утром взшел ко мне очень старый господин, седой и прекрасный — это Поджио, который был из главных деятелей 14 декабря, точно такой же сохранившийся старец, как Волконский. Он был сослан на 25 лет каторги и теперь исполнен энергии и веры. Я был счастлив его посещением». Ще схвильованіше Герцен повідомляє про цю зустріч М. П. Огарьову в листі, написаному наступного дня: «Часов в 11 ... явился старец с необыкновенным, величаво энергическим видом. Мое сердце сказало, что это кто-то из декабристов. Я посмотрел на него и, схватив за руки, сказал: «Я видел ваш портрет». — «Я — Поджио»... Этот сохранился еще энергичнее Волконского... Господи, что за крах людей!» (Герцен А. И. Собр. соч. : В 30-ти т. М., 1963, т. 28, с. 7—8).

⁵⁵ Гессен С. Я. Студенческое движение в начале шестидесятых годов.— М., 1932.

⁵⁶ Белоголовый Н. А. Воспоминания и другие статьи, с. 134.

⁵⁷ Там же, с. 136.

їх зближувала однакова доля і спільні тяжкі випробування сибірської каторги, заміненої амністією 1856 р. поселенням. Однак спадкоємності в розвитку ідей не було. У Бакуніні Поджіо мав антипода як за політичними переконаннями, так і за моральними принципами: «...ліяке зближення і порозуміння між ними було неможливе ні в Іркутську, де вони зустрілись... наприкінці 1858 р., будучи обидва піднагальними, ні ще того менш у Женеві...». Зародження ж і сама «пооява соціалізму на сцені всесвітньої історії XIX ст. ...застали декабристів... у Сибіру...»⁵⁸ і тому не могли зробити істотного впливу на їхній світогляд.

Слід відзначити й ту обставину, що на час перебування Поджіо в Женеві позиції Герцена і його вплив на громадську думку були вже не такі сильні як раніше. До того ж представники передової думки Росії в 1864—1866 рр. стояли на роздоріжжі: підтримувати чи розвінчувати реформи Олександра II? Герцен вважав, що царським реформам не слід довіряти і наполягав на необхідності «вести наступальний рух і роздувати невдоволеність у суспільстві»⁵⁹. Справа, однак, у тому, що Герцен, який давно виїхав з Росії, не мав достатньо чіткого уявлення про умонастрої в середині країни, послуговуючись здебільшого тими повідомленнями, які робили йому однодумці, що приїздили з Петербурга. Поджіо не міг порозумітись з Герценом щодо оцінок політичного життя Росії, оскільки приїхав до Женевы з глибини Росії, де мав змогу переконатись в її невідготовленості до «самодіяльності». Тому й ставлення Поджіо до реформ Олександра II неоднозначне. Спочатку він був прихильником перетворень, а коли вони зайшли в глухий кут, болісно переживав безвихідність становища. З глибокою скорботою він усвідомлював незрілість революційних сил російського суспільства, їхню нездатність взяти керівництво державою в свої руки⁶⁰. Внаслідок цього він не міг підтримувати в той час Герцена в його прагненнях продовжувати викриття діяльності царського самодержавства.

Гарячі суперечки не порушували, однак, почуття революційної солідарності між Поджіо і Герценом. На книзі, подарованій дочці Поджіо Варварі Олександрівні 1865 р., Герцен написав: «Від одного глибокого, глибокого шанувальника Вашого батька на знак пам'яті про Женеву»⁶¹. Від'їжджаючи з Женевы у Флоренцію, Герцен розлучався з Поджіо за дружніх взаємин.

До політичного життя й історичної долі Росії Поджіо ніколи не був байдужим, тому що любив її, свято зберігаючи свої революційні переконання. Однак революційні сили Росії тих часів ще не були готові до достатньо сильних і масових революційних дій, здатних повалити царське самодержавство. Якоюсь мірою розуміючи, що самі лише селянство не може здійснити справжньої революції, яка звільнила б Росію від усіх гнобителів і експлуаторів, Поджіо недооцінював і революційні можливості пролетаріату. Трагізм становища полягав у тому, що, зберігаючи вірність революційним ідеалам, Поджіо не мав в полі свого теоретичного зору тих суспільних сил, які змогли б їх здійснити. В. І. Ленін підкреслював: «В 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянством. З того моменту і до 1881 року... на чолі руху стояли інтелігенти з середнього стану». Однак за всієї самовідданості «своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції,

⁵⁸ Там же, с. 116.

⁵⁹ Там же, с. 136. Звичайно, стан російської революційної думки, як і погляди Герцена цього періоду, були набагато складнішими і суперечливішими, ніж це уявлялось цитованому авторові. З цього питання див., зокрема: Рудницькая Е. Л. Русская революционная мысль. Демократическая печать. 1864—1873 годы.—М., 1984; Володин А. В поисках пути в будущее. Лейтмотив идейного творчества А. И. Герцена.—Коммунист, 1985, № 9, с. 69—78.

⁶⁰ Белоголовый Н. А. Воспоминания и другие статьи, с. 136—137.

⁶¹ Герцен А. И. Собр. соч., т. 28, с. 263.

вони не досягли... Це вдалося тільки революційній боротьбі пролетаріату»⁶².

Про все те, що пов'язане з декабристами, написано багато. Але ця тема невичерпна, і це опонує до все нових досліджень. Суспільно-політичні шукання Поджіо привертають до себе увагу не тільки тим, що стосуються декабриста, який пережив 30 років каторги і наступного поселення в Сибіру. Його революційні погляди знаменні насамперед своєю антисамодержавною спрямованістю, вірністю ідеалам декабризму, пам'яті подій 14 грудня 1825 р., які перевернули не тільки особисте життя Поджіо, життя його однодумців і соратників, а й життя всієї Росії.

* * *

А. В. Поджіо — один из видных деятелей движения декабристов. Вся его жизнь в определенной мере олицетворяет и наиболее характерные черты, и историческую судьбу декабризма как политического движения. Связной между Югом и Севером, Поджіо отразил в своих взглядах как общие, так и противоречивые моменты политического кредо обоих тайных обществ. Радикализм и стремление к действию соединялись в нем с временными разочарованиями, с поисками новых обоснований правоты борьбы.

Испытав на себе все преследования, которым подвергался декабризм, он не изменил его идеалам. Даже тридцатилетняя каторга не сломала в нем революционера, демократа.

Один из немногих из славной когорты декабристов, Поджіо дожил до реформы 1861 года, ожидал увидеть в ней воплощение надежд своих соратников, однако на деле столкнулся лишь с новым обманом и угнетением народа. Поджіо, едва ли не единственному из декабристов, посчастливилось близко познакомиться с теми, кого «разбудило» восстание 1825 года: с Герценом, с «молодой российской эмиграцией» 1860-х годов, собственными глазами увидеть новое революционное поколение, подхватившее знамя борьбы за свободу народа.

⁶² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 298.

В. С. ГОРСЬКИЙ

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ КУЛЬТУРІ XII ст.

(Стаття друга)

Однією з характерних особливостей давньоруської культури в цілому є яскраво виражена політична спрямованість. Думка діячів культури Київської Русі завжди зосереджена на осмисленні політичних проблем, що поставали у процесі розвитку тогочасного суспільства. Характеризуючи з цього погляду проблемний склад філософської думки давньої Русі, ми виявляємо в ній переважання інтересу до історіософської тематики, в ході осмислення якої здійснюється теоретичне обґрунтування завдань поточної політики¹. Ось чому Д. С. Ліпхачов, розглядаючи давньоруську літературу, підкреслює, що її «можна розглядати як

¹ Горський В. С. До характеристики філософсько-історичних уявлень в культурі Київської Русі.— Філософ. думка, 1984, № 3, с. 76—88.

літературу однієї теми і одного сюжету. Цей сюжет — світова історія, і ця тема — сенс людського життя»².

«Слово о полку Ігоревім» становить у цьому розумінні типовий продукт тогочасної культури. Автора «Слова» хвилює насамперед те, що стосується сучасної йому політичної ситуації, і саме в її зображенні виявляється його світоглядна концепція, де особливе місце посідає своєрідне розуміння історії. Історія Вітчизни утворює тло, на якому проступає та чи та подія в авторській інтерпретації.

Історичний підхід давав необхідний масштаб для оцінки події, екстраординарність якої визначалась відсутністю аналога в минулому. Так, «рать» Ігоря проти половців характеризується в «Слові» як така, якої «не слышано» на Русі.

Але співвіднесення сучасності з історією для автора пісні про похід Ігоря цим не обмежується. В давньоруській історії він шукає глибинні причини описуваних подій. Тут, мабуть, можна побачити не так спільне, як відмінне в його підході до історії порівняно із способом осмислення її давньоруськими літописцями того ж таки часу. Для останніх події земної історії ніколи не були тією кінцевою інстанцією, до якої слід звернутись у пошуках причин певного явища. Найвищою причиною всього, що діється на землі, вважалось «провидіння боже». Саме з позицій християнського провіденціалізму розцінюється в літописах і поразка Ігоря. Характерно, що і в Іпатіївський, і в Лаврентіївський літописи, за всіх відмінностей в оцінці походу Ігоря (відмінностей, зумовлених різними політичними орієнтаціями літописців), введено поширене в давньоруській писемності «Поучение о казнях божних», котре зрештою й використовується для пояснення причин події. «И се богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганяныя»³, — пояснює автор Київського літопису, що входить до складу Іпатіївського списку. «Се же... здѣяся грѣхъ ради нашихъ, зане умножишася грѣси наши и неправды. Богъ бо казнить рабы своя напастыми различными...»⁴, — втворює йому Лаврентіївський літопис.

В пошуках причин поразки Ігорєвого походу автор «Слова» не відчуває потреби полишити поле реальної людської історії й поринути думкою в сферу трансцендентного «божого промислу». Історія Русі для нього — достатня інстанція в оцінці як масштабу події, так і її причин. Історія землі Руської, яку, згідно зі світоглядом автора «Слова», уособлюють князі руські, виступає в поемі обов'язковим контекстом розповіді про події сучасності. Діяльність князів «молодих» оцінюється в зіставленні з князями «старшими». Вже в зачині поеми, протиставляючи ове творче кредо «вѣщему» Бояну, який співав славу своїм сучасникам — «старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскыи, красному Романови Святъславличю», автор відзначає, що темою його «трудної повісті» буде не лише сучасна йому дійсність. Він збирається розпочати «повѣсть сню отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря». Ця ж установка, тобто зображення подій сьогодення на основі їх пояснення подіями минулого, і завершує «Слово»: «пѣвше пѣснь старымъ княземъ, а потомъ молодымъ пѣти!». Отже, діла «молодих» князів мають розглядатись у зіставленні з «старими». У «Слові» згадується 44 давньоруські князі і княгині, які представляють вісім поколінь, що правили на Русі протягом двох століть, починаючи від Володимира Святославича. 16-ти князів, належних до перших чотирьох поколінь, вже на той час не було в живих. Отже, сучасниками походу є 28 князів і княгинь, згадуваних у «Слові». Саме їхня діяльність зіставляється з ділами дідів і прадідів, аж до пращура їх Володимира.

² Лихачев Д. С. Великое наследие.—М., 1979, с. 11.

³ Памятники литературы древней Руси. XII век.—М., 1980, с. 360. Далі «Слово о полку Ігоревім» цитуватиметься за цим виданням (с. 373—387).

⁴ Там же, с. 370.

Проте княжінням Володимира Святославича хронологічна глибина руської історії, як вона представлена в «Слові», не вичерпується. В поемі згадується й давніший час — загадкові «вѣци Трояни» і «время Бусово». Що ж пов'язує між собою представників давньоруської історії, згадуваних у «Слові»? Який принцип лежить в основі звернення автора до днів минулих в пошуках причин сучасних йому подій?

Навіть побіжний погляд дозволяє побачити у «Слові» відбиток типової для XII—XIII ст. генеалогічної самосвідомості, яка лежить в основі історіософської позиції автора поеми. Історія уявляється йому ареною стосунків між родичами. З одного боку, спадщина «дідів» пов'язується із здобутками «онукув»; з другого — дійсність оцінюється з погляду сімейно-родових відносин між старшими, молодшими й рівними — «батьками», «синами» та «братами».

Дослідники вже давно відзначали характерний для «Слова» «внучатий» принцип зіставлення діяльності сучасників автора поеми з їхніми предками. Цей принцип лежить в основі оцінки князів — героїв «Слова»: Ігор — «внук Ольгов»; його соратники — «Ольговичи», тобто нащадки Олега Святославича (діда Ігоря). Себе автор зображує «онуком» Бояна («Пѣти было чѣсьнь Игоревн, того внуку») ⁵. Боян, у свою чергу, є «Велесовь внуче». Якщо Велес — це прадід автора «Слова», то Дажь-Бог — «дід» Ольговичів, які «Дажь-Божа внуки». Не лише люди, а й сили природи — «онуки» давніх слов'янських богів. Вітри — це не що інше як «Стрибожи внуци».

Якщо «внучатий» принцип лежить в основі відношення «предки — нащадки», то стосунки між сучасниками визначаються за «батьківським» та «братнім» принципом. Ігор — син Святославів, Володимир Мономах — син Всеволода, рязанські князі — «сыни Глѣбовы» і т. ін. Разом з тим всі соратники — це брати. Такими є союзники Ігоря. Святослав Київський, звертаючись до князів, сумує: «не вижду... брата моего Ярослава», «не бысть ту брата Брячеслава». До цих ж «братніх» стосунків вдається автор «Слова», підкреслюючи етичну неспроможність політики давньоруських князів, що породжувала розбрат і усобиці між ними: «...рекоста бо брать брату: «Се мое, а то мое же».

Сказане дозволяє вбачати в «Слові» відображення родової свідомості, яка лишалась ідеологічною реальністю в духовній культурі Київської Русі ще в XII і в XIII ст. Вироблене в умовах родових відносин уявлення про «колективну особистість», коли індивід не мислиться поза родом, до якого він належить, виявляється надзвичайно живучим. Але й у XII ст., а тим паче в наступні часи, згадані ідеологічні реалії не лишаються незмінними. Вже у «Слові» відбувається істотна трансформація породженого родовою свідомістю «генеалогічного принципу» в підході до історії. Зміни стосуються насамперед змістового навантаження названого принципу, чим, зрештою, й зумовлюються особливості бачення історії автором пісні про Ігорів похід.

Послідовне проведення генеалогічного принципу передбачає усвідомлення безперервності родинного зв'язку, в якому дідівська спадщина через батьків передається дітям. У межах такого погляду діди виступають засновниками традиції, онуки — її сучасними спадкоємцями, а батьки — реальними охоронцями, тією опосередковуючою ланкою, завдяки якій онуки прилучаються до традиції роду. Саме так осмислюється генеалогічний принцип в XI — на початку XII ст. у давньоруській суспільній думці. Іларіон у «Слові о законі и благодати», вихваляючи Ярослава, підкреслює, що славу предків він сприйняв від свого батька — Володимира. Тому «хвали» на адресу Ярослава та його

⁵ На цій підставі в літературі, вперше О. О. Потєбінею, висловлювалось припущення, що автор «Слова» насправді був онуком Бояна. Див., зокрема: *Щепкина М. В.* О личности певца «Слова о полку Игореве». — *Тр. Отд. древнерус. лит. / Ин-т рус. лит. АН СССР*, 1960, т. 16, с. 73—79.

діяльності передає «слава», яку Іларіон співає батькові Ярослава Мудрого Володимирі Святославичу. Володимир Мономах у «Поученні» знову-таки говорить про те, що було «при умных дедех наших, при добрых и при блаженных отцих наших». Традиційна лінія генеалогічного зв'язку, отже, має підкреслено «патріархальний» характер, де батько виступає реальним родоначальником, котрий зберігає і передає наступним поколінням спадщину предків.

Саме ця, найважливіша, «батьківська» ланка генеалогічного зв'язку випадає з тієї картини історії давньої Русі, яку відтворює автор «Слова». Події минулої історії, що описуються в «Слові», належать до другої половини XI ст. Останнім за часом життя князем, згаданим в історичному розділі, є Володимир Мономах, який помер в 1125 році. Що ж до діяльності батьків, яка відбувалась саме після 1125 року й прямо передувала походу Ігоря, а також подіям, з нею пов'язаним, — про це у поемі немає жодної згадки. На діла «дідів» автор «Слова» дивиться «через голови батьків». З восьми поколінь князівських династій, що утворюють хронологічну канву подій, згадуваних у «Слові», реально в поемі «присутні» перші чотири і три останні — «діді» й «онуки». П'яте покоління, покоління «батьків», по суті вилучене з лінії генеалогічного зв'язку героїв «Слова» з їхніми історичними попередниками. Цей факт не раз відзначався дослідниками⁶. Пояснюючи названу особливість, А. М. Робінсон зазначає, що вона відповідала тому рівневі розвитку державності, «коли функції реальних родоначальників переходять до союзенів, котрі не втратили ще генеалогічних зв'язків, але вже не залежать від їх природної послідовності»⁷.

Відступ від архаїчного генеалогічного принципу виявляється ще наочніше, якщо проаналізувати спосіб функціонування в тексті «Слова» понять «дід», «батько», «брат» тощо.

Поняття «діді» об'єднує найвіддаленіших у часі попередників героїв «Слова», які, строго кажучи, не були їхніми онуками. Відносно «старого Ярослава» — Ярослава Мудрого (не кажучи вже про Володимира Святославича) — сучасні авторові «Слова» князі є праправнуками (Святослав Київський, Ігор та ін.) і навіть прапраправнуками (Рюрик і Давид Ростиславич). Святослав Київський — лише старший двоюрідний брат Ігоря і Всеволода, але автор «Слова» називає його «отець ихъ», підкреслюючи не родослов'я, а державне старійшинство князя Київського. Так само «братами» в «Слові» названо всіх, хто перебуває в рівному соціальному відношенні, незалежно від ступеня близькості родинних стосунків.

Як бачимо, генеалогічний принцип осмислення історичних подій у свідомості автора «Слова» зазнає певної видозміни. Зберігаючи понятійну систему, вироблену в межах цього принципу, автор вкладає в неї інший зміст, відповідний способowi мислення, панівному в епоху феодалічних відносин. Змінюється й характер ставлення до минулої історії. Вона цікавить автора «Слова» не так з погляду генеалогічної лінії спадковості, а як «матеріал» для зіставлення минулого й сучасного, на підставі якого здійснюється оцінка й причинне пояснення подій сучасної йому дійсності.

Чим же знаменний той шар давньоруської історії, до якого чимраз звертається співець Ігорового походу? Якого сенсу набуває минуле в контексті бачення історії, представленого в «Слові»?

У давньоруській історії увагу автора «Слова» привертає шар подій від кінця X ст. (від «старого Володимира») до початку XII ст. (князіння Володимира Мономаха). Такі граничні точки відліку. Го-

⁶ Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — Ист. зап., М., 1948, вып. 25, с. 99—100; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. — Л., 1978, с. 56.

⁷ Робинсон А. Н. Литература древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв. — М., 1980, с. 306.

ловний інтерес, як вже зазначалось, спрямовується на другу половину XI ст. Якщо поглянути на весь період давньоруської історії, охоплений «Словом», то чи не найхарактернішою його рисою виявляється те, що він позначений відносно цілісним існуванням давньоруської держави. Це доба розквіту ранньофеодальної монархії, пов'язаного з діяльністю Володимира Святославича. Остаточно здійснюється злиття півтора десятків східнослов'янських племінних союзів в єдину державу. Реформа релігії, енергійні заходи для оборони країни від печенігів — ось у чому полягав історично прогресивний характер діяльності Володимира Святославича. «Епоха Володимира, — відзначає Б. О. Рыбаков, — була часом, коли розквіт феодальної держави, її організуюча сила ясно відчувалась усіма, а внутрішні суперечності ще не виявились, не загострились достатньою мірою. Тому природною є ідеалізація Володимира і його княжіння як у придворних літописців, так і у церковних письменників, і в народному билинному епосі»⁸.

У суспільній думці давньої Русі вже з кінця XI ст. складається уявлення про час княжіння Володимира Святославича як своєрідний еталон, ідеал, у порівнянні з яким наочніше поставали негативні риси в житті феодального суспільства пізнішого часу. Міжособистий розбрат, пріоритет егоїстичних устремлень над загальнодержавними інтересами, загострення соціальних суперечностей феодального суспільства — всі ці реалії давньоруської держави кінця XI і ряду наступних століть дістають негативну оцінку саме в контексті протиставлення «дня сьогоднішнього» — «часам минулим», князів нинішніх — «князям першим». Такий настрої пронизує, зокрема, передмову до літописного зводу 1093—1095 рр. Розпочинаючи оповідь, «како быша древнии князи и мужие их и како обарааху Русьския земля и иные страны приимаху под ся», літописець спеціально підкреслює: «Ти бо князи не събирааху многа имения, ни творимых вир, ни продажь вьскладааху на люди: но оже будяше в правая вира, и ту вьзьма даяше дружинне на оружие. А дружина его кормяхуся, воююще иные страны и биющеся, а рькуще: «братие! потягнем по своемь князи и по Руськой земли»⁹.

Аналогічний мотив наявний і в «Слові о полку Ігоревім». Міжособистий розбрат, що призвів зрештою до перемоги половців, — ось що, на думку автора «Слова», відрізняє час нинішній від часу минулого. Узагальнюючи результат зіставлення сучасності з часом «перших князів», автор «Слова» з сумом резюмує: «О, стонати Руской земли, помянувшє прѣвую годину и прѣввых князей!»

І все ж лише таким протиставленням не вичерпується ставлення автора «Слова» до «днів минулих».

По-перше, час «перших князів», як період, коли їхня політика впливала з інтересів єдності держави, з піклування про зростання її могутності і обороноздатності, не лише протиставляється сучасній співцеві Ігорового походу дійсності, а й зіставляється з нею. Носієм ідей, співзвучних тим, що панували в ідеалізованій давнині, виступає не менш ідеалізований образ князя Київського Святослава. Його «золоте слово» — це патетичний заклик до єдності, звернений до руських князів. Не лише слова, а й діла Святослава постають у поемі в явній гіперболізованому, героїзованому вигляді. «Грозный великий Киевский» Святослав «притрепаль» полки половецькі, він «наступи на землю Половецкую, притопта хльми и яруги, взмути рьки и озера, иссуши потоки и болота». Славу йому співають «нѣмци и венецици., греци и моравя». Образ Святослава як великого князя Київського, поборника єдності держави, розростається до велетенських розмірів мі-

⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. — М., 1963, с. 60—61.

⁹ Изв. Отд. рус. яз. и словесности Рос. акад. наук. — Спб., 1909, т. 13, кн. 1, с. 264—265.

фічного богатиря, нарівні з героями народних билин про славні часи «Володимира Красне Сонечко». Наче билинні Ілля Муромець і Микула Селянинович, він «яко вихрѣ, выторже» «поганого Кобяка» з лукомор'я від його залізних полків, «и падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ, въ гридницѣ Святославлю».

Серед сучасних дослідників немає одностайності в оцінках реальної значущості фігури Святослава Всеволодовича Київського. Б. О. Рибаків вважає, що «в 1183 році ще до блискучих перемог над половцями Святослав Всеволодович Київський став грізним і великим, яким назвав його автор «Слова о полку Ігоревім»¹⁰. На думку Д. С. Лихачова, «в дійсності Святослав «грозним» не був: він володів лише Києвом, ділячи свою владу з Рюриком, який володів іншими київськими містами. Святослав був одним із найслабших князів будь-коли в Києві»¹¹. Нарешті, А. М. Робінсон називає його «князем другорядним»: він «значніший, ніж його брат Ярослав, двоюрідні брати Ігор і Всеволод Буй-Тур, але менш значний, ніж, наприклад, Всеволод Юрійович чи Роман Мстиславич»¹².

Але хоч якою була б міра дійсної відповідності образу Святослава в «Слові» його реальному історичному прототипові, безсумнівним є те, що для творця поеми сучасний йому стан справ у давньоруському суспільстві не є лише однозначною деградацією порівняно з «днями минулими», як вважав, наприклад, автор передмови до літописного зводу 1093—1095 рр. Час «перших князів» у «Слові» виступає не лише еталоном, якому однозначно і негативно протистоїть сучасність, а й предметом для зіставлення, що дає змогу виявити в давньоруській дійсності кінця XII ст. ті сили, які спадкують позитивне начало, започатковане «першими князями».

Важливо також, що давнина зображається автором «Слова» зовсім не у вигляді ідеального «золотого віку». В минулому він бачить не саму тільки позитивну традицію, успадковану найдостойнішими з нащадків. Можна навіть сказати, що в історичних відступах «Слова» цьому позитивному началу відводиться незначне місце. Адже головний позитивний герой сивої давнини — «старий Володимир» — чи не найменш визначений персонаж серед історичних осіб, згадуваних у «Слові». Не випадково дослідники й досі не дійшли згоди відносно того, кого мав на увазі автор поеми, говорячи про «старого Володимира». Якщо О. В. Соловйов, Д. С. Лихачов вважають, що у відповідних місцях «Слова» йдеться саме про Володимира Святославича, то на думку В. Ф. Ржиги, Б. Д. Грекова, М. К. Гудзія, О. С. Орлова, Б. О. Рибаків — про Володимира Мономаха. Як видається, у цій полеміці рацію мають прихильники першої з точок зору. «Старий Володимир», — пише Д. С. Лихачев, — це давній, віддалений Володимир, це крайня межа кругозору співця. Ніяк не можна тут поставити Володимира Мономаха, тому що в наступному тексті весь час згадуються князі XI ст. (наприклад Всеслав) і події, що відбувалися до Володимира, і не згадується жодна подія, що відбулась після його смерті у 1125 р. Тому фраза «від старого Володимира до нинішнього Ігоря» не мала б жодного сенсу, якщо під нею розуміти нетривалий проміжок часу від 1125 до 1185 р., нічим не відзначений у «Слові»¹³.

Але лишається фактом, що співця походу Ігорева, коли він звертається до сивої давнини, цікавить не тільки і навіть не стільки «старий Володимир». Головний персонажі історичного розділу «Слова» — два авантюристичні князі, зачинщики міжкнязівських усобиць — Олег

¹⁰ Рибаків Б. А. «Слово о полку Ігореве» и его современники. — М., 1971, с. 157.

¹¹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Ігореве» и культура его времени, с. 128.

¹² Робинсон А. Н. Литература древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв., с. 255.

¹³ Лихачев Д. С. «Слово о полку Ігореве» и культура его времени, с. 73.

Святославич («Горнславич», як називає його автор «Слова») і Все-слав Полоцький, а центральними подіями, пов'язаними з цими князями, у поемі є битва на Нежатинній Ніві у 1078 р. і на Немзі у 1067 р.

Під час битви на Немзі Ярославичі розбили військо Всеслава. Це поклато початок уособиці між Ярославичами та Всеславичами, послабило руських князів і призвело до першого масового нашестя половців на Русь. Битва на Нежатинній Ніві — один з трагічних епізодів уособиці, в якій Олег Святославич і Борис Вячеславич були розбиті об'єднаними силами чотирьох князів: Ізяслава і Всеволода Ярославичів та їхніх синів Ярополка Ізяславича і Володимира Всеволодовича. У битві загинули Ізяслав і Борис. З неї починається історія уособиці між Ольговичами та Мономаховичами, що давалася взаки і в часи походу Ігоря. Ця битва знаменна її з погляду історії відносно Русі з половцями. Вперше вони прийшли на Русь як союзники Олега Горнславича у цій битві.

Отже, в минулому автора «Слова» передусім цікавлять «пръвхъ временъ уособиць», події, що започаткували розбрат між руськими князями, послабили обороноздатність країни і тим самим передували трагедії походу Ігоря. Це дозволяє зробити висновок про певною мірою діалектичне розуміння автором «Слова» суперечностей, які визначали перебіг подій давньоруської історії. Його не задовольняє просте протиставлення позитивного минулого негативному сучасному. На кожному етапі давньоруської історії він прагне виявити його глибинну суперечність, що бере початок в давнині і відтворюється сучасністю. Тим самим визначається і головний стимул, який спонукає звернутись до днів минулих: у них автор шукає витокки явищ, характерних для сучасної йому дійсності.

Ідеал початку, «начала» відіграє вирішальну роль в давньоруських історіософських уявленнях. Підкреслений інтерес до питання, «откуда есть пошла» (такими словами відкривається «Повість временних літ») та чи інша подія, ґрунтується на своєрідному розумінні «начала» як «закону». Характеризуючи такого типу погляд на «начало», притаманний архаїчній свідомості, С. С. Аверинцев відзначає: «Начало» — не просто часова точка відліку, але певне лоно предковичності, основа, принцип і першопочаток. Воно не тільки було, а немовби продовжує існувати і співіснувати з сучасним як особливий рівень буття, на якому все «правильно», тому людина, яка бажає діяти «правильно», зобов'язана звертатися з «началом» як зразком. У цьому корінна співвіднесеність уявлень про «закон» і про «начало», так що неможливо говорити про перший, не звертаючись до другого»¹⁴.

Саме в плані такого тлумачення стає зрозумілим звернення до минулого й вибір автором пісні про Ігорів похід подій цього минулого. Вісь часу йому уявляється не у вигляді горизонталі, що з'єднує минуле, сучасне і майбутнє, а скоріше вертикалі, в якій «передні» події минулого не спливають у небуття, лишаючись тільки в пам'яті нащадків, а пересуваються по осі вгору, до іншого рівня буття, яке характеризується вічністю, стаючи тим самим «законом», «началом» сьогоденних подій. Мабуть, саме так слід розуміти автора «Слова», коли він говорить, що Боян опісував сучасні йому події, «свивая славы оба полы сего времени». Слава цього часу має «оба полы» — складається з двох половин: «передньої» події, котра покладає «начало», переходячи у вічність і тим самим зберігаючи свою актуальність в «сей час», і «задньої» події, яка в ділах нащадків походить від цього «начала». «Перше діло» — добре чи погане — існує вічно. Воно — наче дзвін, який є і тоді, коли мовчить. Онуки своїми ділами «калатають» у цей дзвін, щоб співістити про його буття, вони — «поновлювачі» минулої «слави» чи «хули», тих «начальних» подій, які утворюють своєрідні

¹⁴ История всемирной литературы. М., 1983, т. 1, с. 278.

«стовпові конструкції буття» (Ю. Лотман). «На зразок того,— пише він, — як текст, що має на сторінці книги позачасове буття, в процесі читання реалізується як вже прочитаний, такий, що читається або читатиметься, текст світової історії для середньовічної свідомості існує в своєму глибинному бутті поза часом і лише поновлюючись у людських вчинках, які реалізують його, дістає часову послідовність»¹⁵.

«Слава» давньої Русі започаткована «дідами». «Онук» своїми діями можуть бути гідними наступниками, поновлювачами її, вони дзвонять «в прадѣдню славу», «притрепа (підтримують) славу дѣду своєму», але можуть і недостойно з нею поводитись — «выскачисте из дѣдней славѣ», «расшибе славу Ярославу». Такий погляд передбачає активність не лише тих, хто закладав вічне «начало», а й наступників, «поновлювачів» справ своїх предків. Це дозволяє говорити про діалектичне розуміння автором «Слова» співвідношення історії і вічності, про його прагнення гармонійно поєднати віру в одвіку встановлену структуру світу з утвердженням свободи волі особистості, що діє в цьому світі. Сказане дозволяє уточнити й характеристику уявлень про структуру буття, яким воно вмальовується в «Слові».

Два рівні буття вже згадані — рівень актуальний, на якому відбуваються сучасні співцеві події, і «вічний» рівень, на якому закладено їх початок, період від «старого Володимира» і «старого Ярослава» до міжусобних війн пори «Ольга Гориславича». Але, крім цього, в «Слові» подибується ще один рівень, який утворюють загадкові часи Бусові й віки Троянові. В сучасній дослідницькій літературі немає одностайності у питанні про загадкових Буса і Трояна, з іменами яких пов'язується уявлення про верховний рівень буття в структурі вітчизняної історії. Висловлювались припущення, що це ватажок аптів Бооз і римський імператор Троян або якийсь давньоруський князь чи слов'янський бог з таким самим ім'ям.

Не вдаючись у деталі відзначеної розбіжності, підкреслимо спільний момент: йдеться про найдавніший час, від якого, згідно з уявленнями автора «Слова», бере початок земля Руська та її історія. Цей період, власне, й утворює третій, найвищий шар у загальній картині давньоруської історії, як вона постає у «Слові о полку Ігоревім». Тут — остання межа тих «начал», до яких автор поеми вважає за необхідне звернутись у пошуках причин сучасних йому подій.

Характерно, що, спиняючись на цьому рівні, автор «Слова» не відчуває потреби вдаватись до сфери потойбічних, надприродних, божественних сил у пошуках кінцевої причини земної історії. Історія відбувається на землі. І тут, у земних вчинках реальних людей, він вбачає джерела наступних подій. Сказане не спростовує факту, що в пошуках першопричин та «зачинателів» «віддається належне» персонажам язичеського пантеону. Для часів створення «Слова» характерна позиція, від якої не відступає й автор поеми: язичеські боги вважаються не ким іншим як обожненими предками. Тим самим в контексті розгляду історіософських уявлень автора «Слова» актуалізується питання про місце християнського світогляду в системі чинників, що формують концепцію стосовно Ігорового походу і ширше — визначають специфіку давньоруської культури, органічним продуктом якої було «Слово».

Реалії давньослов'янської міфології надзвичайно яскраво представлені в поемі — пам'ятці культури, створеній через два століття після введення християнства як державної релігії на Русі. Ця особливість, звичайно, привертала до себе увагу протягом усього періоду дослідження «Слова». Спроби пояснити її були найрізноманітніші. На думку одних, «Слово» — суто язичеський твір, а ті незначні домішки християнства, які проглядають у ньому, — результат зловмисної діяль-

¹⁵ Лотман Ю. М. «Звонячи в прадѣдню славу». — Учен. зап. Тарт. ун-та. 1977, вып. 414. Тр. по рус. и слав. филологии, 28. Литературоведение, с. 99.

ності пізніших монахів-переписувачів тексту. Австралійський славіст С. Леснов (Парамонов), наприклад, прямо заявляв, що це додатки монахів-переписувачів, яких не могло не шокувати повне замовчування християнства, що вставки шістнадцяти білими нитками, особливо в кінці — про «хрестьян», котрих перед тим у «Слові» не згадано жодним словом¹⁶.

А проте ще на зорі досліджень «Слова» О. С. Шишков доклав чимало зусиль, щоб «християнізувати» цю пам'ятку давньоруської культури. Зовнішніми і чужими щодо концепції автора «Слова» проголосувались «язичницькі» елементи, джерелом яких, начебто, була творчість Бояна. Заява ж на початку пісні про те, що вона співатиметься «не по замышленню Бояню», буцімто саме й засвідчує неприйняття автором «Слова» цього Боянового язичництва. «Можливо, — писав О. С. Шишков, — сочинитель розуміє під сими словами, що йому, яко належному до часів християнства, не всі ті вигадки користати пристойно, що їх користав Боян, живучи в часи ідолопоклонства»¹⁷.

Досвід сучасного вивчення «Слова» засвідчує явну хибність таких однобічних оцінок. Методологічним джерелом для розв'язання знаменої суперечності є вказівка К. Маркса, яка спрямовує увагу до аналізу взаємодії християнського світорозуміння і фольклорно-міфологічного світогляду давніх слов'ян як двох факторів, «на перетині» яких формується давньоруська культура і, відповідно, позиція автора «Слова». «Уся пісня, — писав К. Маркс, — має героїчно-християнський характер, хоч язическі елементи виступають ще дуже помітно»¹⁸.

Звичайно, Велес і Дажь-Бог, Див і Діва Обида, Карна і Желя та ін. є повноправними персонажами пісні про Ігорів похід. Більше того, на відміну від переважної більшості (а може й усіх) як релігійних, так і світських творів тієї й більш ранньої пори, у «Слові» абсолютно відсутні цитати з церковних християнських текстів. І все ж це не дає підстави заперечувати певний вплив християнства на світогляд його автора. Відповідно до християнського світорозуміння «Ігореві князю богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую», боротьба руських воїнів проти половців є боротьбою «хрестьяни на поганьяя пляки», шасливе своє повернення з полону Ігор відзначає в «святѣй Богородици Пирогощей». Християнський шар у концепції «Слова» надзвичайно тонкий, він здебільшого поступається місцем реаліям фольклорно-міфологічних уявлень давніх слов'ян. Проте він існував як безперечний факт давньоруської культури кінця XII — початку XIII ст. і позначився на концепції автора «Слова» — одного з яскравих представників цієї культури. І з цього погляду «Слово», за всієї його унікальності, знову ж таки типовий витвір своєї доби.

Якщо розташувати пам'ятки давньоруської писемності за хронологічним принципом, можна виявити тенденцію наростання елементів нехристиянського змісту, запозичених із стихій усної народної творчості, де протягом усієї історії Київської Русі зберігалася пам'ять про міфологічні уявлення давніх слов'ян. Початок цього процесу в давньоруській культурі дослідники пов'язують з діяльністю представників другого-третього покоління після введення християнства на Русі (кінець XI — початок XII ст.). Цей процес розвивається по висхідній лінії, кульмінаційною точкою якої можна вважати «Слово о полку Ігоревім». Зазначена тенденція стосується не лише історії давньої Русі, а й виявляється у «загальноєвропейському відродженні язичництва у XII ст.»¹⁹. Однією з причин цього, на думку відомого славіста

¹⁶ Див.: Леснов С. Слово о полку Игореве. Паризь, 1951, вып. 2, с. 179.

¹⁷ Шишков А. С. Сочинения и переводы, издаваемые Российскою академией. Спб., 1805, ч. 1, с. 83—84.

¹⁸ Маркс К. Лист Ф. Енгельсу, 5 березня 1856 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

¹⁹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени, с. 27.

Р. О. Якобсона, було те, що язичництво вже не становило реальної загрози для християнства, а це припускало більш-менш помірковане ставлення церковників до його пережитків у народній свідомості²⁰.

Звичайно, це так. Але потрібно ще з'ясувати, чому через 200 років після введення християнства на Русі згадані пережитки, до того ж у такій значній мірі, збереглися і визначали зміст тогочасної суспільної свідомості. Відповідь на це питання дає змогу уточнити реальне значення християнства в історії давньоруської культури.

Від самого початку введення християнства воно дістало на Русі потужну опозицію з боку культури, що зросла на ґрунті народної свідомості. Жорстока боротьба проти цієї культури супроводить історію християнства на Русі від перших її кроків як державної релігії. Але остаточної перемоги в цій боротьбі християнська церква не здобула ні в XI, ні в XII, ні в XIII ст. У своїй реальній суті культура Київської Русі піколи не була однозначним монологом, що надихався виключно християнською доктриною. Протягом усієї своєї історії вона демонструє різноманітні варіанти взаємодії християнського світорозуміння з народним світоглядом, що корінням своїм сягав прадавніх слов'янських уявлень. У різних творах результат такої взаємодії був неоднаковий, але так чи інакше сама взаємодія відображена в переважній більшості їх. Мірою прилучення до писемної творчості дедали ширших кіл діячів давньоруської культури посилюється відображення того рівня суспільної свідомості, де наявні елементи саме неортодоксального (з погляду християнської доктрини) світобачення. Яскравим прикладом цього явраз і є «Слово о полку Ігоревім».

Ось чому глибоко помилковим є уявлення, яке сьогодні намагаються ширити клерикальні організатори кампанії для «відзначення» 1000-ліття введення християнства на Русі, твердячи, що перший день офіційного християнства став останнім днем язичництва, що весь культурний прогрес Київської Русі начебто однозначно визначався християнською доктриною. Звичайно, сам по собі акт введення християнства відповідав потребам прогресивного розвитку тогочасного давньоруського суспільства. «В умовах формування феодальних відносин,— відзначається у книжці «Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду»,— введення християнства на Русі було, безперечно, прогресивним явищем. І не лише в тому розумінні, що сприяло зміцненню історично прогресивних суспільних порядків, але й у тому, що воно в непрямий спосіб збагачувало духовну культуру Київської Русі моральним, художнім, частково філософським досвідом античної і ранньофеодальної культури Візантії»²¹.

Отже, християнство не було єдиним чинником розвитку давньоруської культури, до того ж його роль у цій культурі аж ніяк не обмежується щойно відзначеним позитивним моментом. І щодо останнього досвід «Слова» досить показовий.

Давньоруську культурну спадщину спіткала нелегка доля. Часи лихоліття, пережиті нашим народом протягом його багатовікової історії, призвели до загибелі більшості безцінних писемних свідчень яскравої доби, позначеної розквітом культури Київської Русі. Що ж до тих нечисленних пам'яток, що збереглися до наших днів, то порівняно з ними доля «Слова» вражає своїм драматизмом: більшість з них дійшла до нас хай не в оригіналі, то принаймні в кількох списках, а спроби відшукати хоча б один список «Слова о полку Ігоревім», крім випадково виявленого О. І. Мусінім-Пушкіним, не дали позитивних результатів. Списків же цих, певно, було чимало. Адже протягом багатьох століть «Слово» знає й шановане на середньовічній Русі. До

²⁰ Див. там же.

²¹ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения.— Киев, 1984, с. 47.

нього звертаються, його цитують, під його впливом з'являються нові твори, у тім числі й відома «Задонщина». Та й чи єдиним у своєму роді було «Слово о полку Ігоревім»? Цілоком імовірно, що існували й інші, не менш яскраві витвори давньоруських геніїв. Але сьогодні щодо цього можна лише висловлювати здогадки. Проте, коли ставиться питання, чому в загальній трагічній долі більшості пам'яток давньоруської писемності найтрагічніша випала кращим з них, не можна обійти мовчанкою роль у цьому православної церкви. Ще в 1843 році, друкуючи в № 12 «Москвитянина» рецензію на видання Іпатіївського літопису, С. П. Шевириков, принагідно згадуючи долю «Слова», зазначив, що збереглося воно в єдиному списку, мабуть, тому, що не мало виключно християнського характеру, несло на собі явні сліди язичництва і написане було з політичною, а не з релігійною метою.

* * *

Аналіз проблем, зв'язаних з реконструкцією представлений об історії в філософській концепції «Слова о полку Ігореве», дозволяє зробити висновок, що історія для автора «Слова» виступає прежде всего в якості фону, даючого необхідний масштаб для оцінки сучасних йому подій. В історії усматрюється джерело глибини причин, обумовлюючих і пояснюючих події, описувані в поемі. В цьому відношенні позиція автора «Слова» відрізняється від провиденціалістського розуміння людської історії. В пошуках основних земних подій автор «Слова» не відчуває потреби в апеляції к «божественному промислу». Сучасні йому події порівнюються ним з діями предків, що дозволяє говорити об відображенні в концепції «Слова» характерного для родового свідомості «генеалогічного принципу» в підході к історії. Однак цей принцип суттєво трансформується згідно з ідеологічними реаліями суспільної життя давньоруського суспільства кінця XII в.

В зв'язі з цим заслуговують уваги дві особливості: а) лінійна генеалогічна зв'язь утрачує присущий їй «патриархальний» характер, вель в історичному розділі «Слова» по суті немає апеляції к діям «отців»; б) понятний апарат, вироблений в рамках генеалогічного принципу, наповнюється принципово відмінним змістом, відображаючи соціальні відносини епохи феодалізму. Обращаючись к минулому, автор «Слова» прагне виявити «початок» сучасних йому подій. В зв'язі з цим в статті характеризуються уявлення о відношенні історії і вічності, о структурі історичного буття, властиві «Слову».

Аналіз світоглядно-філософських ідей «Слова» дозволяє розглядати його як пам'ятник національної культури, відобразивший боротьбу християнського і фольклорно-міфологічного, народного світоглядів — боротьбу, не припинявшуся на протязі всієї історії Київської Русі.

А. І. КОЛОДНА, А. М. КОЛОДНИЙ

АТЕЇСТИЧНІ ПОГЛЯДИ О. О. ПОТЕБНІ

(До 150-річчя від дня народження вченого)

Олександр Опанасович Потебня (1835—1891) належить до тих визначних представників вітчизняної науки, чия діяльність за своїм значенням виходить за межі їхнього внеску в розвиток певної галузі знання, лише помітний слід в історії розвитку всієї суспільної думки.

Життєвий шлях Потебні небагатий зовнішніми подіями: закінчив Радомську гімназію (Польща), а потім історико-філологічний факультет Харківського університету, з яким пов'язана вся його наступна нау-

кова і педагогічна діяльність. Тут він захистив магістерську й докторську дисертації, пройшов шлях від ад'юнкта до ординарного професора кафедри історії російської мови та літератури. В 1877 р. його обирають членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Свою наукову діяльність Потебня розпочав у 60-ті роки минулого століття — роки посилення боротьби прогресивних сил проти самодержавства й реакції. Зустрічі молодого вченого з членами таємного революційного товариства «Земля і Воля», до якого належав і його рідний брат Андрій (він загинув, беручи участь у Польському визвольному повстанні 1863—1864 років), зв'язки Потебні з представниками цього товариства в Харкові свідчать про його близькість до революційно-демократичного руху, що певною мірою зумовило прогресивну спрямованість його світогляду. Потебня виступав прихильником соціальних перетворень на основі політичної й національної рівності народів. Характерними рисами суспільних поглядів мислителя є демократизм і гуманізм.

Інтерес до філософії Потебня виявляв протягом усього свого життя. Він був обізнаний з ученнями багатьох видатних філософів починаючи з античності. Зокрема, його цікавили ідеї Анаксимандра, Піфагора, Арістотеля, Демокріта, Платона, він вивчав твори Канта, Гегеля, В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, Й. Ф. Гербарта, Г. Лотце, М. Лацаруса, Й. В. Гете, Г. Е. Лессінга, Г. Гейне та ін. Водночас учений з великим інтересом ставився до досягнень вітчизняної філософської думки, уважно студіював праці М. В. Ломоносова, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського. Знав він і спадщину українських філософів, особливо захоплювався творами Г. С. Сковороди. Вивчення та осмислення всіх цих джерел сприяло формуванню власне філософських поглядів мислителя.

Серед дослідників донині не склалися єдиної думки про загальний характер світогляду Потебні. Одні з них (Д. М. Овсяннико-Куликовський, Т. Райнов, В. Петров та ін.) вважають, що погляди ученого зводяться до ідей класичного німецького ідеалізму, особливо філософії Канта¹. Інші (Б. Г. Кубланов, Д. Х. Острянін) розцінюють його як матеріаліста, який припускався певних ідеалістичних збочень². Однак, на нашу думку, найближче до істини стоять ті дослідники (Ф. М. Березін, І. В. Іванько, С. Я. Коган, С. Б. Кримський та ін.), які вбачають у поглядах Потебні, за наявності матеріалістичних й ідеалістичних ідей, переважання матеріалістичної тенденції³. Остання особливо чітко виявляється насамперед у визнанні ученим матеріальності природи, об'єктивних законів її розвитку, безконечності її в просторі й часі. Мислитель обстоює невичерпність пізнання, зосереджуючи увагу на розкритті творчої активності суб'єкта пізнавальної діяльності, з'ясовуючи механізми переробки людською свідомістю даних чуттєвого досвіду й зворотний зв'язок практично зумовленого знання з об'єктивною дійсністю. З матеріалістичних позицій він захищає думку про первинність

¹ Овсяннико-Куликовский Д. Н. А. А. Потебня как языковед-мыслитель.— Киев, старина, 1893, т. 42, № 7—9; Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня.— Пг., 1924; Петров В. Потебня и Лотце.— Зап. іст.-філ. відділу ВУАН, 1924, кн. 4; Аморова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики.— М., 1975.

² Кубланов Б. Г. Гносеологическая природа литературы и искусства.— Львов, 1958; Кубланов Б. Г. Мистецтво як форма пізнання дійсності.— К., 1967; Острянін Д. Х. Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні.— В кн.: Олександр Опанасович Потебня. К., 1962.

³ Березин Ф. М. К вопросу о философских основах лингвистической теории А. А. Потебни.— В кн.: Методологические проблемы истории языкознания. М., 1974; Иванько И. В. «Мысль и мова» — праця О. О. Потебні.— В кн.: Філософський словник. К., 1973; Иванько И. В., Колодная А. И. Эстетическая концепция А. А. Потебни.— В кн.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Колодная А. И. Философская концепция А. А. Потебни.— В кн.: Тез. докл. XXI науч. сессии Черновиц. ун-та. Секция обществ. наук. Черновцы, 1963; Коган С. Я. Философские вопросы лингвистической концепции Потебни.— В кн.: Проблемы мышления в современной науке. М., 1964; Крымский С. Б. Потебня А. А.— В кн.: Филос. энцикл. 1967, т. 4, с. 327.

природи стосовно людської свідомості, аналізує об'єктивні джерела мови й мислення, а також продуктів міфологічної свідомості, поетичної й наукової творчості.

Потебня, однак, не зміг послідовно-науково розв'язати питання про діалектику об'єктивного і суб'єктивного у змісті мислення, роблячи тут поступки ідеалізові. Недооцінка метафізичним матеріалізмом активної ролі суб'єкта пізнання, правильно помічена вченим, спонукала його розкривати активність свідомості, але тут він припустився іншої крайності — переоцінки цієї активності, дійшовши висновку, що людська думка перетворює предмет цілком суб'єктивно.

Потебня ніколи не був ученим-емпіриком. Він прагнув до побудови теорії, яка спиралася б на міцні загальнофілософські підвалини. Якраз цим і пояснюється те, що йому вдалося поставити й розкрити цілу низку питань філософії, включаючи таку її галузь, як атеїзм. Творча спадщина Потебні посідає чільне місце в історії вітчизняної атеїстичної думки другої половини XIX століття.

В оцінці дослідниками ставлення Потебні до релігії існують істотні розбіжності. Дехто намагався ігнорувати атеїстичну спрямованість його наукової спадщини. Так, Д. М. Овсяннико-Куликовський відзначав, що всі «при ближчому знайомстві пізнавали в ньому натуру «іррелігійну»... Це не заперечення і не ліквідація релігії: це лише звільнення релігійного почуття і свідомості як від зовнішнього примусу, так і від влади підвищеної психологічної релігійності»⁴. У ставленні Потебні до релігії і церкви Овсяннико-Куликовський виділяв антиклерикалізм. На його думку, вчений інколи, внаслідок своєї особливої ненависті до догматизму і релігійного мислення, був схильний перебільшувати негативні сторони релігійного світогляду та діяльності церкви. Тому Овсяннико-Куликовський дійшов висновку: «Поza всякі сумніви, він не був ні атеїстом, ні матеріалістом»⁵. Однак сам автор цитованих слів наводить факти, які свідчать про неприйняття Потебнею релігії, про його негативне ставлення до тих, хто відвідує церкву задля кар'єри. Недаремно харківський архієпископ Амвросій в одній з проповідей виступив з погрозами на адресу Потебні, звинувачуючи його в «безбожжі» та «вільнотумстві».

Атеїстична спрямованість наукової спадщини Потебні поки що не дістала достатньо повного висвітлення. Свого часу було опубліковано кілька науково-популярних статей на цю тему⁶. Крім того, деякі моменти її висвітлено в працях В. Ю. Зибковця, Ю. П. Францева, М. І. Шахновича та ін.⁷

Антирелігійна тенденція, яка характеризує доробок ученого, зумовлена матеріалістичною орієнтацією його загальнофілософської концепції. Вивчаючи народну творчість, історичний розвиток мистецтва, проблеми мовознавства, Потебня висловив чимало оригінальних думок з атеїстичної проблематики, зокрема з питань генезису релігійних вірувань, ролі релігії в суспільному житті.

Потебня вважає, що поняття природи «вичерпує собою все пізнаване. Надприродне, яке відбувається не за законами природи, коли б й існувало, не було б доступне пізнанню і не входило б у коло наук... Природа містить у собі людину й все навколишнє»⁸. Людина може пізнавати світ, за переконанням Потебні, лише одним шляхом — через чуттєве сприйняття: «Все, що не дане безпосередньо відчуттями, є ли-

⁴ Овсяннико-Куликовський Д. Н. Воспоминания.— Пг., 1923, с. 183—184.

⁵ Там же, с. 184.

⁶ Кримський С. Б. Атеїстичні погляди О. О. Потебні.— Наука і життя, 1960, № 9, с. 50—51; Регушевський С. Імені О. О. Потебні.— Людина і світ, 1965, № 9, с. 53—54.

⁷ Зибковець В. Ю. О черной и белой магии.— М., 1965; Францев Ю. П. У истоков религии и свободомыслия.— М.; Л., 1959; Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия.— Л., 1971.

⁸ Потебня А. А. Из записок по теории словесности.— Харьков, 1905, с. 641.

ше відповідна властивостям душі переробка чуттєвих сприйнять. Нахнення з неба, зір поза очима, слух поза вухами належать до числа патологічних явищ»⁹.

Не розуміючи вирішальної ролі соціальних факторів у виникненні релігійних вірувань, Потебня пояснює появу віри у надприродне лише гносеологічними і психологічними чинниками. Неуцтво та безсилля перед навколишнім світом призводять до безглуздового страху та поклоніння, а це й собі зумовлює виникнення релігії: «Пізнавальна сила не стикається безпосередньо з предметом. Віч-на-віч з тією ж зовнішньою природою стояв і дикун і діставав з неї не положення сучасної науки, а фетиші, богів. Поставимо й сучасну непідготовлену людину перед явищем природи і матимемо майже такі самі результати: байдужість або безглуздий страх і поклоніння»¹⁰. Потебня відзначає, що релігія не завжди була однаковою, вона пройшла складний шлях у своєму розвитку. Однак причини, з яких одна форма вірування заступалась іншою, він шукає в зміні етапів розвитку людського мислення. При цьому часто-густо за остаточне в нього править лінгвістичне пояснення, виведене з етимології слів, і лишаються за межами аналізу об'єктивні причини соціального порядку, які відігравали вирішальну роль у зміні форм релігії. Проте, незважаючи на зазначену обмеженість, Потебня висловив досить цікаві й глибокі думки про роль людського мислення загалом і окремих його форм зокрема у виникненні релігії.

Початковим етапом розвитку релігії вчений вважає діяльність уособлення, коли первісна людина пояснює навколишній світ через знання про саму себе. Внаслідок тих умов, за яких їй доводиться діяти, людина уособлює все те, з чим вона стикається у своєму практичному житті, щоб якось зрозуміти його. Маючи бідний запас знань і більш за все знаючи саму себе, первісна людина намагалася пояснити навколишній світ із власного досвіду, за аналогією зі своїми переживаннями: «Пізнання світу є zarazem пізнання нашого Я... Мірилом усього є людина, тобто її спостереження над собою. Поняття про причини явищ зовнішньої природи є перенесення назовні і пристосування спостережень над причинами у сфері особистого життя і в сфері Я, а Я пізнає себе у своїх зовнішніх проявах»¹¹. Навіть незначна зовнішня подібність часто служила основою для того, щоб зробити загальний висновок, антропоморфізувати ті явища, які іншим шляхом людина не могла б збагнути. І це ототожнення, за Потебнею, не є справою «тупоумства або хворобливого настрою». Воно — продукт «здорового глузду»¹² людини, яка приходить до цього внаслідок бідності знань і нерозвинутості досвіду.

Віра в надприродне, в душі рослин і неживих предметів виникає тоді, коли людина дійшла висновку, що «будь-яка властивість предмета присутня в усіх його частинах», що «тіло і після смерті зберігає властивості живої істоти, що кожна його частина має всі або найважливіші властивості живої істоти»¹³. При цьому вчений відзначає, що в уявленнях про душу-двійника, яка відходить до померлих батьків, ця душа спочатку розглядалась як щось тілесне (душа-дихання, душа-запах, душа-кров тощо), а не безтілесне. Причину таких уявлень він вбачає в конкретності мислення, коли навіть роздвоєння людської істоти розумілось як суто механічне дроблення. Мірою розширення обсягу спостережень людини за своєю поведінкою, за такими близькими для неї явищами, як власна тінь, віддзеркалення у воді і в зіниці ока, сновидіння, вона прийшла до «усвідомлення подвійності і потрійності своєї істоти, до поділу

⁹ Там же, с. 612.

¹⁰ Там же, с. 646.

¹¹ Там же, с. 444.

¹² Там же, с. 414.

¹³ Там же, с. 430—431.

на себе (людину) і двійника, тінь, душу, долю (ангела-генія)»¹⁴, до того, що «світ уявляється подвійним, як тутешній і тамтешній»¹⁵.

Величезна роль у формуванні здатності до абстрагування і узагальнення, вважає Потебня, належить мові. Людина, оперуючи словами і закріпленими за ними образами, здобула можливість мислити предмети, не дані їй у безпосередньому сприйнятті. З одного боку, це було необхідною передумовою практичного перетворення світу, а з другого — в такій відносно самостійній комбінації думок вже містилася можливість відльоту думки від дійсності. Саме з ролі слова в пізнанні Потебня виводить віру людини в душу-двійника. Якщо слово робить вплив на людину, то воно, за первісними уявленнями, має відігравати подібну роль і стосовно речей, і, подібно до душі, є також відносною сутністю предметів. І хоча вчений дещо перебільшує роль мови в процесі виникнення анімістичних уявлень, його думки з цього питання заслуговують на увагу, оскільки тут він розкриває один з аспектів гносеологічного коріння релігії, до нього ніким не досліджений.

Аналізуючи гносеологічні чинники релігії, Потебня особливу увагу приділяє ролі асоціацій у цьому процесі. Саме вони, на його думку, дають людині певне пояснення тих явищ, які вона з тих або тих причин збагнути не може. При цьому велику роль відіграють асоціації за подібністю: «за загальним правилом (спочатку) пояснюється віддалене близьким. Це тому, що ближчі, земні, навколишні явища повторюються частіше, враження від них виразніші, комплекси цих вражень більш розчленовані»¹⁶. Водночас учений розкриває й значення асоціацій за контрастом у виникненні релігійних вірувань: безсилля і неміч людини породжують віру в те, що є якісь всемогутні істоти, що «мале і слабке походить з великого і сильного»¹⁷.

Одним з гносеологічних коренів релігії Потебня вважає прагнення первісної людини відшукати причини явищ, з якими вона стикається у повсякденному житті. На відміну від Тейлора, Потебня вважає, що первісна людина — це не якийсь дикун з примітивним світоглядом, котрий намагається пояснити світ лише для задоволення «чистої допитливості». Допитливість людини, зазначає Потебня, поширюється насамперед на ті явища, які становлять для неї практичний, життєвий інтерес. Але неправильно розуміючи причинно-наслідковий зв'язок, вона пояснює необхідне через випадкове, довільно вибране. Аналізуючи характер розуміння первісною людиною причинно-наслідкових зв'язків, Потебня підкреслює, що у своїх намаганнях знайти причину тих чи інших явищ і процесів вона часто апелює до надприродного. Разом з тим у неї виникає й усвідомлення можливості діяльної участі волі у «творенні наслідку». Переконання в тотожності причини і наслідку, з одного боку, образу її зображаного, з другого, породили уявлення, згідно з якими, відтворивши образ (символ) певного явища чи процесу, можна «викликати появу в дійсності того бажаного, що в такий спосіб подано»¹⁸. Саме це, вважає учений, і зумовило виникнення релігійної обрядовості.

Як бачимо, Потебня близько підійшов до розуміння гносеологічних причин виникнення релігійного культу. Якщо за допомогою якихось знарядь праці, певних виробничих прийомів первісна людина могла щось зробити, то цим досвідом визначалась і її віра в те, що за допомогою таких же прийомів можна спробувати вплинути на надприродні сили, щоб добитися від них бажаного для себе результату. Релігійний культ дійсно має реальний прообраз, який Потебня небезпідставно вбачав у практичній діяльності людини, форми якої (в їх фантастичному

¹⁴ Там же, с. 414.

¹⁵ Там же, с. 446.

¹⁶ Там же, с. 605.

¹⁷ Там же, с. 606.

¹⁸ Потебня А. А. Объяснение малорусских и средних народных песен. — Варшава, 1887, т. 2, с. 64.

вितлумаченні) і були реальною основою виникнення магії. Він, зокрема, вказує, що перші обряди не мали ніякого відношення ні до небесних явищ, ні до божеств. Тому, слушно підкреслює вчений, неправильно є думка, нібито «перші (стародавні) звичаї виявляються найпростішими зображеннями небесних явищ»¹⁹. Серед причин, що зумовили появу релігійних обрядів, Потебня виділяє насамперед виробничо-господарську основу обрядовості. Так, купальське стрибання через вогонь він пояснює пануванням уявлення, нібито той, хто вище стрибне через вогонь, матиме і вищий урожай пшениці. Аналізуючи форми цього свята в Словачії, Чехії, на Україні та в інших місцях, учений виводить з цих і подібних до них свідчень факт існування уявлень про те, що купальські вогні мають відношення до врожаю. Спорідненість образів-символів, однотипність обрядовості Потебня пояснює спільністю господарських умов їх виникнення, а також спільністю умов побуту людей у різних географічних районах.

Отже, поклоніння людині силам природи, яке діставало вияв у створенні кумирів, магічних закликаннях, у піснях, танцях, різноманітних ігрищах та ін., як підкреслює вчений, мало в своїй основі виробничо-трудова діяльність. За допомогою цих дій людина прагнула забезпечити собі добробут. Саме в праці виникають певні ідеї, в тому числі й релігійного характеру. Тут Потебня близько підійшов до відомого висновку основоположників марксизму про те, що «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя»²⁰. Разом з тим, слушно вказавши на господарську основу виникнення обрядів, Потебня не розкрив питання, чому ця діяльність породжувала релігійні дії, що спонукало людину відійти від раціональної оцінки практики. Тут дається взнаки нерозуміння вченим соціальних основ виникнення релігії, недостатність і вузькість лише гносеологічного підходу до осмислення цього явища.

Особливу увагу Потебня приділяв дослідженню специфіки вербальної (словесної) магії, яка відігравала помітну роль у релігійно-культурних діях. Чим більше ми заглиблюємось у своєму пізнанні в історію людського суспільства, тим частішають наші зустрічі з вірою первісної людини в здатність слова викликати появу того, що воно означає. Гносеологічними причинами такого явища, на думку вченого, є «частковий випадок безсилля думки розмежувати тлумачення сприйняття, його розуміння, з одного боку, і саме сприйняття, з другого боку»²¹. Йдеться про ототожнення сприйняття і сприйнятого, перенесення пояснення в пояснюване. Будучи засобом утворення загальних понять, слово, говорить Потебня, ототожнюється з сутністю речі, розглядається як двійник речі і супутник нашого Я. Коли ж слову приписується потаємний зв'язок з сутністю предметів, тоді виникає віра в те, що «до зображення людини переходить частина її життя, що між першим і другим є причинний зв'язок, залежність, так що влада над першим, шкода, яка завдається йому, відбивається й на другому»²². Звідси й звичай приховувати своє справжнє ім'я, а дітям при хрещенні давати не ті імена, якими їх кличуть повсякденно, та ін. Потебня відзначає збереження в його час таких вірувань. Вони виявляються в тому, що ім'я нерідко вважається важливішим від самої речі, у звичаях приховувати ім'я від злих людей, давати дитині ім'я, яке оберігає її, в застосуванні різних замовлянь, які ґрунтуються на вірі в силу слова.

Саме віра в потаємний зв'язок слів із сутністю предметів, відзначає вчений, привела до появи знахарів, яким «відомі» такі слова, з допомогою яких можна заподіяти людині горе, нещастя тощо. Вербальна

¹⁹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 619.

²⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.—Твори, т. 3, с. 23.

²¹ Потебня А. А. Объяснение малорусских и средных народных песен, с. 61.

²² Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 399—400.

магія становила основу виникнення молитви, яка «власне є прохання; в більш широкому її розумінні до неї належить похвала божеству, що має на меті повернути його на користь того, хто молиться, і подяка»²³. Потебня дає також характеристику іншим формам магії, розкриваючи при цьому роль мислення за аналогією в їх виникненні. Так, зокрема, шкодоносну магію започаткувала віра людини в життя своєї власної тіні. Виходячи з цього, людина починає приписувати життя й своєму зображенню. Звідси походять обряди над зображеннями, портретами тощо. Ось чому, пише Потебня, вважалось небезпечним відтворювати людський образ, щоб хтось раптом не здійснив над ним якогось шкодоносного обряду. Людина вірила в «потаємну природу» не одного тільки свого зображення. «Якщо визнана подвійність людини (вона сама і душа), то звідси близько до висновку, що душа, сутність, подібність людини — у всякому її виділенні»²⁴. Так, наприклад, слід вважалося двійником речі, самої людини і т. ін. А коли так, то над ним можна було також здійснювати певні магичні дії. Вчений наводить приклад любовної магії, коли дівчина після того, як парубок виїде з хати, бере його слід, кидає його на петлі дверей з тим, щоб таким чином змусити хлопця бігати за собою так, як бігають двері на петлях.

Однією з історично закономірних стадій розвитку людського мислення Потебня вважав міфологію. На певній стадії розвитку людства міфологічне осягнення дійсності є «єдино можливим, необхідним, розумним; воно властиве не одному якомусь часові, а людям усіх часів, які перебувають на певному ступені розвитку думки»²⁵. Міфи могли утворитися тільки тоді, коли вже була мова, яка об'єктивує думку, служить засобом утворення загальних понять. Тут учений виходить з того, що міфологія виникає як відображення та пояснення явищ матеріального світу. Міфічний образ — це не просто вигадка, не довільна комбінація даних, а таке їх поєднання, яке, на думку людини, найбільше відповідає дійсності. Водночас Потебня відзначає, що міфічні боги, а також ті стосунки, які існують між ними, відображають земне життя людини та її суспільні відносини. Хай Боян, згадуваний у «Слові о полку Ігоревім», є міф, хай Гомер буде міфом, підкреслює мислитель, але такі міфи не можуть виникнути без відповідної дійсності. Адже міф про сонячну колісницю неможливий у людей, що не знають колісниць.

Велику роль у становленні міфології Потебня відводить мисленню за аналогією. «Природно, — пише вчений, — що дикун населяє свій небесний Олімп істотами, образ яких складений із спостережень за земними предметами. У цьому процесі він керується тими ж законами думки, що і в пізнанні найближчої дійсності. Невідоме пояснюється відомим. Він бачить, скажімо, рух сонця, місяця; він бачить, що всякий земний рух, тобто взятий таким, в якому початок, кінець і причина того, а не іншого напрямку цілком зрозумілі, походить від живих істот. Він узагальнює це і визнає живу істоту за причину будь-якого руху. В такий спосіб жива істота водить по небу ці світила... Всякий земний предмет зроблений, і початок його можна вказати, отже, всякий предмет, який мислиться дикуном у відношенні до свого початку, в більшості випадків зроблений людиною. Саме тому в більшості випадків на небо ставиться людиноподібний творець»²⁶. Спочатку людина пояснювала небо, землю, пізніше ж, на його погляд, почався зворотний процес, а саме, «пояснення земних явищ, як слабкіших, які менше дивують людину, небесними, як сильнішими. Від того, що людині багато разів доводилося самій добувати вогонь з дерева, поява вогню не втратила своєї таємниці. Вогонь схований у дереві до своєї появи... Звідки ж він узяв-

²³ Там же, с. 615.

²⁴ Там же, с. 433.

²⁵ Там же, с. 588.

²⁶ Там же, с. 610.

ся там?»²⁷. Потебня слушно відзначає, що це може наводити людину на думку, нібито «певні рослини суть втілення небесного вогню, який уявлявся останньою причиною земного»²⁸.

Мислитель розрізняє два типи міфів, які він пов'язує з різними етапами розвитку людської свідомості. Першим він вважає «такі прості поетичні пояснення», як «хмара — це камінь, гора», «душа — це дихання, пара, дим, вітер». До другого залічує ті, «предметом яких служить діяння вищих від людини істот, що керують світом і людиною та в усіх міфологіях належать переважно до неба»²⁹. Тим самим Потебня підходить до поділу міфів на продукти поетичної народної творчості і на власне релігійні міфи.

У виникненні єдинобожжя, тобто в переході від політеїзму до монотеїзму, вважає вчений, велику роль відіграла здатність людини до абстрактного мислення. Саме поняття «бог» — продукт певного етапу розвитку людського мислення. Не бог створив людину, а людина створила бога, вкладаючи в нього свої власні земні умови життя, які самі по собі не мають нічого надприродного. На підтвердження своєї думки Потебня дає етимологічну характеристику слова «бог». Воно, підкреслює мислитель, походить від тих уявлень, які людина мала про силу *багатства*, тобто про силу приватної власності. Адже недарма в російській мові слова «бог» і «багатство» мають один корінь, а поняття «бідність» старослов'янською мовою звучить як «небог», «убог», тобто убогий. Тут учений наближається до розуміння соціальних причин переходу від політеїзму до монотеїзму.

Детально не спиняючись на передумовах виникнення християнства, Потебня разом з тим з'ясовує деякі моменти його введення на Русі. У зв'язку з цим він розглядає взаємозв'язок християнства і язичництва, причини збереження в християнстві багатьох елементів останнього. Християнство, підкреслює вчений, має «стільки залишків язичництва, що на їх основі можна з достатньою повнотою відтворити образ язичництва»³⁰. Запозичення новою релігією елементів язичницького культу, на думку Потебні, зумовила сила звички, традиції. Стародавні язичницькі свята так зрослися з побутом народу, що християнська церква змушена була на це зважати в інтересах насаджування і поширення нової віри. Тому християнські свята за часом відзначення збігаються з язичницькими, церкви поставлено на місцях колишніх капищ і скинутих ідолів, нерідко самі язичницькі храми перетворювалися на церкви, освячені язичниками гори і джерела нарікалися іменами християнських святих, завдяки чому на останніх переходила та шана, з якою слов'яни раніше ставились до язичницьких кумирів.

Переплетення зовнішніх виявів язичницького і християнського культів приводить до синкретизму в народному світогляді. Язичництво заповнює в масовій свідомості ті прогалини, які не були змістовно витлумачені новою вірою. Наприклад, це стосується причин багатьох явищ природи. Ось чому християнство лише дещо обмежило, але не витіснило повністю ту частину язичницького світогляду, яка обожувала природу. Крім того, православ'я лишало багато «вільного простору» в сфері родинного життя, шлюбу, смерті людини, а також таких занять, як мисливство, скотарство, землеробство та ін. Навіть наприкінці XII ст. простий люд у «корінних основах свого життя, у побуті сімейному дотримувався дохристиянської старовини»³¹. Весілля справлялося за язичницькими традиціями — з танцями і «гудінням». Та й не лише весільний обряд відзначався по-старому. У побуті лишалося ще багато різних

²⁷ Потебня А. А. О купальских огнях и средних с ними представлениях.— Харьков, 1875, с. 11.

²⁸ Там же.

²⁹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 605.

³⁰ Там же, с. 606.

³¹ Там же, с. 131.

ігрищ («зборищ ідольських»), до яких приставало стільки людей, що церкви в цей час стояли порожні.

Цікаво, що Потебня помічає соціальні мотиви збереження язичницької обрядовості: «Простий народ... вважав, що церковне вінчання потрібне тільки боярам і князям»³². Це правильне спостереження вченого не дістало ще належного висвітлення на сторінках видань з історії введення християнства на Русі.

Думки Потебні про причини і шляхи симбіозу християнства з язичництвом є цінними для історичної науки. Разом з тим слід зауважити, що вчений не показав мінливої тактики християнства щодо язичництва в різні часи. Нічого він не каже і про те, як на догоду панівним класам християнство насаджувалося на Русі; яких переслідувань зазнавали ті, хто ще дотримувався язичницьких вірувань. Не розкрив Потебня й соціальних чинників, що зумовили як виникнення самого християнства, так і його введення в Давньоруській державі. Як відомо, панівні класи разом з духовенством домагалися поширення нової релігії, бо вона освячувала соціальну нерівність, обіцяла людям щастя у потойбічному світі, проповідувала тлінність земного життя, яке нібито є підготовкою до життя вічного. Така невизначеність кінцевих висновків вченого пояснюється, як уже відзначалось, не тільки нерозумінням ним соціальних коренів релігії, а й певною непослідовністю та обмеженістю його загальнофілософських та політичних поглядів.

Відкидаючи релігійне тлумачення світу, Потебня обстоює необхідність його наукового опанування через пізнання об'єктивних законів матеріальної дійсності, природи. Не релігія, а наука має бути основою практичної діяльності людини. Саме тому він критикує Л. М. Толстого, який вбачав у науці головну причину всіх нещасть людства. Злом для народу, відзначає Потебня, є не наука загалом, як вважав Толстой, а те, що наука і мистецтво «служать урядам і капіталам»³³. Більше того, віра і знання, на думку вченого, вичерпують зміст людського мислення. Однак при цьому Потебня не проводить чіткої межі між містичною вірою релігії й раціонально, науково обгрунтованою вірою, науковою переконаністю, науковим передбаченням, що надзвичайно ускладнює аналіз його поглядів з проблеми віри і знання, релігії і науки.

Насамперед вчений вказує на спільність віри й знання, вважаючи основою їх виникнення асоціації між спостереженнями. В опануванні своїх предметів віра й знання використовують одні й ті самі засоби. Єдиним же шляхом опанування предметів вчений вважає чуттєвий досвід. «Люди, які впевнені у своєму безпосередньому спілкуванні з неземним світом, хоч би як високо вони стояли над людським рівнем за своїми здібностями, — зазначає він, — не проголошують людям нічого такого, що не могло б бути виведене з сучасного їм запасу знань»³⁴. Проте віра і знання, на думку Потебні, відрізняються одно від одного за ступенем свого проникнення в сутність явищ. Знання — вихідний пункт і мета мислення. Віра ж потрібна для розуміння і сама є певним типом розуміння, який виникає там, де відсутні раціональне пояснення знання, наукові дані. Що ж тоді спонукає людину вірити в самостійність і безсмертя душі, в існування особистого бога? «Те, — відповідає вчений, — що за такого стану знання ці вірування потребуються самим знанням. Людина не може інакше з'ясувати для себе свої духовні явища, як присутністю у собі безтілесного начала, яке не піддається руйнуванню, що видозмінює матерію; вона не може інакше зрозуміти існування світу, як припустивши існування його творця»³⁵. Істотну відмінність між знанням і вірою Потебня вбачає також у тому, що знання пов'яза-

³² Там же.

³³ Потебня А. А. Черновые заметки о творчестве Л. Н. Толстого и Ф. М. Достоевского. — В кн.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976, с. 571.

³⁴ Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 612.

³⁵ Там же.

не з абсолютним, а віра — з відносним, мінливим у мисленні. Водночас межа між ними рухома, вона стає чіткішою мірою нагромадження в науці безперечних даних.

Учений простежує зміну сполучення «стихій знання й віри» протягом історії людства. У первісної людини, відзначає він, горизонт мислення був вузький, «стихії знання й віри» змішані, а ставлення до найближчих предметів становило предмет віри. В епоху середньовіччя панує віра в те, що бог бере участь у справах людини. Це пояснюється, вважає Потебня, недостатністю знань про духовне життя, а зародження думки видається таким таємничим, що «причиною його люди могли вважати тільки першу причину — бога або ...ангела, або ж, якщо думка зла, напучення диявола»³⁶. У Новий час, продовжує мислитель, освічена людина вже не шукає пояснення актів людської волі, історичних подій у безпосередньому впливі божества. Проте лишається й багато тих, хто ще вбачає в богові першорухія історії. Підсумовуючи історію співвідношення віри й знання, Потебня показує, що між ними виникає конфлікт тоді, коли віра прагне зберегти своє панування у тих сферах, де вже панують відповідні знання, коли віра намагається по-своєму розв'язувати ті питання, які вже розв'язані наукою. Цей конфлікт веде до заміни «первинних причин вторинними, які, в свою чергу, розкладаються і пояснюються іншими причинами»³⁷. Рано чи пізно, підкреслює мислитель, наука все одно бере гору, робить надалі неможливим повернення від знання до релігійної віри. «Людину, — пише він, — мало приваблює «духовне самогубство»; розум лише небагатох може відмовитися від себе і примиритися з суперечністю переказу і живої науки»³⁸. Тільки наукові припущення, які не є вірою, але споріднені з нею, за переконанням Потебні, завжди матимуть місце в людському мисленні. Адже пізнання — безконечний процес, і не можна уявити собі часу, коли б не поставали нові завдання пізнання. Проте можна уявити такий час, коли верхи будівлі науки будуть створені і людина навчиться дедалі краще розрізняти ступені вірогідності знання і оцінювати здатності й засоби свого розуму.

Потебня відкидає тезу про сприятливий вплив релігії на соціальний прогрес. Як антинауковий світогляд, релігія відвертає людину від об'єктивної дійсності, підміняє природу та її реальні сили фантастичним світом вигаданих істот. Вона, на думку вченого, дезорієнтує людину в її практичній діяльності, а в духовному житті означає самогубство. Саме тому Потебня різко критикує християнські ідеали Л. М. Толстого і Ф. М. Достоєвського. Він, зокрема, із зневагою говорить про релігійно-етичну концепцію останнього, який «вважав корисною каторгу для спасіння душі»³⁹, пропагував «практичне вигнання радощів життя, самокатування»⁴⁰. Відкидаючи християнсько-православні ідеали Толстого і Достоєвського, Потебня водночас захоплено ставиться до революонерів-демократів, називає їх лицарями, які «безкровно воюють думкою, і словом, і справою за ідею»⁴¹.

Вважаючи, що песимізм, віра в потойбічне життя характерні для тих верств народу, для яких найбільше практичне значення мають «повір'я, звичаї і взагалі народна поезія», Потебня зазначає, що можна «боротися з цим настроєм лише з допомогою науки»⁴². Однак він не розумів того, що для подолання песимізму, уявлень про те, що світ розвивається до гіршого та інших марновіrstв, треба ліквідувати той суспільний устрій, який породжує такі занепадницькі настрої. Крім то-

³⁶ Там же, с. 613.

³⁷ Там же, с. 614.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же, с. 484.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, с. 154.

⁴² Там же, с. 150.

го, не можна ототожнювати, як це подекуди робив Потебня, почуття «заспокоєння через віру» з упевненістю, яка має об'єктивну основу, ґрунтується на знаннях, а не на вірі в надприродне. У кінцевому підсумку таке ототожнення вело до нівелювання відмінностей тієї ролі, яку відіграють наука й релігія в житті суспільства.

Потебня заперечує фаталізм у генезисі суспільства, відкидає погляд на історію як на еволюцію готових задатків або як на втілення готової ідеї, визнаючи у цій галузі об'єктивні закони розвитку. У зв'язку з цим він піддає гострій критиці висунуту Достоєвським ідею месіанства одного народу щодо інших. На противагу цьому письменникові, який вважав, що ідея месіанства необхідна для піднесення духу народу, Потебня показує, що вона веде до відособлення народів, до ворожнечі між ними. Розуміння вченим національної проблеми за своїм ідейно-політичним спрямуванням співзвучне з ідеями російських та українських революційних демократів, які вимагали рівності у правах для всіх пригноблених націй.

Мислитель розвінчує твердження церковників про сприятливий вплив релігії на розвиток мистецтва. Він не погоджується з тими, хто твердив, що до прийняття християнства слов'яни не знали мистецької творчості. «Найдавніші переклади священного писання, — відзначає він, — застають уже мову слов'янську досить розвинутою і здатною до абстрагувань»⁴³. Це свідчить про те, що у стародавніх слов'ян були власні поетичні перекази, міфологія та епос. Наслідком цього вчений вважає сучасну йому народну поезію, яка засвідчує, що все домашнє та господарське життя слов'ян супроводжувалося піснями. І хоч би яким великим був вплив християнства на слов'янські народи, «до цього часу... ніхто ще не наважувався стверджувати, що воно прищепило любов до співу, тобто стільки ж і навіть більше до поезії, ніж до музики, що воно навчило піднести до ідеалів дійсні життєві відносини»⁴⁴. Навпаки, в ланцюгу причин, які призвели до забуття народної поезії, Потебня на перше місце ставить саме християнство. «Так зване «руйнування естетики» нашого часу, — пише він, — є явище абсолютно мізерне порівняно з тим, яке відбулося внаслідок прийняття християнства протягом восьми століть. Вражаюча відсутність у весь цей час віршованої форми... вказує на те, що краса життя або зовсім не відчувалася, або нав'язувалася думці мимохіть, несвідомо й вороже як дивняльське наслання»⁴⁵. Потебня відзначає, що з часом церква відмовилася від антагоністичного ставлення до мистецтва, оскільки підпорядковувала його своїм інтересам. І світська література, і мистецтво загалом, які спочатку були опозиційними щодо церкви, стали, зрештою, її служителями.

Спростовуючи твердження церковників про позитивний вплив релігії на мистецтво, Потебня говорить, що вільній творчості людини немає місця в середовищі, де думка зв'язана обов'язковими віруваннями, скута догматами і залякана релігійними заборонами. Людська творчість розквітає тільки на ґрунті внутрішньої свободи духу, яка, за переконанням вченого, є навіть важливішою, ніж зовнішня. Він обстоював свободу творчості не тільки як усунення всякого зовнішнього тиску з боку тогочасної держави, яка обмежувала особистість, а й як свободу розуму митця, звільнення особистості від передсудів різних епох, релігійних упереджень, які сковують, догматизують творче мислення.

Цікаві думки висловлює вчений про релігійну літературу. Так, на противагу твердженням церковників про якесь божественне походження Біблії та її святість, він підкреслює, що книга Буття, яку церковники приписують Мойсею, була написана на основі релігійних джерел, знайдених «під руїнами ассирійських та вавілонських міст, які містили у собі

⁴³ Там же, с. 134.

⁴⁴ Там же, с. 131.

⁴⁵ Там же, с. 135—136.

між іншим цілі бібліотеки з дощечок обпаленої глини»⁴⁶. Тут є спільне з думкою Ф. Енгельса про те, що «єврейське так зване святе письмо є не що інше, як запис староарабських релігійних і племінних традицій...»⁴⁷.

На жаль, твори Потебні виявилися малодоступними для читача, оскільки вони публікувалися рідко, невеликими тиражами і в провінційних видавництвах. Цим пояснюється обмежений вплив творчості вченого на боротьбу з релігією та церквою в останній третині минулого століття. Однак його дослідження становлять важливий етап у розвитку атеїстичних традицій української духовної культури. Якщо революційні демократи основну увагу зосередили на розкритті соціальної ролі релігії в експлуататорському суспільстві, то Потебня, аналізуючи конкретний мовознавчий і фольклорний матеріал, розглядає гносеологічне та психологічне коріння релігії, роль абстрактного мислення у виникненні релігійних вірувань.

Потебня висунув чимало положень, які можуть зацікавити сучасних дослідників проблем наукового атеїзму, зокрема про те, що релігія є продуктом реальних життєвих обставин первісної людини, що розвиток різних форм релігійних вірувань залежить від ступеня розвитку людського пізнання, що у виникненні релігійних вірувань велику роль відіграло асоціативне мислення. Заслуговує на увагу також детальне вивчення Потебнею вербальної магії. Обмеженість вченого у розв'язанні проблеми походження релігійних вірувань виявилось в нерозумінні ним вирішальної ролі в цьому процесі соціально-економічних умов. Те ж саме стосується й певного перебільшення ролі слова у виникненні віри в душу, релігійної обрядовості, міфології. Визнаючи гносеологічні й психологічні чинники за основну причину походження та існування релігії, Потебня вбачав у науці єдиний засіб боротьби з вірою в надприродне.

Деякі з теоретичних положень ученого, а також багатий конкретний мовознавчий та фольклорний матеріал, зібраний Потебнею, за умови критичного підходу до них, безперечно, можуть бути використані у наш час в атеїстичній роботі.

* * *

А. А. Потебне принадлежит видное место в исследовании происхождения религии, в развитии материалистических традиций отечественной науки. Ученый рассматривает религию как продукт реальных жизненных обстоятельств первобытного человека, а изменение форм религиозных верований ставит в прямую зависимость от различных уровней познания действительности человеком. Потебня раскрывает роль ассоциативного мышления в возникновении религии, указывает на роль слова в становлении мифологии, веры в душу, религиозного культа. Особое внимание он уделяет анализу вербальной магии. Непонимание А. А. Потебней определяющей роли социально-экономических условий в происхождении и развитии религии обусловило абсолютизацию им роли гносеологических и психологических факторов в этом процессе.

⁴⁶ Там же, с. 642.

⁴⁷ Енгельс Ф. Лист Марксу, близько 26 травня 1853 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 199.

ВІДНОСИНИ ОСОБИ І СУСПІЛЬСТВА ЯК ОБ'ЄКТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

(Круглий стіл «Філософської думки».
Закінчення, початок — в № 5 за 1985 р.)

А. Т. Гордієнко (доктор філософських наук, завідувачий відділом історії філософії Інституту філософії АН УРСР). Проблема людських потреб і сучасне ідеологічне протиборство.

Продовжуючи висвітлення особливостей ідеологічної боротьби в сучасному світі, її зв'язку з теоретичною інтерпретацією проблеми взаємодії особи і суспільства, хотів би саме в цьому контексті звернути увагу на питання про людські потреби. Достатньою підставою для цього є, на мій погляд, щонайменше три важливі обставини.

По-перше, потреби, поряд з цілепокладанням, прагненнями та інтересами особи, становлять вагому частину «світу людини». Вони, як і споживання, — і це показав К. Маркс в «Економічних рукописах 1857—1859 рр.», — невід'ємний елемент процесу суспільного виробництва і ширше — процесу людської життєдіяльності. Водночас потреби — спонукавач індивідуальної активності, один з визначальних чинників розвитку людських сутнісних сил. Їх зміст та спрямованість, характер і рівень задоволення значною мірою характеризують як «світ людини», так і те суспільство, в якому народжуються й реалізуються (чи не реалізуються) потреби. Отже, розгляд потреб важливий як з боку їх життєвого значення, так і в ідеологічному аспекті.

По-друге, насаджування споживацької свідомості, спрямовування людських інтересів виключно на споживання пропонуваного капіталізмом цінностей — один з найстаріших, найуживаніших і найак-

тивніших прийомів буржуазної ідеології. Він виник разом з появою і розвитком капіталізму. На різних історичних етапах відбувалося поглиблене теоретичне обґрунтування й поширення цієї ідеології, яка дедалі більшою мірою пристосовувалася до обслуговування тих соціальних завдань, що викликають перед приватновласницьким світом. Як показав історичний досвід, споживацька ідеологія здатна активно впливати на різні соціальні верстви капіталістичного суспільства — на пануючі класи, дрібну буржуазію та інтелігенцію, навіть на маси, позбавлені широкого доступу до матеріальних благ. В 50—60-х роках ХХ ст. вона стала панівною ідейно-політичною доктриною імперіалістичної буржуазії. В теоретичних працях У. Ростоу, Дж. Гелбрейта, Ж. Фурастьє, Дж. Катони, багатьох інших впливових західних ідеологів буржуазному суспільству було присвоєно навіть звання «суспільства споживання». Доктрина споживацтва, яка розглядалася на Заході як найсерйозніша альтернатива соціалістичній ідеології, активно використовувалася в ідеологічному наступі на реальний соціалізм. Більше того, наші класові противники протягом 70-х років і тепер прагнуть її прищепити і трудящим соціалістичних країн, особливо підрастаючому поколінню, упровадити споживацькі стереотипи в смаки, уподобання, життєві стандарти, в буденну свідомість та поведінку широких верств населення з метою притупити соціально-політичну, класову пильність людей, позбавити їх соціалістичних ідеалів та цінностей.

По-третє, процес модифікації споживацької свідомості красномовно свідчить також про мімікрічність буржуазної ідеології, про її здатність змінювати свій зовнішній вигляд, не змінюючи при цьому власної суті, пристосовуватися до нових соціальних умов і обставин. Новітні буржуазні ідеологічні доктрини, наприклад оживлення ідеології неоконсерватизму, переконливо засвідчують факт перенесення основних акцентів споживацької свідомості в русло буржуазно-філософських міркувань про стиль і спосіб життя, про життєві цінності, про значення моральних, культурних та інших духовних традицій в індивідуальному житті та ін. Уважний аналіз підтверджує думку, що й у цих концепціях приховані все ті ж принципи споживацької свідомості, хоча й дещо переорієнтованої на посилення ідеологічних акцентів пропаганди цінностей індивідуалізму.

Радянські філософи, вчені-марксистки зарубіжних країн широко проаналізували питання про характер матеріальних, моральних, естетичних, інших потреб людей в соціалістичному суспільстві. Проте проблема складних взаємозв'язків соціальних і біологічних потреб особи, діалектики їх матеріального й духовного компонентів, культури споживання, взаємодії потреб індивідуального існування й потреб життєтворчості як активної соціальної позиції кожної людини — ці аспекти названої проблеми ще чекають свого поглибленого аналізу.

Не треба забувати, що саме ці аспекти перебувають в епіцентрі сучасних буржуазних ідеологічних спекуляцій та інсинуацій. Змістовні, переконливі наукові відповіді на ці питання здатні не лише розкрити безперечні переваги соціалістичного способу життя перед буржуазним, соціально не обмежену здатність нашого суспільного ладу забезпечувати свободу, творчість і щастя трудящої людини, а й аргументовано доводити облудність і небезпечність як для суспільства, так і для індивіда споживацької свідомості, яку настир-

ливо намагається нав'язати трудящим приватновласницький світ.

Н. П. Поліщук (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Проблема класової боротьби в сучасних буржуазних концепціях «плюралістичного суспільства».

Сучасна буржуазна ідеологія максимально спрямована на поширення ілюзій серед робітничого класу, всіх демократичних прошарків щодо дійсної природи суспільного зв'язку при капіталізмі з метою паралізувати соціальну активність антиімперіалістичних сил. Зокрема, культивуються уявлення про соціальний плюралізм як вияв свободи і незалежності, як умову стирання класових протилежностей і «гуманістичного переродження» суспільства. До теоретичних засобів вироблення таких ілюзій належать і концепції, які обстоюють твердження про «гуманістичну природу» капіталу, про доцільність «класового партнерства», про неможливість і непотрібність вироблення пролетаріатом власної класової свідомості. Посилання на «плюралістичні тенденції в сучасному суспільстві» — досить поширена форма буржуазно-апологетичної аргументації.

Активізуються спроби непрямого заперечення самого факту існування і посилення класової боротьби, зокрема шляхом розчинення класових відносин в плюралізмі соціально-групових або особистісних конфліктів.

Характерним прикладом цього є еволюція соціально-філософської позиції західнонімецького соціолога Р. Дарендорфа. Якщо в його книзі «Класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959) ще визнається можливість класової конфронтації (яка, на думку автора, завершується «інституалізацією класового конфлікту», його мирним розв'язанням), то в останній праці «Життєві шанси» (1979) акцент перенесено вже на конфлікт особистісної свідомості. Саме в останній Дарендорф шукає справжню

субстанцію «конфлікту». Такий методологічний підхід — у руслі багатьох сучасних буржуазних соціально-філософських концепцій, які тлумачать проблему «соціального конфлікту» в дусі примирення з капіталістичною дійсністю, а також силкуються перекутати саме поняття робітничого класу.

Абсолютизація зовнішньої, плюралістичної форми суспільного зв'язку у відриві від його внутрішньої основи — одна з головних передумов сучасних буржуазних концепцій класів і класових відносин. Теорія класів проголошується застарілою, підмінюється, зокрема, теорією малих груп, а поняття робітничого класу обмежується лише термінологічною формою, застосування якої «може бути зручним» у деяких дослідженнях соціальної структури буржуазного суспільства. На думку англійського соціолога Робертса, термін «робітничий клас» має значення «номінального ярлика» для розрізнення «нижчих прошарків у соціальній ієрархії».

В іншій концепції — так званої вертикальної мозаїки — класам відведено функцію статистично-описових категорій. «Конструювання категорій класу, — пише канадський соціолог Портер, — є лише процесом класифікації, за допомогою якого окремі предмети, схожі в одному аспекті, групуються з метою опису й аналізу». Зазначимо, що, хоча в цьому твердженні вказана реальна формальнологічна класифікаційна функція категорій, однак його загальна теоретична хибність стосовно такої соціальної реальності, якою є робітничий клас, від цього не зменшується. В кінцевому підсумку методологічна неспроможність буржуазних концепцій класів відображає їх світоглядну спрямованість і соціально-класові функції.

Я. В. Любивий (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Криза особистої індивідуальності в «масовому суспільстві».

Серед проблем, що стосуються становнища людини у суспільстві, важливе місце посідає проблема індивідуальності особи. Чи має людина можливість повною мірою виявити в своїй діяльності лише її притаманні риси творчого ставлення до дійсності? Чи приречена вона на фактичну внутрішню ізоляцію і «частковість» через неможливість вирватися з кола стандартизованих засобів спілкування? Відповідь на ці запитання залежить від того, в якій суспільно-політичній системі розгортається людська діяльність.

В умовах соціалізму людина має всі можливості для самореалізації власної особистості в інтересах суспільства. За капіталізму вона такої можливості не має: стандартизація й раціоналізація капіталістичного виробництва, дедалі більше підпорядкування діяльності індивіда механізованому ритму виробництва, тотальне засилля індустрії «масової культури» призводять до того, що збереження цілісності, самотності та індивідуальності особи стає дедалі проблематичнішим. Діалектика відносин особи та суспільства в умовах державно-монополістичного капіталізму набуває антагоністичного характеру, загострюючи нерівномірність та односторонність розвитку індивідів.

Суперечливе становище особи в системі капіталістичного матеріального та духовного виробництва намагаються відобразити дві групи буржуазних філософських і соціологічних концепцій, одна з яких абсолютизує якусь із сторін антагонізму особи та буржуазного суспільства. Одна така група (біхевіоризм, структуралізм) абсолютизує роль соціального середовища і заперечує творчу самоцінність особистості індивідуальності, твердячи, що індивід може бути повністю зманіпульованим ззовні різними засобами впливу (економічними важелями, соціологічною пропагандою, рекламою, «масовою культурою» тощо). Інша група концепцій (персоналізм, екзистенціалізм, неофрейдизм) абсолютизує «творчу самотність» індивідуальності, повністю ігноруючи роль соціального

середовища в її формуванні. Ці псевдоальтернативні концепції, які виходять з метафізичного погляду на дійсність, не в змозі науково охарактеризувати становище та перспективи існування особистості в умовах буржуазного суспільства.

Наукове розв'язання проблеми індивідуальності особи дає марксистсько-ленінська концепція всебічного розвитку особи. Справжня історична альтернатива кризі індивідуальності в «масовому» суспільстві можлива лише поза рамками капіталістичного способу виробництва — на шляху революційного перетворення суспільства й розвитку комуністичної суспільно-історичної формації, коли «вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх».

К. Ю. Райда (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР), **Парадокси екзистенціалістських інтерпретацій відносин особи і суспільства.**

У нашому обговоренні уже йшлося про ставлення до феномена соціального у філософії екзистенціалізму. Заслугове на увагу конкретніший розгляд цього питання. Екзистенціалізм, як відомо, запропонував ірраціоналістичну концепцію відносин особи і суспільства. Перекручена за своєю суттю екзистенціальна логіка сприймання дегуманізованих соціальних зв'язків продукує безнадійний песимізм класичних екзистенціалістських доктрин. Це — к'єркегорівське «або» або як форма тотальної неспроможності однозначного вибору дійсно гуманного способу життєдіяльності, «страх» перед необхідністю вибору форми соціальних стосунків; «хайдеггерівський супротив» «Das Man» як усунення відчуженої соціальності; ясперсівське «буття-до-смерті» як втрата ціннісно-омислових вимірів існування людини в буржуазному суспільстві. Цей ряд завершується містифікованою проповіддю абсурдності людського існування в екзистенціалізмі А. Камю, проголошенням безплідності будь-якої цілеспрямова-

ної активності індивіда в суспільстві.

Парадокси «екзистенціальної інтерпретації» відносин особи й суспільства криються і в перекрученій формі їх осмислення. Логіка смисложиттєвих визначень, яку екзистенціалізм пропонує замість цілісного світогляду, кінець кінцем відображає метаморфози буржуазного «раціо», доведеного до своєї протилежності. Так, наприклад, суспільні відносини, які виникають в умовах капіталістичного виробництва, утверджують такий спосіб соціалізації особи, за якого раціональність дій людини прямо пов'язується з прагненням до нагромадження речей, вартісних предметів. Критерієм виміру соціального значення особистості постають саме абстрактні вартісні значення. Видимість цього парадоксу фіксується філософами-екзистенціалістами. Г. Марсель, наприклад, вважає однією з найбільших оман сучасності уявлення про те, що людина «чогось варта остільки, оскільки вона чимось володіє». Соціалізація особи тут перетворюється на процес деструкції моральної свідомості, призводить до руйнування моральних норм, деградації особи.

Перетворення абстрактно-вартісних означень на критерії життєтворчості особи породжують ірраціональне тлумачення соціально-економічних капіталістичних відносин, роблять непрогнозованим, алогічним і саме прагнення до уречевленого володіння. Згодом ірраціональність починає панувати і над результатами цього прагнення, перетворюючи бажане в небажане, очікуване в несподіване. Людина, згідно з Ж.-П. Сартром, домагаючись певної мети, неминує опиняється в «полі протиділей»; шукаючи друга — знаходить ворога, намагаючись здобути повагу — ларажається на глум і нехтування. Парадокси таких обернених форм визначили, зокрема, і глибокий соціальний песимізм А. Камю. За його переконанням, «уявляючи, що життя підпорядковане якійсь меті, людина спрямовує своє існування на її досягнення і стає невідьмичком власної волі».

За екзистенціалістськими світоглядними орієнтирами, людина в своїй поведінці має відкинути будь-які суспільні канони і моральні норми поведінки й керуватися тільки «екзистенціалістськими істинами», які нібито можна збагнути лише в результаті осяяння в «пограничних ситуаціях» існування.

За проповіддю асоціальності в екзистенціалізмі стоїть не лише методологічна, логіко-гносеологічна неспроможність цієї філософії. Значне місце тут посідають і парадокси обернених форм соціальних стосунків буржуазного суспільства. Ані «ейдетична», ані трансцендентальна феноменологічна редукція не пояснили суті соціальних проблем, засвідчивши лише безсилля екзистенціалістських «прокрівів». Вади індивідуального світосприйняття були вплетені екзистенціалізмом у мереживо буржуазних соціально-класових ілюзій.

Л. А. Ситниченко (науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Відношення особи і суспільства в «комунологічній тенденції» сучасної буржуазної філософії.

На нашу думку, потрібно уточнити і конкретизувати місце і роль так званої комунологічної тенденції сучасної західної філософії в контексті загальної проблеми відношення особи і суспільства, бо ця тенденція дістає нині нові «неоконсервативні» витлумачення. Як показав XXVII Всесвітній філософський конгрес у Монреалі, започаткована філософсько-біологічною антропологією і підхоплена «неоконсерватизмом» фетишизація «природного тіла» людини доповнюється фетишизацією духовних аспектів її життєдіяльності, гіпертрофією ролі безпосереднього духовного спілкування, яке, на думку «неоконсерваторів», може врятувати не тільки саму людину, а й «західну культуру» загалом. Інтерес до проблеми спілкування (особливо в його «справжніх формах»), прагнення до «спільності» як сфери втілення такого спілкування, не випадкові. Він корениться в кризовій ситуації сучасного буржуазно-

го суспільства, в девальвації його моральних і духовних цінностей, в постійно відтворюваній суперечливій несумісності інтересів особи і суспільства. Тому реальний факт формування свідомості людини в її суспільній взаємодії з іншими людьми перетворюється в сучасній екзистенціально-антропологічній і герменевтичній філософії на суб'єктивно-ідеалістичне визнання міжособового спілкування як єдиної домінуючої реальності. В основі цього лежить характерний для сучасної буржуазної філософії її ідеології принцип редукції соціальних відносин до міжособових, соціального — до соціально-психологічного, принцип орієнтації на буденну свідомість, узагальнення її безпосередніх очевидностей.

Визнання сфери людського спілкування, міжіндивідуальних зв'язків як єдиної справжньої та варткої уваги приводить до поширення старих проповідей про те, що для подолання кризових явищ і соціальних антагонізмів досить позбавитися панування хибних цінностей та уявлень шляхом навчання (О. Ф. Больнов), застосування «прагматичних універсалів» (К. О. Аппель, Ю. Хабермас). Світ спілкування, на думку буржуазних авторів, служить «соціальної інтеграції і відновленню солідарності» (Г. Г. Гадамер, Н. Копрай). Тому завдання щодо зняття гостроти антагонізму між особою і суспільством зводиться ними до подолання відчуження в сфері спілкування, бо «ядром відчуження», його радикальною формою (Ю. Хюллен) проголошується «недійсне», спотворене спілкування. Завершуються такі міркування здебільшого апеляціями до «спільності», закликами до об'єднання і «справжнього спілкування». Реалізація такої «дійсної спільності», «сутнісного Ми» вперше нібито робить можливою «реконструкцію всього суспільства».

У захопленні сучасної антропологічної філософії «парадигмами» міжособового спілкування знаходить концентроване вираження її антиісторизм: в її теоріях світ людини перетворюється на «плюралістичну множинність» обмежених

«спільностей», в межах яких людина «почуває себе в безпеці і життєвому комфорті». Отже, замість цілісної й адекватної картини організації людського спілкування в суспільстві, замість аналізу того, що К. Маркс і Ф. Енгельс називали «дійсним спілкуванням» людей, прихильники «комунологічного» тлумачення спілкування змальовують блідий варіант елітарного спілкування «чистих Я», салонне суспільство, в якому «відбувається спілкування тільки за допомогою фраз, але немає ніякого дійсного спілкування»¹. Їхні, часом влучні описи парадоксів, суперечностей і труднощів («некомунікабельності») спілкування, притаманних буржуазному суспільству, завершуються хіба що звертаннями до неадекватних, релігійно-міфологічних форм свідомості, утопічними закликами, соціальна ефективність яких — мінімальна.

А. М. Угрімова (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Особа як об'єкт буржуазної «соціологічної пропаганди».**

Поглиблення суперечностей між кризовим буттям і кризовою свідомістю капіталістичного суспільства спричиняє дедалі інтенсивніший пропагандистський тиск на особу з метою утримання її в рамках буржуазного світогляду, стандартів і стереотипів «західного» способу життя. Від прямого, безпосереднього нав'язування ідеологічних доктрин до тонкої психологічної обробки свідомості людей за допомогою маніпулятивних методів — такий спектр засобів і методів пропаганди, яка давно вже перетворилася на один з головних інструментів внутрішньої і зовнішньої політики державно-монополістичного капіталізму. Тому, досліджуючи комплексну проблему відносин особи і суспільства, не можна залишати поза увагою такий важливий її аспект, як розкриття маніпулятивного характеру буржуазної пропаганди щодо особи.

Одним з найефективніших її різновидів на Заході нині визнається «соціологічна пропаганда», яка виникла в 70-ті, а набрала широкого розмаху в 80-ті роки. Порівняно з першими роками існування, характер цього різновиду пропаганди значно змінився. В 70-ті роки, коли накреслилися шляхи міжнародної розрядки, науково-технічного і культурного співробітництва між Сходом і Заходом, «соціологічна пропаганда», наприклад, у США робила основний акцент на поширенні «іміджа» (уявного образу, еталона) американського способу життя як найвищого, найкращого і неперевершеного! Кіно, радіо, телебачення, преса, виставки, реклама науково-технічних досягнень — все це було підпорядковано створенню враження про процвітання Сполучених Штатів, про відсутність там соціальних антагонізмів, криз і труднощів у житті суспільства і особи.

Останніми ж роками у зв'язку з відомою хвилею «неоконсерватизму» в політиці й ідеології США, поширенням мілітаристських та шовіністичних доктрин акценти в «соціологічній пропаганді» почали зміщуватися. Нині апологети капіталізму рекламують «фундаментальні життєві цінності» приватновласницького суспільства, розраховуючи не тільки на їх експорт, а й на «внутрішнє споживання» їхньої пропагандистської продукції. Тому зазначена реклама щедро доповнюється сфабрикованими даними про «агресивність СРСР», про «необхідність» її як дійового засобу «захисту вільного світу». Так, лише влітку 1983 року в США демонструвалося понад десять фільмів, сюжети яких будувалися на твердженнях про вірогідність ядерного конфлікту на планеті і в космічному просторі.

Показовим щодо цього є антирадянський фільм «Червоний світанок», який прогресивна світова громадськість затамувала як провокаційний, мілітаристський, шовіністичний. Використовувана телебаченням і кіно, пресою й радіо «соціологічна пропаганда» макси-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1.— Твори, т. 3, с. 252.

мально спрямована сьогодні на розпалювання воєнного психозу, несамовитої ненависті до «росіян» кубинців та інших «жорстоких і підступних ворогів Америки».

Засоби «соціологічної пропаганди» досить впливові, здатні формувати в масовій свідомості вигідні монополістам настрої, почуття, життєві стереотипи. Тому вивчення технології виготовлення й поширення продукції буржуазної «соціологічної пропаганди», виявлення її класової суті, вироблення імунітету (особливо серед молоді) до її впливу становить важливе актуальне завдання нашої контрпропагандистської роботи.

В. П. Степаненко (аспірант Інституту філософії АН УРСР). **Буржуазні концепції способу життя як теоретичне відображення проблеми «людина — суспільство» за капіталізму.**

До яких би «технологічних хитрощів» не вдавалися буржуазні пропагандисти, вони знов і знов апелюють до доктрин «американського способу життя» як до ідейно-теоретичної основи їхніх пропагандистських вправ. Тому, обговорюючи питання ідеологічної боротьби, доцільно спинитися на аналізі буржуазних концепцій способу життя.

Незважаючи на теоретичну нечіткість змісту даного поняття в буржуазному суспільствознавстві, доктрини «нової якості життя», «життєвого стандарту», «стилю життя», «руху за соціальні індикатори», «відродження традиційних цінностей» та інші претендують на відображення певної «єдності» у відносінах людини і суспільства за капіталізму. Адже вони адресовані передусім окремому індивіду, котрого й закликають дотримуватися певного «стилю» життя, або «життєвого стандарту». Саме таким чином буржуазним ідеологам уявляється «гармонійність» системи «людина — суспільство».

Як справедливо зазначав Ф. Енгельс, критикуючи Дюрінга, «Від того, що щітку для взуття ми зачислимо в єдину категорію з ссав-

цями,— від цього у неї ще не виростуть молочні залози»². Так і від пропагандистських прокламацій про «стиль» чи «стандарт» життя, скажімо, «середнього американця» його життєве становище зовсім не відповідатиме закону середнього арифметичного. Не зникнуть від цього і процеси дегуманізації і відчуження, що панують в буржуазному суспільстві.

Проте не можна не враховувати і певного «консолідуючого» впливу буржуазних концепцій способу життя як ідеологічних феноменів. Скажімо, в підготовці масової свідомості до різкого повороту вправо в зовнішній та внутрішній політиці США велику роль відіграло відродження ідей панамеріканізму і включення їх до ідеологемі способу життя, який нібито підносить Америку над іншими країнами. В закликах «згуртуватись» перед лицем «радянської воєнної загрози», «відродити традиційні американські цінності» теж виразно проступала певна смисложиттєва установка, адресована особі — споживачеві інформації. Тут маємо справу зі своєрідним використанням конформізму для створення й поширення нового ідеологічного стереотипу («іміджу»), в котрому розчинення індивіда в масі і некритичне сприйняття ним пропагандистських установок і норм «американського способу життя» виступала як ознака його «громадянської доблесті». Конформізм загалом необхідний для політичної практики імперіалізму. Як зазначає американський дослідник Л. Ченовез, «концепція успіху, яка раніше була пов'язана з індивідуалізмом, активністю, перемогою, стала асоціюватись з конформністю, покірливістю»³. Саме такий «громадянин» потрібен сьогодні правлячим колам Сполучених Штатів.

Цю метаморфозу «іміджу» американського способу життя» треба враховувати в нашій контрпропагандистській роботі. Слід активні-

² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 41.

³ Цит. за кн.: Заложкин Ю. А. Личность в современной Америке. — М., 1980, с. 82.

ше розкривати й роз'яснювати класову суть нової орієнтації американської пропаганди. В. І. Ленін писав: «Байдужість є мовчазна підтримка того, хто сильний, того, хто панує»⁴. Очевидно, такої підтримки бракує державній машині американського імперіалізму, і саме тому даний «імідж» так посилено пропагується пілі в буржуазних доктринах способу життя.

Л. О. Карпова (кандидат педагогічних наук, викладач ВПШ при ЦК Компартії України). Деякі аспекти критики буржуазних фальсифікацій теорії і практики виховання нової людини.

Буржуазні ідеологи нерідко здійснюють свої нападки на реальний соціалізм, на його досягнення у вихованні соціалістичної особи, виходячи з антропологічних концепцій про «сутність людини». Такі концепції ґрунтуються на постулатах про незмінність, природжену порочність, гріховність та недосконалість людської природи, з чого нібито випливає заперечення самої можливості виховання всебічно розвиненої людини. Ці антинаукові постулати лежать і в основі буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій марксистсько-ленінської теорії і практики комуністичного виховання.

Марксистсько-ленінська теорія виховання трактується буржуазними ідеологами, зокрема, як принципово неправомірна, така, що «виходить за межі об'єктивної науки» (П.-А. Сімон, Дж. Грассі, О. Ульріх), а виховна практика в країнах соціалізму розглядається як вираження «тоталітаризму», «авторитарності», «морального фанатизму», «нівелювання особи». У цьому зв'язку боротьба проти «соціалістичного тоталітаризму» є, на їхню думку, «завданням дійсної демократії» (П. Холландер, К. Кран, Т. Літт). Вдаючись до спотворення фактів, вигадок, «радянологи» використовують «всілякі міфи, зокрема і про «юнацьку куль-

туру» (Е. Брез, Д. Леврсон, М. Мак), «примусове нав'язування атеїзму» (Ж. Руло, Ж. Кальвез), «усуспільнення людини колективом» (Ж. Марітен, С. Джакобі, Т. Зац), про «хибне зображення дійсності» радянськими митцями і «нереальність естетичного виховання» (Р. Хінлі та ін.), про «виховання слухняності до властей» в радянській школі (С. Джакобі, Х. Вітгінг та ін.).

Буржуазні ідеологи намагаються редукувати поведінку людини до вроджених інстинктів, щоб довести, що «всі лиха сучасної цивілізації», мовляв, виникають від того, що людина а priori є жорстока, агресивна й зла. На їхню думку, краще майбутню людину може бути пов'язане лише з поліпшенням її біологічних властивостей, зокрема з генною інженерією тощо.

М. Г. Кириченко (кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України). Розвинутий соціалізм — історичний рубіж на шляху до комунізму як «завершеного гуманізму».

Продовжуючи цю тему, хотів би взяти її в дещо ширшому аспекті. Силкуючись дискредитувати соціалізм як історично вищий тип цивілізації, наші ідейні вороги дедалі частіше вдаються до спекуляцій і вигадок навколо проблеми «гуманістичного ідеалу» як його розумів К. Маркс і досягнень реального соціалізму у вихованні нової людини. Обстоюється хибна у своїй основі теза, нібито реальний соціалізм «не відповідає» Марксовому ідеалу про гуманізм, більше того — навіть «суперечить його духу», бо на практиці, мовляв, призводить до «дегуманізації» суспільних відносин.

Для розкриття повної безпідставності подібних вигадок нагадаємо Марксове положення про те, що «комунізм як позитивне скасування *приватної власності*» означає «завершений гуманізм»⁵. Комунізм як завершений гуманізм, за

⁴ Ленін В. І. Соціалістична партія і безпартійна революційність. — Повне збір. творів, т. 12, с. 127.

⁵ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 108.

Марксом, «є справжнє розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між опредмечуванням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом»⁶.

Характерно, що «завершений гуманізм» К. Маркс розглядає в нерозривному зв'язку з формуванням всебічно розвинутої людини, людини, здатної «відчувати потребу в тому величезному багатстві, яким є інша людина»⁷. Тут ідея «завершеного гуманізму» ставиться в прямий зв'язок з ідеєю справжнього колективізму, практичне втілення якої передбачається на шляхах досягнення повної соціальної однорідності. Лише в соціально однорідному суспільстві, яке не знає суперечності між «індивідом і родом» і в якому усунуті соціальні перепони для спілкування людини з людиною, для гармонійного розвитку і окремої людини, і всього суспільства, «людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним способом, отже, як цілісна людина»⁸. Соціально однорідне суспільство якраз і робить можливим і необхідним такий тип соціального спілкування, людських відносин і зв'язків, за якого людина компенсує обмеженість свого інди-

відувально-особистісного життя широким безпосереднім і безперешкодним прилученням до досвіду інших особистостей, суспільства в цілому. Цей суспільний стан Маркс описує так: «...почуття і насолоди інших людей стали моїм власним надбанням. Тому, крім цих безпосередніх органів, утворюються *суспільні органи, у формі суспільства*. Так, наприклад, діяльність у безпосередньому поєднанні з іншими і т. д. стала органом прояву мого життя і одним із способів засвоєння людського життя»⁹.

Як бачимо, в системі міркувань К. Маркса чітко простежується логіка, категоріальні вузли якої становлять: «позитивне скасування приватної власності», «завершений гуманізм», «справжній колективізм». Ці категоріальні вузли відображують в теорії закономірності соціальної практики суспільства розвинутого соціалізму, яке, вдосконалюючись, просувається в напрямку до якнайповнішої реалізації гуманістичних ідеалів комунізму. І дійсна історія соціалістичного творення не тільки не суперечить цій логіці, а, навпаки, строго відповідає їй, наповнюючи її багатим практичним змістом. На етапі розвинутого соціалізму категоріальні форми Марксової логіки стають практичними формами перетворення суспільства згідно з ідеалами «завершеного гуманізму».

⁶ Там же.

⁷ Там же, с. 116.

⁸ Там же, с. 111.

⁹ Там же, с. 112.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Обговорення широкого кола теоретичних і методологічних питань, що стосуються проблеми відносин між особою і суспільством та її тлумачення в сучасній буржуазній філософії й ідеології, показало надзвичайну їх актуальність як для поглиблення критичного аналізу буржуазних ідеологічних доктрин, так і для організації ефективної контрпропагандистської протидії підступам антикомуністів.

Аналіз сучасних буржуазних ідеологічних доктрин дає підстави зробити висновок: незважаючи на відчайдушні спроби, ідеологам капіталізму не вдалося створити протягом останніх десятиліть жодної нової теоретичної моделі відносин особи й суспільства, яка б вказувала правильний шлях подолання соціальних антагонізмів, які внутрішньо притаманні самому приватновласницькому світові. І це цілком закономірно. З цього принципового висновку треба виходити, коли викривати утопічність, метафізичну схематичність, концептуальну необґрунтованість будь-яких варіантів буржуазно-філософського тлумачення проблеми «особа і суспільство».

Водночас доведення невикоріненості соціальних антагонізмів у рамках буржуазного ладу ще не означає, що вже все зроблено для розвінчання буржуазних ідеологічних доктрин. Нині, коли класовий ворог відкрито заявляє про намір ліквідувати соціалістичний лад і використовує для досягнення своєї мети «психологічну вій-

ну», посилення антирадянської істерії, веде справжній розбій в ефірі, різного роду перекручення проблеми людини, її відносин з суспільством будуть знов і знов використовуватися організаторами ідеологічних диверсій. Про це свідчить, зокрема, чергова хвиля пропагандистських виступів адміністрації Білого дому, американських засобів масової інформації, присвячених вигаданим питанням про «порушення прав людини за соціалізму», «радянський тоталітаризм» тощо.

Для ефективної контрпропагандистської відсічі цим та подібним до них фальсифікаціям треба систематичніше вивчати новітні прийоми, застосовувані буржуазними ідеологами й пропагандистами, викривати їх антинауковий, апологетичний характер. Фахівцям слід оперативніше, ніж це робилося досі, аналізувати відповідну зарубіжну теоретичну і буржуазно-пропагандистську літературу, періодику, вчасно давати ґрунтовні відповіді на ті чи інші актуальні питання. «Не будемо помиллятися: якщо ми поверхово пояснюємо якусь подію чи повідомляємо про неї з запізненням, то потім треба вже не переконувати, а доводити помилковість, що значно важче»¹⁰, — підкреслювалось на червоному (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Це стосується однаковою мірою і пропаганди, і контрпропаганди. «У нас немає підстав займати оборонну позицію в жодному принциповому питанні»¹¹, — наголошувалось далі на Пленумі. Це повною мірою стосується і проблеми відносин між особою і суспільством, яка за соціалізму розв'язується не на шкоду особі чи суспільству, а на користь і окремо взятій людині, і всім членам суспільства. Таке гармонійне поєднання індивідуального і соціального, особистого й загального інтересів дедалі повніше стає нормою нашого радянського способу життя, є переконливим фактом, що підтверджує правильність теорії і практики наукового комунізму.

Матеріали Круглого столу (підготував В. О. Курганський)

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 48.

¹¹ Там же.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1986 РОЦІ ТАКІ КНИГИ:

МАКСИМУК П. П. ПРЕСА УРСР У БОРЬБІ ПРОТИ КЛЕРИКАЛЬНОГО АНТИКОМУНІЗМУ.— 11 арк.— 1 крб. 30 коп.

У монографії аналізується боротьба преси УРСР 60-х — початку 80-х рр. проти фальсифікації політики КПРС і Радянської держави щодо релігії і церкви. Розвінчується реакційна суть уніатської та української автокефальної церкви, релігійного сектанства, зв'язків клерикалізму з націоналізмом.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

ЛЕВЧУК Л. Т. МИСТЕЦТВО У БОРЬБІ ІДЕОЛОГІЙ.— 10 арк.— 90 к.

У науково-популярній книзі висвітлюється роль мистецтва в ідеологічній боротьбі, піддаються критиці найбільш поширені буржуазні концепції художньої творчості, основні напрями розвитку сучасного мистецтва Заходу: живопис дії, інформаційне мистецтво, гіперреалізм, сюрреалізм, «панк-культура» та ін. Автор розкриває справжній гуманізм мистецтва соціалістичного реалізму, його соціальну зрілість, тематичне багатство.

Розрахована на широке коло читачів.

І. Ф. ЛОГВИНЕНКО, В. О. РЯБЕНКО

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ДОКТРИНІ «ВОЄННО-ТЕХНІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ»

Виступаючи на урочистих зборах, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив: «Війна залишила таку спадщину, що її підсумки і уроки продовжують справляти вплив на весь хід і характер світового розвитку, на свідомість людей»¹. Найбільше цей вплив відчувається в ідеологічному протиборстві двох соціально-політичних систем. Намагаючись вийти з кризи, що вразила всі сфери капіталістичного суспільства, і повернути втрачені позиції шляхом нарощування гонки озброєнь, ескалації міжнародної напруженості і підготовки третьої світової війни, найагресивніші імперіалістичні сили, очолювані США, перекручують справжню історію минулої війни. Використовуючи такі фальсифікації як один із засобів ідеологічної боротьби проти соціалізму, імперіалізм водночас намагається за їх допомогою виправдати свої сучасні мілітаристські програми. Тому одним з найактуальніших ідеологічних завдань сьогодення, як наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», є «рішуча, аргументована відсіч нашим ідеологічним противникам, всякого роду фальсифікаторам історії другої світової війни»².

Характерною рисою діяльності буржуазних ідеологів стало прагнення приховати класову природу мілітаризму і справжні суспільно-історичні причини його воєнних поразок. Основною ж метою тут є перегляд історії минулої війни на користь західних держав, щоб на його основі «сфальсифікувати, спотворити досвід, досягнення соціалістичного будівництва в СРСР, в тому числі і воєнний досвід захисту соціалізму, насамперед, здобутий в роки Великої Вітчизняної війни, те головне, що створило і зміцнило величезний міжнародний авторитет нашої країни»³.

Найбільшого поширення на Заході набули буржуазні історіографічні концепції «відповідальності СРСР за другу світову війну», ідейки про «захисний» характер «превентивної війни» фашистської Німеччини проти Радянського Союзу, розумування про «вирішальну роль союзників» на чолі із Сполученими Штатами в перемозі над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією. Під лад їм і концепції «випадковості», «несподіваності» поразки фашистської Німеччини і такої ж «незбагненності» перемоги Радянського Союзу, «російського дива» тощо. Є їй ціла низка активно пропагованих ідей, за основу яких, замість об'єктивно-історичного аналізу, править абсолютизація ролі суб'єктивного, кліматичного, географічного і навіть ірраціонального («фатумного») факторів поразки «третього рейху».

¹ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг радянського народу: Доп. на урочистих зборах, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні.— Рад. Україна, 1985, 9 трав.

² Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років : Постанова ЦК КПРС, 16 черв. 1984 р. — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

³ Жилин П. А. О войне и военной истории.— М., 1984, с. 428.

До названої групи належить і буржуазна «техніко-індустріалістська» концепція минулої війни, пов'язана з абсолютизацією військово-технічного фактора. Сучасні плани імперіалістичних сил, спрямовані на досягнення перелому в історичному розвитку шляхом нарощування військово-технічних засобів і створення найновітніших систем озброєнь, ставлять нас перед необхідністю першочергової боротьби з цим різновидом буржуазної ідеології, посилюють потребу в марксистсько-ленінському теоретичному дослідженні ролі матеріально-технічних чинників у досягненні воєнної перемоги. Філософсько-соціологічний розгляд зазначеної проблеми на матеріалах аналізу Великої Вітчизняної війни і становитиме предмет нашої статті.

Перебільшення ролі озброєнь було характерне для буржуазних ідеологів і раніше, але особливого поширення подібні погляди набули в повоєнні роки. Це пояснюється тим, що друга світова війна відзначалася небаченими раніше масштабами застосування моторизованої та автоматизованої техніки, бойових і транспортно-допоміжних машин. Гіперболізацію даної особливості та її перекручене, технократичне тлумачення й було покладено в основу «техніко-індустріалістської» концепції другої світової війни. Типовий прибічник даної точки зору Дж. Фуллер ще 1945 року заявляв: «Перемога на 99% залежить від воєнної техніки або від зброї... Стратегія, командування, воєначальники, хоробрість, дисципліна, постачання і весь фізичний або моральний апарат війни — ніщо порівняно з більшою перевагою в галузі озброєння... Все це разом узятє становить не більше 1%»⁴. Інші представники цієї реакційної вульгарно-соціологічної течії в буржуазній ідеології та історіографії, приховуючи справжні суспільно-політичні причини поразки німецького фашизму, пояснюють перемогу Радянської Армії та її союзників тільки перевагою в озброєннях. Поразки ж німецько-фашистських військ буржуазні історики намагаються виправдати тим, що у них буцімто «було... надто мало зброї»⁵, бо, мовляв, взагалі «Німеччина не була підготовлена до війни з економічного погляду»⁶. Подібні погляди на історію другої світової війни властиві таким буржуазним історикам та соціологам, як Р. Арон, Б. Бренхем, С. Пассоні, Дж. Пьорнел, Р. Розенкранц, А. Блюм. Реакційність буржуазної «техніко-індустріалістської» концепції другої світової війни полягає не лише в спотворенні історичної істини, але і в тому, що на її ґрунті вирощуються найрізноманітніші модифікації буржуазної соціологічної теорії «воєнно-технічного детермінізму», які вбачають у війні і створенні озброєнь основну, незалежну від людей детермінанту суспільного життя. Ще в 50-ті роки західнонімецький історик Г. Ріттер, намагаючись приховати класову сутність фашизму, з позицій теорії «воєнно-технічного детермінізму» тлумачив мілітаризм як просте порушення «правильних взаємовідношень державного мистецтва і військової техніки»⁷. В наші дні буржуазні ідеологи, керуючись тими ж ідеологічними цілями та методами, виводять мілітаристські наміри США та причини гонки озброєнь як якусь своєрідну «закономірність» технічного розвитку. Таким чином суспільно-політичні детермінанти розвитку сучасних міжнародних відносин підміняються технологічними чинниками.

Концепції «воєнно-технічного детермінізму» неспроможні розкрити прихований багатомасштабний опосередковувачими ланками вплив соціальних чинників на розвиток озброєнь, а через нього — на характер функціонування тих чи інших сфер суспільного життя. З'ясування ж механізму такого впливу є неодмінною умовою справді наукового пояснення співвід-

⁴ Fuller J. F. C. *Armament and History*.— London, 1945, p. 17.

⁵ Цит. за: Мерцалов А. Н. *Западногерманские историки и мемуаристы о второй мировой войне*.— М., 1967, с. 173.

⁶ Там же.

⁷ Там же, с. 23.

ношення розвитку озброєнь і суспільного розвитку, ролі людини і зброї в цьому процесі.

«Війна є продовження політики іншими засобами»⁸. Її веде тої чи інший суспільний клас, а зброя і армія (як певна соціальна група людей, що користується зброєю) виступають особливими знаряддями реалізації політики класу. Марксистсько-ленінська соціально-філософська теорія завжди враховувала нерозривну взаємоспичиненість сили зброї і сил соціальних, тобто сил людей, що її використовують. Провідною стороною тут, як підкреслювали основоположники марксизму-ленізму, завжди виступають люди, спосіб їх військової організації, завжди «люди, а не мушкети виграватимуть бої»⁹. «Ні один соціал-демократ, — говорив В. І. Ленін, — який учився у великого знавця цієї справи Енгельса, не сумнівався ніколи... у великій важливості... військової організації, як знаряддя, що ним користується маса народу і класи народу для вирішення великих історичних сутичок»¹⁰. Спосіб формування і функціонування військової організації найбезпосереднішим чином пов'язаний з природою суспільного устрою, для захисту якого вона створюється. Різновиди ж озброєнь можуть зумовлювати форми даної організації, але не її суть.

Практика використання зброї на полях боїв другої світової війни збагатила наведені положення, з особливою чіткістю виявила суспільно-економічну, соціально-політичну та світоглядно-ідеологічну детермінацію конструкторської та виробничої діяльності у справі створення і застосування зброї. «Безперечно, — підкреслював на зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — результат війни вирішувався в першу чергу на полях боїв силою зброї, але головне — в чийх руках зброя. В кінцевому підсумку перемогли вірність радянських людей соціалістичній батьківщині, ленінському прапорі, братерська дружба народів»¹¹.

Вирішальну роль у двобої радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками відіграли соціально-політичний та економічний фактори. Велика Вітчизняна війна показала, що саме «політична система разом з системою економічною склала надійний фундамент воєнної організації Радянської держави. Реалізація в умовах війни переваг радянського суспільного і державного ладу, політичної і економічної системи СРСР забезпечувалася діяльністю партії, уряду, всього радянського народу»¹². Утвердження нового суспільного ладу дало змогу нашій країні виховати і розвинути в людях такі моральні і духовні риси, які стали основною зброєю у Великій Вітчизняній війні. Колективістська мораль і психологія, почуття відповідальності кожного за долю країни, високий гуманізм, мужність, віра в перемогу і торжество ленінських ідей — ось ті важливі людські якості, які були сформовані самим життям нашої країни в довоєнні роки і які піднесли в годину воєнних випробувань радянського солдата над солдатом фашистським, трудівника радянського тилу — над працівником тилу німецько-фашистського, радянського державного діяча і воєначальника — над політиком і генералом фашистської Німеччини. У Великій Вітчизняній війні «перемогли не тільки наша зброя, економіка і політичний лад. Це була перемога ідей, в ім'я яких здійснилась революція, в ім'я яких боролися і вмирали радянські люди. Це була перемога нашої ідеології і моралі, які несуть ви-

⁸ Ленін В. І. Війна і революція.— Повне збір. творів, т. 32, с. 78.

⁹ Енгельс Ф. Історія гвинтівки.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 15, с. 215.

¹⁰ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 323—324.

¹¹ Вірність ленінському прапорі: Зустріч у Центральному Комітеті КПРС з ветеранами Великої Вітчизняної війни.— Рад. Україна, 1985, 7 трав.

¹² Тюшкевич С. А. Фактори Перемоги советского народа в Великой Отечественной войне.— Вопр. философии, 1985, № 3, с. 7.

сокі принципи гуманізму і справедливості, над людиноненависницькою ідеологією фашизму»¹³.

Основна керівна й організуюча сила радянського суспільства — Комуністична партія — стала «воюючою партією, що злилась воедино з воюючим народом»¹⁴. Головним в її діяльності було політичне керівництво всіма державними, військовими і громадськими організаціями, а також зовнішньо-політичною боротьбою Радянського Союзу за створення антигітлерівської коаліції народів і держав, що стало ще одним суспільно-політичним фактором перемоги над фашистською Німеччиною.

Усією своєю багатогранною діяльністю КПРС сприяла реалізації радянської військово-політичної концепції, яка сформувалася на основі ленінського вчення про захист соціалістичної Батьківщини, про характер, рушійні сили і соціально-політичні цілі збройної боротьби трудящих мас проти агресорів, експлуататорів, реакціонерів. У цій концепції вагоме значення надавалося і військово-технічним чинникам, модернізації озброєнь, однак вони не розглядалися як вирішальні, як самоціль. Воєнний потенціал держави, «будучи похідним від інших соціальних факторів ... безпосередньо виражає здатність держави в ході війни здійснювати політичні цілі в збройній боротьбі»¹⁵. Його вагомими компонентами, крім власне технічних, є і світоглядні, соціально-класові орієнтації і морально-політичні якості солдатів, офіцерів і воєначальників, суспільно-історичні умови формування їхніх здібностей, традицій вітчизняного воєнного мистецтва, рівень розвитку воєнної науки і полководницької думки. Її здатність до стратегічного передбачення, творчого аналізу ситуації і прийняття правильних рішень, наполегливість у реалізації поставлених цілей, здатність мобілізувати всі ресурси країни на їх досягнення тощо. Отже, зброя сама по собі становить лише незначну (хоча й вагому) частину воєнного потенціалу, який виступає як здатність суспільства «злити в єдиний сплав високий бойовий дух солдатів і офіцерів з нищівною силою найновішої техніки»¹⁶.

Історія Великої Вітчизняної війни свідчить про глибоке розуміння радянським політичним і військовим керівництвом цієї закономірності співвідношення людського, економічного, політичного, воєнно-теоретичного і військово-технічного чинників. Вся передвоєнна і особливо воєнна діяльність КПРС у галузі організації оборони країни спрямовувалася на розвиток воєнної теорії, на поліпшення кадрового складу армії, організацію військового навчання населення, на створення найдосконалішої на ті часи зброї. Результати цієї діяльності слугують незаперечним доказом у спростуванні апеляції сучасних буржуазних ідеологів до одного лише воєнно-технічного фактора.

Неспроможні заперечити сам факт нашої великої Перемоги, вони, однак, будь-що намагаються замовчати ту вирішальну роль, яку відіграли в її досягненні соціально-економічні і морально-політичні чинники — словом, увесь той комплекс факторів, який у своїй сукупності не може не привести до визнання історичної вишості нового, соціалістичного суспільного ладу над капіталістичним. Натомість прибічники «воєнно-технічного детермінізму» прагнуть абсолютизувати «технологічний бік» війни як «своєрідної індустрії», щоб тут узяти реванш і звести історичні уроки другої світової війни до тривіальних висновків про «технічні переваги» воюючих сторін. Зважимо й на те, що це їх прагнення стимулюється цілком сучасним «соціальним замовленням» мілітаристських, реакційних сил у правлячих колах імперіалістичних країн, відвертою політичною кон'юнктурою, яку створили і підтримують, зокрема, апологети «зоряних воєн» у США. Адже і сама доктрина «космізації воєнних дій», і численні розробки нових видів нищівної зброї, які ведуться у США, грун-

¹³ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг народу.— Рад. Україна, 1985, 9 трав.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Тюшкевич С. А. Цит. праця, с. 5.

¹⁶ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг народу.— Рад. Україна, 1985, 9 трав.

туються знову-таки на безмежній вірі у «вищість американської техніки й технології», котра, в свою чергу, вимагає «історичних підтверджень». Однак чи є реальні підстави для пошуку подібних «підтверджень»? Або інакше кажучи, чи дає історія другої світової війни хоч би які надії тим буржуазним теоретикам і політикам, які прагнуть перетворити нинішнє своє пропагандистське паразитування на доктрині «воєнно-технічного детермінізму» на «науково обгрунтовану» теорію «вирішальної сили зброї»?

Історія Великої Вітчизняної війни дає великий фактичний матеріал для спростування буржуазної ідеї «визначальної ролі виробника як новатора озброєнь» в історичному розвитку суспільства. Вона чітко показала, що і сам виробник зброї, і його продукція, і, нарешті, реальна ефективність її бойового використання залежать від економічних, соціально-політичних і духовних особливостей того чи іншого суспільного ладу. Розглянемо їх.

У другій світовій війні, вирішальні битви якої відбувались на суші, основними різновидами озброєнь були танки, літаки, гармати і автоматична стрілецька зброя. Розвиток цих різновидів озброєнь у фашистській Німеччині і в Радянському Союзі здійснювався в неоднакових суспільно-економічних і політично-ідеологічних умовах.

Головною особливістю німецької економіки передвоєнного періоду (як і будь-якої економіки капіталістичного типу взагалі) був її експансіоністський характер. Німецька буржуазія прагнула втрачених колоній, рвалася до нових ринків збуту та сировинних баз. Це породжувало реваншистські і відверто мілітаристські настрої у правлячих кіл. Така агресивність істотно посилювалася, з одного боку, ненавистю капіталістів до молоді соціалістичної держави, а з другого — характером фінансової і матеріальної «допомоги» Німеччині з боку міжнародного капіталу (плани Дауеса та Юнга), яка ще в мирний час спрямовувала розвиток економіки Німеччини у відверто експансіоністському, мілітаристському напрямі. «Верхом політичної безвідповідальності були спроби провідних угруповань монополістичного капіталу маніпулювати експансією німецького фашизму, спрямовуючи її на Схід»¹⁷. Отже, вже сам спосіб функціонування німецьких капіталів і форми реалізації в німецькій економіці капіталів імперіалістичних держав були орієнтовані на масове виробництво техніки і озброєнь *наступального* характеру. Масовість індустріального виробництва, організованого за законами приватної власності і капіталістичної конкуренції, і агресивність, в якій виявились експансія і мілітаристське спрямування німецького капіталу, за умов фашистської диктатури стали основними детермінантами того «соціального замовлення», яке визначало і характер розвитку військової техніки, і навіть конкретні типи озброєнь. Ці детермінанти впливали як через соціальні, політичні та ідейно-світоглядні чинники формування здібностей і стилю мислення конструкторських, інженерних і управлінських кадрів та самих виробників, так і через створення й застосування відповідних форм організації виробництва.

Вплив зазначених суспільно-економічних і суспільно-політичних чинників передвоєнного періоду життя Німеччини з усією наочністю ще раз підтвердив ленінське положення про нерозривний зв'язок капіталістичного суспільства на імперіалістичній стадії його розвитку з війною та її підготовкою. Вони показали також і те, що мілітаризація економіки капіталістичних країн особливо прискорюється, коли над воєнно-промисловим комплексом надбудовуються відповідні соціально-політичні та ідеологічні структури, найреакційнішою з яких стає фашистська диктатура. Ось чому сучасні політики США, виношуючи свої мілітаристські плани, намагаються будь-що приховати зв'язок класу капіталістів і воєнно-промислового комплексу з нагнітанням воєнної істерії, шовінізму і

¹⁷ Там же.

мілітаризму в ідеології і політиці США. З тих же причин американські історики другої світової війни прагнуть піддати сумніву факт існування тісного зв'язку між німецькими монополістами і нацистами, між імперіалістичним, реваншистським характером державно-політичної структури «третього рейху» — і розв'язанням другої світової війни.

Що ж стосується сутнісних характеристик розвитку військової техніки у Радянському Союзі, то вони були зумовлені передусім загальними особливостями суспільно-політичного ладу нашої країни, встановленого в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції. Революція, яка приводить до панування новий клас і тим самим змінює соціальну та політичну систему суспільства, зазначав Ф. Енгельс, неминує породжувати нові бойові засоби, якими створений лад змушений захищатися, а також нову систему ведення війни¹⁸. Природа соціалізму несумісна з несправедливими і загарбницькими війнами, які є за капіталізму закономірною формою насильственого продовження збройними засобами внутрішньої і зовнішньої політики економічного, соціального і духовного гноблення. Однак соціалізм визнає війни справедливі — революційні і національно-визвольні, в основі яких лежить боротьба пригноблених проти гнобителів, пролетаріату і очолюваних ним трудящих мас — проти спроб внутрішніх і зовнішніх реакційних сил реставрувати капіталізм. Аналізуючи вплив соціалістичної економіки на обороноздатність держави трудящих, В. І. Ленін відзначав, що її зміцнює передусім загальнонародна власність на засоби виробництва. «Обороздатність,— писав він,— військова міць країни з націоналізацією банків *вища*, ніж країни з банками, що залишаються у приватних руках»¹⁹. Аналізуючи наслідки громадянської війни, він пояснював переваги соціалістичного суспільства тим, що «праця об'єднує, а власність роз'єднує... Нас об'єднала саме праця, тоді як Антанта весь час розкладається, бо власність зробила з імперіалістів диких звірів, які в першу і в останню чергу гризуться за здобич»²⁰.

Написавши на своєму прапорі гасло визволення праці, соціалістична революція вперше в історії створила економічні та соціально-політичні передумови для ідейно-політичного єднання суспільства, зміцнення його економіки й обороноздатності. «Новий суспільний лад дедалі повніше розкривав свої творчі можливості. Нам потрібен був мир і тільки мир»²¹: Мир, мирна внутрішня і зовнішня політика стали основним законом життя першої країни соціалізму. Разом з тим в умовах імперіалістичного оточення, воєнних приготувань гітлерівської Німеччини та її сателітів Радянська держава змушена була інтенсивно нарощувати свій оборонний потенціал, організувати виробництво військової техніки й озброєнь. Поглянемо ж, як зазначена зовнішньополітична ситуація і основні соціально-політичні риси соціалістичного ладу визначали характер і спрямованість виробництва нової військової техніки.

Як відомо, істотний вплив на розвиток військової техніки мають історично зумовлені рівень розвитку наукових досліджень і конструкторсько-проектних розробок, а також система обміну технологічною і науково-технічною інформацією. Однак суспільно-економічні й політичні детермінанти продовжують діяти і в цих сферах. Так, саме міжнародні економічні угоди німецько-фашистських імперіалістів з монополіями США, Англії, Франції та інших капіталістичних країн забезпечили широке постачання фашистській Німеччині новітньої науково-технічної інформації. «За умовами картельних угод американські фірми повинні

¹⁸ Див.: Енгельс Ф. Можливості і перспективи війни Священного союзу проти Франції в 1852 році.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 480.

¹⁹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.—Повне збір. творів, т. 34, с. 184.

²⁰ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 року.— Там же, т. 40, с. 177.

²¹ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг народу.— Рад. Україна, 1985, 9 трав.

були інформувати німецьких контрагентів про всі технічні новинки, які цікавлять їх»²². Ті ж американські та англійські фірми передали до рук конструкторів військової техніки фашистської Німеччини всі патенти на винаходи в авіабудуванні, на виробництво штучного пального та штучних каучуків. Отже, патентний обмін — а він, як відомо, передусім є справою політичною, а не лише господарською чи науковою, — значною мірою зумовив конкретну розробку певних вузлів і пристроїв німецької техніки, особливо авіаційної, автомобільної та оптичної. Зв'язок німецької економіки з іноземними монополіями був одним з тих важелів, завдяки яким націленість на створення зброї нападу, прихована в політико-економічних підвалинах та ідеологічно-державних надбудавах гітлерівського рейху, втілювалася в дійсність. Разом з тим постійній ідеологічній обробці нацисти піддавали і армію, готуючи її до, так би мовити, наступального використання наступальної зброї.

Враховуємо ще й таку обставину: патентно-технологічна інформація безпосередньо впливає на конкретні рішення інженерів та якість озброєнь тільки тоді, коли отримані ними дані синтезуються й інтеріоризуються в межах якоїсь певної стратегічної політичної концепції, яка змальовує той чи той різновид майбутньої зброї чи бойової техніки як інструмент (чи як один з інструментів) досягнення політичних цілей. В даному випадку разом із патентною інформацією гітлерівські військові конструктори та інженери одержували ще й відчутну ідеологічну підтримку з боку США, Англії та інших капіталістичних країн, бо отримувана ними інформація активно формувала і їхні світоглядні, соціально-політичні установки, які й без того інтенсивно зміцнювалися нацистськими ідеологами і були відверто зорієнтовані на війну з «червоними», з «радянським більшовизмом».

Загарбницькі мотиви нацистської «теорії життєвого простору», концепція «серединного розташування» Німеччини і пов'язувана з нею небажаність ведення війни на два фронти, виражена, зокрема, в планах «бліцкригу», — всі ці політико-стратегічні концепції німецько-фашистських політиків і генералів протягом багатьох років культивували одну ідею: швидкість дії основних ударних сил армії вирішуватиме все. За цією ідеєю формувалося і соціальне замовлення інженерам-зброярам. В результаті «головним завданням стало технічне оснащення військ, яке забезпечує маневреність у виконанні операцій. Навіть вогнева потужність відступила на другий план»²³. На розв'язання цього завдання й був спрямований военно-технічний розвиток фашистської Німеччини.

У СРСР розвиток військової техніки здійснювався на основі індустріальної могутності економіки і соціалістичних суспільних відносин, під впливом прогресивного наукового світогляду, основу якого становить марксизм-ленінізм. Враховуючи практичний досвід збройної боротьби часів громадянської війни, уроки збройних конфліктів на східних і західних кордонах СРСР у 30-ті роки та специфічність міжнародної політичної ситуації, що склалася на той час, радянська зовнішньополітична і военно-стратегічна концепція виходила з того, що нова світова війна може призвести до нападу на СРСР коаліції імперіалістичних держав на чолі з Німеччиною і Японією. Було обгрунтовано положення про те, що «війна буде тривалою, перемога в ній не може бути здобута одним «блискавичним» ударом, що впливає як з політичного характеру війни, так і зі здатності держав, навіть тих, яких спіткають у війні тимчасові невдачі, до швидкого відтворення своїх збройних сил»²⁴. Враховуючи досвід радянсько-фінської війни, війни в Іспанії, початкового періоду другої світової війни, Комуністична партія, Радянський уряд, військове керівництво твердо дотримувалися думки, що

²² История Великой Отечественной войны. 1941—1945: В 6-ти т. М., 1960, т. 1, с. 38.

²³ Кроссер П. Диалектика военной техники и ее последствия.— М., 1975, с. 45—46.

²⁴ История Великой Отечественной войны. 1941—1945, т. 1, с. 438.

«роль військової техніки в майбутній війні незмірно зростає»²⁵, що «бойові дії матимуть маневрений характер, відрізнятимуться великою рухомістю і розмахом, що, однак, не виключає і можливості позиційних форм боротьби, зумовлених у ряді випадків конкретною обстановкою»²⁶. Наша стратегія і тактика допускала і можливість перенесення бойових дій (у разі нападу на Радянський Союз) на територію агресора і завершення його розгрому на його ж території. Під впливом економічних, соціально-політичних, військово-теоретичних та світоглядних чинників передвоєнного розвитку нашої країни визначився основний принцип радянської концепції бойової техніки, за яким остання має бути за своєю суттю *потужною зброєю захисту*, здатною до маневрених і наступальних дій.

Як бачимо, за своєю ідейно-політичною спрямованістю і соціально-класовим характером обидві стратегічні концепції — німецько-фашистська і радянська — були діаметрально протилежними: перша мала явні ознаки наступальної агресивності, друга ж виходила з необхідності організувати відсіч агресорові і захистити соціалістичну Батьківщину. Чи вплинули ці фундаментальні риси обох концепцій на виробництво зброї і бойової техніки і як саме? Візьмемо для прикладу три визначальні види бойової техніки: танк, літак, гармату.

У фашистській Німеччині танк і літак перетворюються на швидкохідні знаряддя імпералістичної «гонитви за простором». Соціальне замовлення, яке вимагало від танка швидкості, призвело до того, що в жертву їй було принесено не тільки броньованість танка, а і його прохідність, а разом з тим і автономність. Але зі зменшенням двох останніх його якостей знижувалась і швидкість руху танкових армій. Отже, в самій техніці вже була закладена (ще раз підкреслимо: соціально й політично детермінована) суперечність між основним принципом військово-стратегічної концепції агресора і можливостями практичного її здійснення. Вона, в свою чергу, породила низку інших суперечностей, які зумовили зниження ефективності даного виду озброєння гітлерівської армії. Характерно, що спроби фашистських конструкторів розв'язати ці суперечності шляхом розробки нових бойових машин лише виявили нову, ще гострішу суперечність — між основними принципами танкової концепції і практикою інженерно-конструкторської діяльності. Необхідність зміни бойових якостей машин вимагала зміни плану, способу їх використання, тобто основного принципу танкової концепції, що, однак, було б рівноцінно відмові від агресивної, імпералістичної політики — а на таке політичні керівники «третього рейху» піти не могли. Тим-то й спричинені численні спроби дрібних і поспішних модифікацій бойової техніки, до яких вдавалися гітлерівські зброярі у другій половині війни, і тим же, зрештою, була наперед визначена неефективність цих спроб.

Значена суперечність ще більше загострювалася капіталістичною конкуренцією, відсутністю плановості, особливо необхідної в умовах війни, стихійністю інженерно-конструкторських пошуків, замкнутістю, неузгодженістю роботи різних груп конструкторів. Німецький фашизм, ставлячи свої військово-політичні цілі і створюючи матеріальні засоби їх досягнення, породив технічні проблеми, які вже не міг успішно розв'язувати. Намагаючись позбутися цієї й ряду інших суперечностей, в другій половині війни гітлерівці вдалися навіть до спроби централізувати й планово організувати науково-технічні розробки. Але за капіталізму такі спроби були приречені.

Як бачимо, танк і танкові війська стали своєрідними матеріальними «носіями» цілого клубка суспільно-економічних і військово-політичних суперечностей. Вони ж позначились і на бойових якостях авіаційної техніки «третього рейху». Її розвиток, як і розвиток авіації інших

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, с. 439.

імперіалістичних країн того часу, визначався так званою теорією деморалізуючого удару. Одним з її творців і основних пропагандистів став італійський генерал Дуе. Згідно з цією концепцією, як зазначає її буржуазний інтерпретатор Фуллер, для перемоги у війні «вирішальне значення має моральний дух цивільного населення. Якщо вдасться зламати терором моральний дух населення, тоді весь державний апарат і з ним військове командування будуть ізольовані»²⁷. Стрижнем імперіалістичної військово-стратегічної концепції було положення про те, що оскільки військові дії проходять «в цивільній сфері, метою повітряної тактики стає знищення основ цивілізованого існування»²⁸. Ця ідея, визнає Фуллер, близька до «теорії блискавичного удару» маршала Фоша, оскільки обидві «перенесли проблему війни з матеріальної в моральну сферу»²⁹.

В умовах фашистської Німеччини під впливом людиноненависницької ідеології нацизму реалізація «концепції Фоша — Дуе» призвела до створення «люфтваффе» як знаряддя нацистського терору. Так, зазначена (ще раз підкреслимо: політична) концепція зумовила структуру бойової авіації, основою якої стали літаки-бомбардувальники і розвідники (близько 69%) та транспортні літаки. Винищувачі ж становили лише 31,2% бойового складу фашистської авіації і мали допоміжне значення. Внаслідок цього військова авіація гітлерівської Німеччини вже наперед була зорієнтована лише на участь у несподівано розв'язаній, «блискавичній» війні наступального і терористичного характеру, що значною мірою визначило і бойові якості моделей літаків. Вони виявилися нездатними до зтяжної боротьби за панування в повітрі, до повітряних боїв з радянським військово-повітряним флотом, основою якого була винищувальна авіація. Умови зтяжної війни в повітрі на радянсько-німецькому фронті вимагали зміни структури гітлерівської авіації, що можливо було лише зі зміною її воєнно-стратегічної доктрини, котра, як і в попередньому випадку — з танками, могла змінитися лише при відмові від агресивної, імперіалістичної політики, що, зважаючи на соціально-класову природу «третього рейху», було нереальним.

Отже, успіх у повітряній війні насправді залежав не тільки від тактико-технічних даних окремих моделей літаків; що має значення лише в певних межах, скільки, знов-таки, від чинників суспільно-економічного і військово-політичного характеру.

Агресивна сутність фашистської політики, її соціально-класової детермінанти виявилась і в якісних характеристиках, військово-організаційних і тактико-стратегічних формах використання гітлерівським вермахтом артилерії. У фашистській Німеччині розробці нових артилерійських систем і концентрації артилерії у військах не приділялася достатня увага. Максимуму такої концентрації гітлерівці досягли лише на Курській дузі, але вже тоді щільність артилерійського вогню радянських військ була вдвічі більшою. Оскільки ж показник такої щільності залежить від уміння командування зосередити на певній ділянці фронту максимум відповідних сил і, ще більшою мірою, від політико-організаційних потенцій воюючої сторони, від здатності промисловості, населення компенсувати бойові втрати і створити певний надлишок даної зброї, то і в артилерійській війні поразка фашистської Німеччини була спричинена не стільки технічними факторами (вони лише безпосередньо виявили політичний авантюризм гітлерівців), скільки чинниками суспільно-економічного і військово-управлінського характеру.

Розробка та реалізація науково обгрунтованої концепції розвитку озброєнь в СРСР, способи організації проектних робіт і масового ви-

²⁷ Фуллер Д. Ф. С. Вторая мировая война 1939—1945 гг.: Стратегический и тактический обзор.—М., 1956, с. 55.

²⁸ Там же, с. 57.

²⁹ Там же, с. 56.

робництва високоякісної зброї, зокрема танків, літаків і артилерії, були зумовлені, отже, перевагами, досягненнями, а в кінцевому підсумку — основними закономірностями розвитку нового, соціалістичного суспільного ладу.

Основний принцип радянської концепції озброєнь — спрямування конструкторської думки і праці робітників на створення потужної зброї захисту, здатної до маневрених оборонних і наступальних дій, — вже сам по собі виступав важливою передумовою для поєднання в радянській зброї і бойовій техніці тих техніко-бойових характеристик, яких вимагав політичний характер, стратегія, тактика дій радянських військ у Великій Вітчизняній війні. Так, «на відміну від німецьких військових теоретиків... радянська військова теорія правильно скеровувала конструкторів на гармонійне поєднання всіх основних властивостей танків. Необхідно було створити такі машини, які цілком відповідали б вимогам сучасної збройної боротьби, в основному маневреної, але зі значними елементами позиційності»³⁰. Активно-захисна сутність нашої воєнної концепції зумовила і структуру військово-повітряного флоту. Як у довоєнні роки, так і під час війни більшу частину радянської авіації становили винищувачі. Вони стали основним засобом протиповітряної оборони країни. Значну частину решти авіаційного парку становили літаки-штурмовики, які були визначним досягненням радянського літакобудування, матеріальним вираженням активно-захисної сутності радянської концепції бойового літака. Він призначався не для загарбання чужих територій, не для терору населення воюючої сторони, а передусім для безпосередньої допомоги військам у боротьбі з агресором на полі бою. Показово, що жодна імперіалістична країна не мала літака такого типу. Літаки-штурмовики, або, як їх називали, «літаючі танки», стали найбільш масовими у Військово-Повітряних Силах СРСР і становили на кінець війни дві третини загальної кількості крилатих машин, випущених нашою промисловістю за роки війни.

Нарешті, соціально-політичні чинники, втілені в радянській концепції озброєнь, визначили і особливості артилерії, що створювалася як, насамперед, зброя захисту. Радянським конструктором вдалося реалізувати як великі оборонні можливості цього різновиду зброї, так і його наступальну здатність. Так, модифікація окремих типів артилерійських систем проводилася з урахуванням їх чіткої диференціації за бойовими функціями (на протигагу переважаючій в розвинутих капіталістичних країнах тенденції до створення універсальних гармат), що давало можливість використовувати артилерію як засіб захисту проти танків, піхоти тощо. Наступальна ж її здатність забезпечувалась поєднанням вогневої потужності багатьох тисяч стволів і багатьох типів гармат, що перетворювало артилерію зі зброї захисту на основну ударну силу наступу. Тісний зв'язок тилу і фронту, колосальні можливості промисловості в організації масового випуску високоякісної артилерійської зброї, високі темпи проектування нових артилерійських систем, організаційні потенції соціально-політичного ладу країни і, звичайно, високопродуктивна, героїчна праця людей — основа всього соціалістичного виробництва — дали змогу створити таку кількість гармат і мінометів, що стало можливим формування великих артилерійських з'єднань, яких не мала жодна імперіалістична країна.

Отже, характерні риси радянської і імперіалістичної концепцій розвитку бойової техніки виявляють свою глибину зумовленість суспільними факторами, протилежністю політичних, економічних, ідейних засад соціалізму й капіталізму. Історичні переваги соціалізму уможливили створення такої концепції військово-технічного розвитку, яка найбільш відповідала характеру воєнних дій і стала вагомим чинником великої Перемоги радянського народу у боротьбі з фашизмом. Соціалістична

³⁰ История Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., 1965, т. 6, с. 55—56.

економіка виявилася здатною краще пристосовуватися до важких умов воєнного часу, до серйозного виробництва новітньої високоякісної бойової техніки, а управління соціалістичним суспільством — до швидкої планомірної перебудови всього суспільного виробництва відповідно до вимог фронту.

Свідоме і творче ставлення кожного робітника, інженера-конструктора, кожного колгоспника, інтелігента до виконуваної ним роботи спричинило небувалий за темпами розвиток економіки. Завдяки небаченому в історії трудовому героїзмові широких мас трудящих неухильно зростала продуктивність праці, досягалась економія матеріалів, ефективно впроваджувалися найновіші досягнення науки і техніки, знижувалися загальні витрати виробництва. Ця обставина, як і ті, про які йшлося на попередніх сторінках статті, дає підстави для висновку: поразка фашистської Німеччини і перемога Радянського Союзу в минулій війні визначалися передусім фундаментальними перевагами соціалізму. «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні з усією повнотою розкрила переваги соціалізму, його величезні економічні, соціально-політичні й духовні можливості. Це була перемога створеної великим Леніним Радянської держави, найпередовішого суспільного ладу, соціалістичної економічної системи. Велика Вітчизняна війна переконливо продемонструвала монолітну єдність партії і народу, непорушність союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружби і братерства народів СРСР»³¹.

Перемога радянського народу була глибоко закономірна. Вона стала тріумфом сил соціалізму у миру, соціалістичної економіки і політики марксистсько-ленінської ідеології й радянської культури. Вона з усією наочністю показала ілюзорність задумів імперіалістів, реакціонерів, антирадянщиків знищити реальний соціалізм. Ця історична перемога, уроки минулої війни ще раз виявили примарність сподівань імперіалістичних ідеологів і політиків на всесильність зброї і бойової техніки, підтвердили, що перемоги досягають не зброя й техніка самі по собі, а люди, класи, народні маси, озброєні не лише технічно, а й передусім ідейно, духовно, морально; що перемагає передовий суспільний лад, який здатний на ділі довести свою історичну вищість і відстояти своє право на майбутнє.

* * *

Специфической особенностью деятельности буржуазных идеологов является стремление затушевать классовую природу милитаризма и действительные общественно-исторические причины его поражений. Именно с этой целью и предпринимаются, в частности, попытки «пересмотра» истории второй мировой войны в пользу империалистических держав, фальсификации достижений социалистического строительства в СССР, в том числе — военного опыта защиты социализма.

Ныне в капиталистических странах усиленно пропагандируются взгляды на историю второй мировой войны, основу которых составляет абсолютизация роли прежде всего военно-технического фактора, силы оружия. Так, сторонники доктрины военно-технического детерминизма подменяют общественно-политические детерминанты развития международных отношений технологическими, истолковывая милитаристские устремления империалистических держав и наращивание ими вооружений как «закономерность естественного развития».

Концепция военно-технического детерминизма реакционна в практически-политическом и несостоятельна в теоретическом отношении. Они не в состоянии дать объективный анализ истории Великой Отечественной войны, выявить сложный, опосредованный многими звеньями механизм влияния социальных детерминант на развитие вооружений. Уяснение же такого механизма — непременное условие подлинно научного объяснения соотношения развития вооружений и общественного развития, роли человека и оружия в историческом процессе.

³¹ Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років : Постанова ЦК КПРС, 16 черв. 1984 р. — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЦТВОМ

Загальносоціологічний закон зростання ролі народних мас в історії з особливою силою і повнотою виявляється в умовах соціалізму. Ще в дні Великого Жовтня В. І. Ленін відзначив: «Жива творчість мас — ось основний фактор нової громадськості»¹. Життя переконливо підтвердило це ленінське положення. Будівництво нового суспільства, вдосконалення розвинутого соціалізму невіддільні від дальшого розвитку творчої ініціативи трудящих, активізації людського фактора. Як підкреслив товариш М. С. Горбачов у своїй доповіді на квітневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС, «розв'язати складні й масштабні завдання сучасного етапу, що стосуються всіх сторін нашого життя, можна тільки спираючись на живу творчість народу, на його розум, талант і працю»².

Зрозумілий тому постійно зростаючий інтерес учених-суспільствознавців до проблеми піднесення соціальної активності трудящих мас в управлінні матеріальним виробництвом соціалістичного суспільства. Рецензована книга О. О. Валуйського*, робить певний внесок у комплексне, цілісне розуміння цієї проблеми.

У книжці показано, що розвиток соціальної (управлінської) активності трудящих виступає як об'єктивна вимога і закономірність функціонування суспільства реального соціалізму. В цьому наочно відображується якісно нова роль суб'єктивного фактора. Вона виявляється насамперед у тому, що під керівництвом Комуністичної партії успішно розвивається соціалістичне виробниче самоуправління. В заслугу авторів слід поставити прагнення теоретично осмислити суть розглядуваної проблеми, проаналізувати ті суперечності і труднощі, які є у справі вдосконалення соціалістичних начал виробничого самоуправління. У літературі процес активізації залучення трудящих до управління

матеріальним виробництвом часто-густо характеризуються лише в позитивному плані, а труднощі і проблеми, які постають на цьому шляху, затушовуються. Піддаючи справедливій критиці такий підхід, О. О. Валуйський переконливо показує, що між об'єктивною можливістю залучення всіх трудівників до виконання управлінських функцій, з одного боку, і реально існуючими для цього умовами, рівнем свідомості різних категорій трудящих — з другого, наявна певна невідповідність. «Можливості соціалізму не реалізуються автоматично, не виступають простим наслідком «довільного» суспільного руху. Вони втілюються в дійсність під впливом сукупності об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, що діють протягом усього будівництва нового суспільства» (с. 31).

З позицій комплексного підходу автор розкриває характер причинно-наслідкових зв'язків між розвитком соціальної активності трудящих мас в управлінні матеріальним виробництвом і системою соціально-економічних, соціально-політичних, духовно-ідеологічних, організаційних і особистісних факторів, які стимулюють (або стримують) цю активність. Особливу увагу приділено формуванню і розвитку суб'єктивних ресурсів працівника: рівня його свідомості, організованості, дисциплінованості, соціальної відповідальності за ефективність управління, здатності правильно визначити своє місце і роль у різних ланках системи управління.

Читач знайде в книжці цікавий філософський аналіз процесу поглиблення демократичних основ управління матеріальним виробництвом, осмислення діалектичної єдності централізму і демократизму, яка за соціалізму виявляється на всіх рівнях управління. Заслугує на увагу класифікація основних форм активності трудящих мас в управлінні за двома основними ознаками — функціональною та «структурно-рівневою» (рівні — загальносоюзний, регіональний та виробничого підприємства). Велике місце приділено зростанню керівної ролі Комуністичної партії в системі соціалістичного управління суспільством.

У заключному розділі книги аргументовано піддано критиці ряд напрямів сучасної буржуазної соціології з питання про місце і роль трудящих мас в управлінні матеріальним виробництвом в умовах соціалізму. Автор розвінчує і такі буржуазні концепції, як доктрини «людських стосунків», «інституціоналізованої участі», «автономної участі». Переконливо доводиться, що вони мають лицемірний характер, спрямовані на обуржуазнення свідомості ро-

¹ Ленін В. І. Засідання ВЦВК 4 (17) листопада 1917 р.: Відповідь на запит лівих есерів. — Повне збір. творів, т. 35, с. 53.

² Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням: Доп. на Пленумі ЦК КПРС 23 квіт. 1985 р. — В кн.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 16.

* Валуйський А. А. Трудящиеся в управлении материальным производством: (Вопросы развития социальной активности масс в управлении производством). — Киев: Политиздат Украины, 1985. — 159 с.

бітничого класу, всіх трудящих, на нав'язування чужих їм норм і ціннісних орієнтацій, на збереження і посилення авторитарної влади монополістичного капіталу.

Поряд з розробкою теоретичних положень у книжці велика увага приділена практичним рекомендаціям щодо дальшого розвитку активності радянських людей у здійсненні управлінських функцій. У цьому плані становить чималий інтерес аналіз досвіду бригадної форми організації і стимулювання праці, матеріалів конкретно-соціологічного дослідження, проведеного за участю автора на Дніпропетровському ордені Трудового Червоного Прапора заводі металургійного обладнання. Гадаємо, ці рекомендації будуть корисні для трудових колективів, їхніх керівників, для партійних та громадських організацій.

Проте не всі завдання, поставлені в рецензованій праці, розв'язані з належною повнотою. На наш погляд, у ній надто по-

біжно сказано про активність трудящих в управлінні сільськогосподарським виробництвом, агропромисловим комплексом. Глибшого розкриття потребує і питання про співвідношення державних і громадських начал в управлінні, адже воно набуває нині особливої теоретичної і практично-політичної актуальності. Годилося б ґрунтовніше проаналізувати і вплив науково-технічної революції на вдосконалення організації виробництва на базі сучасної науки і техніки. Більшу увагу треба було б приділити й оцінці практичного досвіду, зокрема — ролі соціалістичного змагання в піднесенні соціальної активності трудящих.

Загалом же книжка О. О. Валуцького становить безперечний інтерес для спеціалістів з теорії наукового комунізму, для практики соціалістичного господарювання.

В. П. КЛЮЧНИКОВ

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ДОБОРУ

Учення Ч. Дарвіна про розвиток органічного світу не втрачає свого значення і в сучасному біологічному пізнанні, в формуванні матеріалістичного світогляду природознавців. Актуальним в цьому зв'язку є дослідження філософсько-методологічних проблем теорії природного добору*.

А. П. Мозелов розглядає механізми еволюції живого, вивчення яких дає можливість «науково прогнозувати шляхи і напрямки розвитку складно організованих систем» (с. 3), простежити в дії принципи діалектико-матеріалістичного методу у вирішенні проблеми співвідношення соціального і біологічного в історичному і індивідуальному розвитку людини. Теорія природного добору, підкреслюється в книжці, дозволяє глибше зрозуміти питання про рушійні сили розвитку під час переходу від біологічної до соціальної форми руху матерії, допомагає науковому прогнозуванню тенденцій розвитку біосфери в зв'язку з впливом на неї антропогенного чинника, дозволяє оцінити його не завжди позитивний вплив на саму людину як біологічний вид тощо.

У першому розділі «Розвиток теорії природного добору» аналізується роль вчення Ч. Дарвіна для розвитку селекціонізму; розглядаються чинники і рушійні сили еволюції та ідеяна боротьба навколо цієї проблеми, що точилася в другій половині XIX ст.; роль неodarвінізму як історичної форми дарвінізму та ін. Автор докладно проаналізував творчу спадщину Вейсмана — засновника неodarвінізму і показав, що він був представником природничонаукового матеріалізму і послідовним дарвіністом.

Дійсні ж помилки Вейсмана (насамперед у його теорії спадковості) впливали з недостатнього розуміння специфіки застосування матеріалістичних принципів до розгляду складних проблем біологічного пізнання.

Другий розділ «Теорія природного добору і діалектика» присвячений розгляду методологічних аспектів проблеми чинників і рушійних сил біологічного розвитку, співвідношення організації і розвитку біосистем, природного добору і діалектичної суперечності, розкриттю сутності природного добору як рушійної сили еволюційного процесу. Автор виділяє власне філософський аспект цих проблем, розглядаючи категоріальну структуру процесу еволюції. Це, на його думку, є запорукою уникнення рецидивів аналізу даних новітнього природознавства без належного філософського осмислення. Такі рецидиви ще трапляються в літературі з філософських питань природознавства без належного філософського осмислення. Такі рецидиви ще трапляються в літературі з філософських питань природознавства без належного філософського осмислення. Такі рецидиви ще трапляються в літературі з філософських питань природознавства без належного філософського осмислення. Такі рецидиви ще трапляються в літературі з філософських питань природознавства без належного філософського осмислення.

Є в монографії і дискусійні положення. Зокрема, важко погодитись з тим, що «обмін речовин людини і природи постійно викликає порушення екологічного балансу» (с. 193), або що «трудність розв'язання філософських проблем екології... викликається абстрактним підходом до їх аналізу» (с. 193).

Загалом же висвітлення важливої теоретико-методологічної проблеми здійснюється автором у творчому ключі, а його висновки заслуговують позитивної оцінки.

В. С. КРИСАЧЕНКО

* Мозелов А. П. Філософские проблемы теории естественного отбора. — Л.: Наука, 1983, — 198 с.

КУЛЬТУРА Й ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА

Одне з важливих місць в ідеологічній боротьбі соціалізму й капіталізму посідають проблеми культури. Рецензована монографія* становить спробу теоретичного аналізу цієї сфери «радянознавства», яка приділяє безпосередню увагу сучасному культурному процесу в СРСР, передусім в Українській РСР. Відмітною рисою праці є прагнення автора не тільки викрити фальсифікації тих чи інших сторін культурного життя Радянської України, а й показати методологічну неспроможність буржуазних спроб побудови узагальнюючих концепцій культурного прогресу в умовах соціалізму, його руйнівних сил і характерних рис.

Аналізується широке коло питань: загальнометодологічні проблеми ідеологічної боротьби в сфері культури (1 та 2 розділи), критика буржуазних перекручень в галузі культури політичної та художньої, інтернаціоналізації культур народів СРСР, показана роль України в міжнародних культурних зв'язках СРСР (2—6 розділи). Такий підхід до питання дозволив авторові з міцних методологічних позицій піддати ґрунтовній критиці буржуазні фальсифікації розвитку культури в Українській РСР.

У критиці буржуазних концепцій автор спирається на діалектико-матеріалістичні положення про культуру як специфічно суспільний спосіб життєдіяльності й саморозвитку людини, який реалізується у формі матеріальних і духовних надбань. Характерною ознакою культури розвинутого соціалізму є всебічне утвердження трудящих мас в ролі суб'єкта культурно-історичної творчості. Людина за соціалізму є головним внутрішнім масштабом розвитку суспільства, а виробництво, розподіл і споживання культурних благ тут орієнтовані на всебічне задоволення її потреб.

У буржуазних теоріях, зазначається в монографії, культура, як правило, обмежується сферою виховної і просвітницької діяльності, внаслідок чого суспільство і культура постають здебільшого роз'єднаними, а процес виховання відокремлюється від життєдіяльності людини, зводиться до нав'язування їй ззовні певної суспільної функції. Засвоєння людиною культури має часто формальний характер і зводиться до бездумного споживання ерзаців «масової культури». Такий підхід до культури віддзеркалює реальну практику капіталістичного суспільства.

Автор наголошує, що головна соціально-класова й ґносеологічна причина буржуазних перекручень сутності радянської культури полягає в нездатності або небажанні зрозуміти принципи відмінності культурних процесів за умов соціалізму і за капіталізму. Це твердження, гадаємо, доцільно було б посилити докладнішим аналізом

еволюції буржуазних уявлень про культурний прогрес, виділивши поетапно «елітарний» підхід, концепції «індустріальної», «постіндустріальної» та «масової» культури.

Одне із провідних положень монографії полягає в тому, що в умовах конфронтації соціалістичної і буржуазної ідеології на перший план виходить стрижнева, ідейно-політична сутність культури, яка відображає інтереси тих чи інших соціальних сил. Культурно-політична боротьба стала суттєвим аспектом і специфічною формою класового протистояння.

Політика КПРС в галузі культури спрямована на тісний зв'язок з головними суспільними завданнями країни, з реальним життям людини праці, удосконаленням його укладу, формуванням ідейної переконаності і високої політичної культури мас. Розкриваючи неспроможність буржуазного міфу про «бюрократизацію» радянського суспільства, автор монографії переконливо показує політичний курс Комуністичної партії, спрямований на розвиток творчого політичного мислення і громадсько-політичної діяльності трудящих з метою дальшого зміцнення соціалістичного самоврядування радянського народу. Безпосередня участь у державних справах, в управлінні дозволяє радянським людям підвищувати рівень політичної культури, глибше усвідомлювати свої політичні свободи, вчитися уміння користуватися і послідовно дотримуватися своїх прав і обов'язків, розширювати й збагачувати свій духовний світ, зміцнювати його світоглядну основу.

Одним з найважливіших, на наш погляд, є розділ монографії, присвячений аналізу процесу інтернаціоналізації культур народів СРСР. У кривому дзеркалі «радянознавства» цей процес набуває вигляду якоїсь «етнокультурної асиміляції». Аргументовано розкриваючи неспроможність буржуазної методології, автор зазначає, що розквіт кожної з культур на своїй національній основі, їх взаємовплив та взаємозбагачення — це закономірний двоєдиний процес розвитку єдиної багатонаціональної радянської культури.

У монографії показана неспроможність «радянологічних» наскоків на метод соціалістичного реалізму, формування й розвитку котрого — історична закономірність. Як науковий комунізм став закономірним втіленням передової суспільної думки, так і мистецтво соціалістичного реалізму стало закономірним етапом в історичному прогресі художньої культури людства.

Праця В. М. Ткаченка «Критика буржуазних фальсифікацій розвитку культури Української РСР» є оригінальною науковою розробкою однієї з важливих проблем критики буржуазних фальсифікацій теорії та історії культурного розвитку суспільства зрілого соціалізму.

* Ткаченко В. Н. Критика буржуазних фальсифікацій розвитку культури Української ССР.—Київ : Наук. думка, 1984—160 с.

**ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ
У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1985 РОКУ**

НАЗУСТРІЧ ХХVII З'ІЗДУ КПРС

<i>Даниленко В. І.</i> Основні підсумки і перспективи соціально-філософських досліджень у вищій школі республіки	5	3
<i>Єнукідзе Г. М.</i> (Тбілісі). Питання методології і практики вивчення громадської думки	4	16
<i>Іванов В. М.</i> (Москва). Назрілі проблеми соціологічних досліджень	4	23
<i>Капто О. С.</i> Комплексно досліджувати актуальні соціально-політичні й економічні проблеми	4	3
Методологічні семінари республіки: підсумки і завдання (Передова)	6	3
Стратегія реалізації соціалістичного ідеалу. (Передова)	3	3
<i>Федосєєв П. М.</i> (Москва). Актуальні завдання розвитку соціологічної науки	4	8
<i>Шинкарук В. І.</i> З досвіду організації соціологічних досліджень в Українській РСР	4	33

ДО 40-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

<i>Андрієнко В. Д.</i> Програма миру — зовнішньополітична стратегія КПРС у дії	3	23
<i>Григорович Д. П.</i> Могутня життєва сила марксистсько-ленінської ідеології	2	3
<i>Нел'ятій В. М.</i> КПРС — натхненник і організатор великої Перемоги	1	3
<i>Чумак В. А.</i> Дружба народів СРСР — могутній фактор Перемоги	3	13

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ**

<i>Бойченко І. В., Козлова Н. М.</i> (Москва). Соціалістична свідомість має як предмет загальносоціологічного дослідження	2	14
<i>Герасимов Є. М.</i> Соціалістична праця: специфіка і закономірності розвитку	5	22
<i>Головаха Є. І., Стукало С. М.</i> Ціннісні орієнтації молоді і основні принципи профорієнтаційної роботи	1	20
<i>Городецький О. О., Сохань Л. В.</i> Соціальні відносини як категорія марксистсько-ленінської соціології	3	33
<i>Жлудько Е. М.</i> Ідеологічна діяльність бібліотек та її оцінювання за допомогою системи показників	6	23
<i>Нельга О. В.</i> Формування потреби в праці як проблема загальносоціологічного аналізу	3	43
<i>Полторак В. А.</i> (Дніпропетровськ). Методи соціологічного дослідження ефективності організації змагання в трудовому колективі	4	55
<i>Сиволоб Ю. В.</i> Трудові традиції робітничого класу і соціалістичне змагання	5	14
<i>Сімон О. П.</i> Особливості формування трудових орієнтацій учнів професійно-технічних училищ	2	26
Теорія і практика соціології: проблеми і перспективи. (Круглий стіл «Філософської думки»)	4	40

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ
ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ**

<i>Вовканич С. Й., Співак П. Ю.</i> Підвищення творчої активності трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу	6	10
---	---	----

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

<i>Логінова Г. І., Сластенко Є. Ф.</i> Вплив культурного середовища на трудову і громадсько-політичну активність особи	5	29
<i>Коган Л. Н.</i> (Свердловськ), <i>Петрова О. М.</i> (Свердловськ). Індивідуалізація як фактор всебічного розвитку особи	1	29
<i>Красовицький М. Ю.</i> Виховні функції громадської думки. (На матеріалах аналізу учнівських колективів)	2	32
<i>Соболева Н. І.</i> Світогляд особи як регулятивний фактор її розвитку	3	52

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

<i>Бистрицький Є. К.</i> Місце розуміння у пізнавальному досвіді	5	37
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність. (Круг-		

лий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР. Закінчення)	1	35
Тарасенко М. Ф. Світоглядна специфіка екрлогічної культури і екологічного виховання	6	31
Фролов І. Т. (Москва). З історії морально-філософських роздумів про смисл життя, смерть і безсмертя: Ф. М. Достоевський, В. С. Соловйов	2	41
Фролов І. Т. (Москва). З історії морально-філософських роздумів про смисл життя, смерть і безсмертя: М. Ф. Федоров, В. І. Вернадський, М. М. Пришвін	3	59

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Андрос Е. І. Соціальна пам'ять і розвиток категорій	3	68
Бойченко І. В. Категоріальний апарат історичного матеріалізму: особливості, стан і напрями розробки	6	41
Бухалов Ю. Ф. (Харків). Про співвідношення основного питання і проблеми «суб'єкт — об'єкт» у марксистсько-ленінській філософії	1	44
Депенчук Н. П., Кримський С. Б. Особливості інтеграції в сучасній науці	2	51
Канак Ф. М. Принципи історизму і методологічні питання реконструкції історичної еволюції відношення філософії і науки	4	66
Свириденко В. М. Нільс Бор і методологія науки. (До 100-річчя з дня народження вченого)	6	54
Семенюк Е. П. (Львів). Роль загальнонаукових категорій і підходів в аналізі культури	2	62

Воеводін О. П. (Ворошиловград), Ілюшин В. О. (Ворошиловград). Про співвідношення естетичного і утилітарного	1	52
---	---	----

НА ДОПОМОГУ СОЦІОЛОГОВІ-ПРАКТИКУ

Омельченко О. Ф. Оцінка ділових якостей працівників і добір кадрів	1	61
Чубарев В. Л., Хотеев В. О. Вибірка за методом квот	4	76

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Бондар С. В. Актуальні філософські проблеми в історичному розвитку вітчизняної духовної культури. (За матеріалами науково-технічних семінарів, присвячених цій темі)	1	81
Герасим'як І. Г. (Дрогобич). Проблема «людина — природа» в контексті ідеологічної боротьби на Західній Україні кінця XIX — початку XX ст.	3	91
Горський В. С. Світоглядно-філософський зміст «Слова с полку Ігоревім»: морально-етичні уявлення в давньоруській культурі XII ст. (Стаття перша)	5	47
Горський В. С. Світоглядно-філософський зміст «Слова о полку Ігоревім»: історія і сучасність у давньоруській культурі XII ст. (Стаття друга)	6	79
Колодна А. І., Колодний А. М. Атеїстичні погляди О. О. Потебні. (До 150-річчя від дня народження вченого)	6	89
Куркіна Л. Я. (Москва). Суспільно-політичні шукання О. Поджіо. (До 160-річчя повстання декабристів)	6	68
Нічик В. М. З історії одеської логіко-математичної школи	5	59
Додаток	5	69
Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди	2	69
Пилявець Л. Б. Кирило Транквіліон-Ставровецький і його вчення про людину	4	86
Філософська думка в культурі Київської Русі. (Круглий стіл журналу «Філософська думка»)	1	86

Климко М. С. Ленінський аналіз досвіду першої народної революції в Росії	1	12
--	---	----

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Відносини особи і суспільства як об'єкт ідеологічної боротьби. (Круглий стіл «Філософської думки». Початок)	5	72
Відносини особи і суспільства як об'єкт ідеологічної боротьби. (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення).	6	101
Загороднюк В. П. Проблема соціальної детермінації пізнання в сучасній буржуазній філософії	5	92
Кисельов М. М., Тарасенко М. Ф. Сучасна екологічна ситуація і її відображення в буржуазній свідомості	1	111
Кисельов М. М., Тарасенко М. Ф. Сучасна екологічна ситуація і її відображення в буржуазній свідомості. (Закінчення)	2	81
Кобелянська Л. С. Псевдогуманізм релігійно-антропологічних тлумачень сенсу життя	5	101
Комаровський В. С. (Москва). Деякі питання методики дослідження підривного впливу буржуазної пропаганди	4	95

<i>Кошарний С. О.</i> Теоретико-пізнавальне вчення В. Дільтея і його місце в історії герменевтики	1	96
<i>Логвиненко І. Ф., Рябенко В. О.</i> Фальсифікація історії Великої Вітчизняної війни в доктрині «своєно-технічного детермінізму»	6	111
<i>Малькова Т. П.</i> (Москва). «Науковий матеріалізм» і еволюція буржуазних натуралістичних теорій свідомості	2	89
<i>Миговиц І. І.</i> Клерикальний націоналізм як соціально-політичне явище	5	83
<i>Широков А. І., Шилов В. І.</i> Неспроможність сionістської доктрини «всесвітньої єврейської нації»	3	100
<i>Щученко В. О.</i> (Ленінград). Антиномії релігійного неоромантизму. (До критики концепції «контркультури» Т. Роззака).	4	101

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Афанасьєв Ю. Л.</i> (Ровно). Генезис художнього способу відображення	2	98
<i>Баранник М. В.</i> Про деякі теоретичні аспекти літературно-художньої критики	2	106
<i>Цехмістро І. З.</i> (Харків), <i>Тягло О. В.</i> (Харків). Про співвідношення понять «момент часу» та «інтервал часу»	5	112
<i>Шкурінова Ю. П.</i> (Москва). Естетичні погляди М. С. Кореліна	5	108

Трибуна молодого науковця

<i>Шевченко О. К.</i> Про передумови розуміння художнього твору	3	111
---	---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Базиліук О. Ф.</i> (Донецьк), <i>Мельников В. М.</i> (Донецьк). Актуальні проблеми логіки і методології науки	3	120
<i>Бекешкіна І. Е., Злобіна О. Г.</i> Радянсько-фінський Круглий стіл	2	112
<i>Дячкова Н. М.</i> (Львів). Роль політичної культури у формуванні нової людини	3	32
<i>Крисаченко В. С.</i> Наука і світогляд. (VI Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання»)	4	114
<i>Малишко М. І.</i> Поліпшувати роботу з науковою молоддю	3	121
Методологічні проблеми соціального передбачення	2	40
<i>Савченко П. П.</i> На першому плані — вдосконалення стилю і методів роботи	5	115
<i>Савчук В. М.</i> Філософія і технічні науки	2	31
<i>Пархоменко Л. П.</i> (Донецьк). Регіональна наукова конференція	2	113
<i>Шоркін О. Д.</i> (Сімферополь). Проблеми рефлексії і сучасного стилю мислення	3	118

Хроніка наукового життя	1	28, 43, 70
	6	66
Створення Українського відділення РАПН	4	85

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Роздуми над книгою

<i>Бойченко І. В., Прилюк Ю. Д.</i> Системний категоріальний аналіз фундаментальних проблем історичного матеріалізму	3	79
--	---	----

Рецензії

<i>Андрос Є. І., Звіглянич В. О.</i> Семантичні проблеми мовної творчості	2	123
<i>Бичко І. В.</i> Діалектика як форма існування і розвитку культури	4	125
<i>Бусинський В. А.</i> Діалектика пізнання і використання законів розвитку соціалізму	2	118
<i>Головаха І. П., Чечнев Б. О.</i> З досвіду роботи методологічних семінарів	1	123
<i>Городецький О. О., Скиба В. Й.</i> Формування розумних потреб особи	1	118
<i>Горський В. С., Іщенко Ю. А.</i> Культура в контексті людської цілісності	4	119
<i>Горський В. С., Стукало С. М.</i> Дослідження психологічного часу особи	3	123
<i>Дученко М. В., Озадовська Л. В.</i> Світоглядні категорії в сучасному природознавстві	3	125
<i>Звіглянич В. О., Розаль В. Є.</i> Причинність як філософська проблема	1	121
<i>Зелінський М. Ю., Маноха О. Є.</i> Людина в світі духовної культури	2	122
<i>Ключников В. П.</i> Соціальна активність трудящих в управлінні виробництвом	6	122
<i>Коган А. Б.</i> (Запоріжжя). Проблеми взаємодії естетичної свідомості та художньої культури	1	125
<i>Козаков В. М.</i> Взаємозбагачення національних художніх культур	5	127
<i>Криков С. Б., Табачковський В. Г.</i> Світоглядні аспекти гносеології	2	116
<i>Крисаченко В. С.</i> Філософський аналіз теорії природного добру	6	123
<i>Куркіна Л. Я.</i> (Москва). Марксистсько-ленінське дослідження філософської боротьби в II Інтернаціоналі	5	117
<i>Курносів Ю. О., Кизима В. В.</i> Культура і ідеологічна боротьба	6	124
<i>Кушаков Ю. В.</i> Критичний аналіз взаємодії буржуазної філософії та ідеології	4	122

<i>Лавриненко Ю. М., Владимиров В. О.</i> Прогностичні аспекти глобального моделювання	2	120
<i>Лук'янов А. Є. (Москва), Нарбут М. Т. (Москва).</i> Критичний аналіз філософії лівогегельянства	2	114
<i>Мельник В. П., Тарасенко М. Ф.</i> Формування розумних потреб особи	1	118
<i>Острин Д. Х., Яровець Н. О.</i> Здібності і діяльність особи	5	122
<i>Паніотто В. І.</i> Досліджуючи закони структури і організації матерії	4	127
<i>Парнюк М. О., Підтиченко В. І.</i> Свідомість народних мас — предмет дослідження	5	120
<i>Петренко В. П.</i> Категорії перервного і неперервного у філософії і науці	5	124
<i>Рижко В. А., Гугнін О. М. (Дніпропетровськ).</i> Істина з погляду єдності гносеології і світогляду	4	121
<i>Танчер В. К.</i> Реакційна суть клерикального націоналізму	3	127
<i>Шангін С. М.</i> Видова специфіка і синтез мистецтв як естетична проблема	4	126
Бібліографічна інформація		
Література з питань науково-технічного прогресу	6	20
Книжкова полиця		
<i>Бойко В. О., Товстолуг В. А.</i> Питання проблемного навчання філософії	1	128
<i>Морозов В. А.</i> Формування творчої особи — завдання вищої школи	2	125
<i>Філософський аналіз «ідеології бунтарства»</i>	5	82
<hr/>		
Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1985 року	6	125
<hr/>		
Пам'яті А. Д. Залевського	2	127
Пам'яті А. С. Канарського	2	127
Пам'яті О. І. Яценка	2	128

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

У редакції змінилися номери телефонів. Занотуйте наші нові телефони: 28-39-78, 28-48-55.

Наші автори

- БОЙЧЕНКО**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ВОВКАНИЧ**
Степан Йосипович — кандидат економічних наук, завідуючий сектором формування, стабілізації і ефективної діяльності трудових колективів Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ЖЛУДЬКО**
Едуард Михайлович — старший викладач Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука
- КОЛОДНИЙ**
Анатолій Миколайович — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОЛОДНА**
Альда Іванівна — кандидат філософських наук, доцент Київського педінституту ім. О. М. Горького
- КУРКІНА**
Людмила Яківна — кандидат філософських наук, науковий редактор видавництва «Мисль»
- ЛОГВИНЕНКО**
Іван Федотович — кандидат філософських наук, полковник запасу, доцент Київського педінституту ім. О. М. Горького
- РЯБЕНКО**
Валерій Олександрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СВИРИДЕНКО**
Вадим Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР
- СПІВАК**
Петро Юхимович — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНҚАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НіЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4
Телефони: 28 39 78, 28 48 55

Художній редактор С. О. Стегняк
Технічні редактори Т. М. Шендерович, Л. М. Кравченко
Коректор Н. А. Дерев'яко

Здано до набору 04.09.85. Підп. до друку 28.10.85. БФ 18989. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,62. Тираж 1200 пр. Зам. 0-105.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Героев Революции. 1. Журнальное производство РВО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19